

**Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy
Katedra německých a rakouských studií**

Diplomová práce



Voláme na poplach

Německá demokratická publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930-1933)

Autor práce:

Mgr. Matěj Spurný

Vedoucí práce:

Prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.

Další konzultanti:

Prof. Dr. Heinrich August Winkler

Prof. PhDr. Bedřich Loewenstein, Csc.

Rok:

2006

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Matej Spurný

Obsah

I.	ÚVOD A TEZE	2
	Historici a současníci	2
	Teze diplomové práce	5
II.	O LITERATUŘE A PRAMENECH	7
III.	PŘED BOUŘÍ – POSLEDNÍ LÉTA VÝMARSKÉ REPUBLIKY	11
	<i>Charakter a hlavní mezníky</i>	
1.	Spor jménem Výmarská republika	11
2.	Politické přemety pozdní Výmarské republiky	14
3.	Společnost a ideologie na sklonku Výmarské republiky	18
IV.	BOJ NA ŽIVOT A NA SMRT	21
	<i>Demokratická publicistika a nacistické nebezpečí 1930-1933</i>	
1.	Noviny, časopisy a jejich pisatelé	23
2.	Rytíři demokracie	29
	<i>Čtyři příklady výjimečných osobností demokratické publicistiky</i> (Carl von Ossietzky, Carl Mierendorff, Werner Thorman, Gertrud Bäumer)	
3.	Proč je lidé mají rádi	40
	<i>Příčiny popularity NSDAP</i> (Krise demokracie, Psychologický exkurz, Jasná řeč ekonomické situace a sociální souvislosti, Politika, média a propaganda)	
4.	Odkud se berou	52
	<i>Voliči NSDAP</i>	
5.	Peklo při pohledu zevnitř	56
	<i>Co se vědělo o programu, charakteru, členech a organizaci NSDAP</i>	
6.	Přemýšlet a být nacistou	60
	<i>NSDAP, intelektuálové a duchovní</i>	
7.	Quo vadis Weimar	63
	<i>Prognózy dalšího vývoje NSDAP a Výmarské republiky v demokratických listech</i>	
8.	Říci, kudy dál	69
	<i>Návrhy řešení situace a výzvy k aktivnímu odporu proti nacistické hrozbě</i>	

Exkurz 1:	Dvě knihy o nacismu	75
Exkurz 2:	Němečtí komunisté a nacismus (1930-1933)	78
V.	PŘI POHLEDU ZPÁTKY	82
	<i>Historiografie a její pohled na příčiny a souvislosti nástupu nacistického režimu (Komparace s pohledem současníků)</i>	
1.	Shrnutí	83
2.	Nástup fašismu v Německu jako důsledek dlouhodobého ideologického vývoje	86
3.	Konec Výmarské republiky jako komplex institucionálních vad, politických chyb a překotné sociálně-ekonomické modernizace společnosti	91
4.	Dvě vyčerpávající analýzy nacionálně socialistického voličstva	96
5.	Nejnovější studie	99
6.	Komparace	100
VI.	ZÁVĚR – VIDĚT, VĚDĚT A ČINIT	102
	<i>Boj za demokracii a proti jejím nepřítelům – téma nejen pro Německo počátku třicátých let</i>	
	Seznam použitých pramenů a literatury	104

I. ÚVOD A TEZE

Historici a současníci

V německé, ale možná ani obecně v evropské historiografii zřejmě neexistuje častěji kladená otázka než je tázání po příčinách vzniku, trvání a – přinejmenším dočasné – všeobecné popularity nacionálněsocialistického režimu. Zároveň jen stěží existuje otázka naléhavější, otázka, která by zavdávala příčinu k tolika sporům, jako právě tato. Máme tu co do činění s tématem tak obrovským, že před ním selhává dříve běžná víra mnohých historiků, že ze samotných pramenů můžeme vyčíst odpovědi na všechny důležité otázky. S tématem tak aktuálním, že se při setkání s ním těžko může kdokoli schovávat za masku vědeckého odstupu. A s tématem tak hrůzostrašným, že k němu nelze zaujmout hodnotově neutrální postoj.

Nacismus je samozřejmě tématem, které se úzce dotýká společenského, kulturního i politického vývoje Německa a Evropy ve 20. století. Zároveň se ale jedná o látku, která bytostně souvisí s velkými mravními a filosofickými otázkami. Právě nacismus je zřejmě největším zdrojem pochyb o smyslu moderního vývoje – bez ohledu na to, k jakým závěrům nás takové pochybování vede. Jedná se zároveň o monstrózní historické svědectví o politickém a intelektuálním selhání kulturního evropského národa, a také o naší lidské – byť snad nikoli trvalé a neměnné – neschopnosti rozpoznávat zlo. A právě toto poslední téma je základní inspirací nejen této práce, ale mého dlouhodobého zájmu o německou a evropskou katastrofu třicátých a čtyřicátých let obecně.

Pouštím se do tématu, které připomíná rozlehlé, věčně rozbouřené moře. Moře, které je v podstatě nemožné přeplavat, které jsme ale zároveň schopni poznávat, až když se o to pokusíme. Nezbyvá než vybrat jeden z mnohých skalnatých pobřežních útesů a odhodlat se k rozhodnému skoku do vln. Jinými slovy – který aspekt nám může pootevřít dveře do dosud neprobádaných končin? Kde se ještě mohou skrývat nové pokusy o odpověď na otázku po příčinách nástupu nacismu a jeho charakteru?

My historici se často domníváme, že víme o dějinách více než ti, kteří byli nuceni je žít. Do jisté míry to snad platí; především totiž víme, jak to dopadlo. Také máme možnost zjistit, co se v téže chvíli dělo na mnoha různých místech. Můžeme nahlédnout do ve své době neznámých textů a dozvědět se mnohé o příčinách kroků, s jejichž důsledky se současníci seznamovali jen velmi pomalu a bolestně. Na druhou stranu bychom si však neměli myslet, že o určité fázi historie víme více než ti, kteří tuto historii žili a tvořili. Máme informace, které oni neměli, nemáme ale ty zkušenosti a zážitky, které utvářely jejich svět. Analýzy současníků událostí tak sice můžeme považovat za neúplné, někdy třeba i odporující faktické situaci, zároveň ale právě ony obohacují obraz minulosti o cosi, co se nedá vyčíst z ročenek, zápisů z jednání vlád a grémií, či hospodářských statistik.

Rozhodl jsem se v této práci prozkoumat právě hlas současníků doby, která se nám jeví do velké míry jako více či méně pochopitelné selhání všeho, co je modernímu humánně smýšlejícímu člověku svaté. Doby konce Výmarské republiky, doby masivního nástupu nacistického hnutí, které se počátkem roku 1933 definitivně usazuje v sedle a začíná řídit další směřování německého státu, německé společnosti a nakonec do velké míry i celé Evropy. Nepůjde mi však o ledajaké současníky; kladu si za cíl nechat promluvit texty, jejichž autoři – na rozdíl od jiných - byli již

v letech 1930-1933 schopni kritické analýzy příčin a možných důsledků vzestupu nacistického hnutí. Nejde ovšem jen o to, dát zaznít slovům oněch prozíravých. Půjde zejména o dvojí komparaci – o vzájemné srovnání těchto kritických, ale jistě se vzájemně značně lišících pohledů a zejména pak o srovnání tohoto pohledu současníků a pohledu německých historiků druhé poloviny 20. a počátku 21. století. Napínavou otázkou samozřejmě je, v čem se tyto pohledy liší. Je nepochybně očekávatelné, že současníkům některé aspekty unikly a že skutečné důsledky nemohli odhadnout. Možná zajímavější ovšem bude, co naopak uniká nám historikům více než 70 let po nástupu Adolfa Hitlera k moci.

Teze diplomové práce

Smyslem práce by tedy neměla být jen zpráva o zajímavých svědectvích, prozíravých osobnostech a překvapivě jasně formulovaných textech. Půjde-li mi o dvojí komparativní přístup, tedy o vzájemné srovnání jednotlivých soudobých analýz a v druhé řadě o srovnání s dnešním, tedy v současné historiografii převládajícím pohledem na danou problematiku, dovoluji si předběžně vyslovit několik tezí, které odpovídají mému dosavadnímu poznání problematiky. Předpokládám, že v rámci práce, kterou máte před očima, tyto teze prohloubím, potvrdím či vyvrátím.

Hledáme-li jednotlivé prvky, které pod povrchem kulturně vyspělé civilizace připravovaly vypuknutí masového šílenství jménem nacismus, zřejmě nás mnohé dříve nebo později dovede k úvahám o hospodářské krizi počátku třicátých let. Při poněkud hlubším pohledu se jistě vrátíme k pro Německo nelichotivému míru z Versailles a k ohromné hyperinflaci z roku 1923. Právě poslední jmenovaný mezník se jevil jako velice podstatný již současníkům. Sebastian Haffner, bystrý pozorovatel a přesvědčený demokrat, napsal v roce 1938 v londýnském exilu následující řádky: *„Přišel rok 1923. Právě tento fantastický rok pravděpodobně vtiskl dnešnímu Německu rysy, které jsou pro veškeré ostatní lidstvo nepochopitelné a hrozné a jež jsou rovněž cizí normální „německé povaze“: onu nezřízenou cynickou fantasknost, nihilistickou radost z „nemožného“ právě proto, že je nemožné, „dynamiku“ vystupňovanou k samoučelnosti. Celé jedné německé generaci byl tehdy odňat jeden duševní orgán: ten, který poskytuje člověku stabilitu, rovnováhu, přirozeně i váhu, a projevuje se různě – jako svědomí, rozum, moudrost, poznání, věrnost zásadám nebo bohabojnost.“¹*

V čem se tedy zřejmě budou shodovat a v čem lišit analýzy současníků a pohled pozdějších historiků? Dovolím si své předpoklady formulovat do několika bodů:

- 1) Zásadními událostmi, které podle současníků připravily Německo pro Hitlera, jsou porážka v první světové válce a následná mírová smlouva, hyperinflace v roce 1923 a hospodářská krize. V tomto bodě panuje shoda jak mezi kriticky orientovanými současníky, tak i mezi nimi a pozdější historickou literaturou
- 2) Současníci si daleko více všímají role jednotlivých politických osobností, ale také psychologických vlivů jednotlivých událostí a společenské atmosféry, která nemusí být vždy zcela závislá na objektivních ukazatelích (typu nezaměstnanost, chudoba, inflace...). Jevy jako mesianistické myšlení, odpor ke kompromisu, fatalismus, otrávenost politickými spory nebo také nuda a touha zažít něco velikého, jsou poměrně špatně empiricky dokumentovatelné. Současníci je ale vnímali při rozhovorech se svými přáteli, v rámci čtenářských dopisů, na poradách v podnicích, při diskusích v kavárnách a hospodách. Zároveň budou současníci daleko přesněji rozlišovat jednotlivé skupiny německého obyvatelstva a jejich náchylnost či naopak odolnost vůči nacismu; prokáže se tak jistá nepřesnost historických pojednání, která píšou o Němcích jako celku, který se – kolektivně – neubráníl nacistickému pokušení. Právě v těchto pohledech pod povrch společenského a hospodářského vývoje spočívá hlavní přínos analýz z per současníků oněch dramatických událostí.

¹ Haffner, Sebastian; Příběh jednoho Němce – vzpomínky na léta 1914 – 1933, Prostor, Praha 2002, str. 58

3) Jak současníci, tak i pozdější historici jsou ve svých analýzách výrazně ovlivněni svým politickým smýšlením. Předmětem naší pozornosti budou texty demokratických autorů (proč si nebudu podrobněji všimnout komunistické analýzy nacismu, vysvětlím na jiném místě). Přesto se i tito autoři diametrálně liší – především na základě jejich pozice na ose konzervatismus-liberalismus-socialismus. Zvláštní roli budou hrát rovněž katolicky orientovaní publicisté. Předpokládám – a to je druhá teze práce – že demokratický habitus těchto autorů jim umožní vcelku podobnou kritickou analýzu nacismu jako smrtelného nebezpečí pro demokracii; podle své politické a ideologické orientace se však budou lišit jednak v analýze kořenů tohoto nebezpečí, v pojmenovávání konkrétních viníků a zejména pak v návrzích řešení situace.

4) Historické analýzy hledají – na rozdíl od většiny současníků – příčiny nástupu nacismu také ve vzdálenější minulosti, tedy v době před první světovou válkou. Míra vzájemné provázanosti Vilémovského militaristického režimu, ztotožnění individuálních osudů s osudem státu, který jako by v mnoha ohledech nahrazoval božstvo či pruské disciplíny na jedné straně a zhoubného nacistického dotazení a překroucení těchto klasických plodů německého 19. století na straně druhé, byla pro většinu současníků skrytá. Mnozí z nich, zejména ti nekatoličtí a nesocialističtí, by se navíc s Vilémovskou érou byli schopni vcelku bez problémů identifikovat. V tom panuje shoda mezi nimi a poválečnými historiky konzervativního ražení, nikoli ale s pozdější generací historiků, která nastupuje v šedesátých a v sedmdesátých letech.

5) Předpokládám, že se ukáže, že kritičtí současníci věděli překvapivě hodně. Že si ve svých pojednáních nejenom všimli nacismu jako velice nebezpečného jevu, ale že dokonce velmi dobře věděli, které společenské vrstvy jsou největší oporou nacismu a proč tomu tak je. Mnozí přicházeli rovněž s konstruktivními návrhy na řešení situace. Potvrdí-li se tento předpoklad, pak, obecněji řečeno, rovněž platí, že politická nezodpovědnost, cynismus a nelidskost nacistické politiky byly rozpoznatelné dávno před jejím definitivním nástupem k moci. Je-li tomu tak, pak je klíčovou otázkou, proč lidé v této historické situaci – ale nejen v ní – dali přednost mírně řečeno velmi podezřelému experimentu před hledáním jiné, rozumnější, byť složitější cesty. To je otázka, k níž se – potvrdí-li se tato pátá teze – vrátíme v závěru práce.

II. O LITERATUŘE A PRAMENECH

Vzhledem k tomu, že se celá moje práce zabývá interpretativní rovinou a že tudíž čtenář i v dalších pasážích nalezne charakteristiky a analýzu jednotlivých pramenů a literatury, se v této kapitole omezím jen na základní informace. Zejména v kapitole “Noviny, časopisy a jejich pisatelé” a v celé části “Při pohledu zpátky” se k výčtu i hodnocení pramenů a literatury vrátím a poskytnu hlubší vhled.

Prací, které mi umožnily vstup do tématu a díky nimž jsem mohl vstřebet kontext, rámeček, v němž se odehrával intelektuální boj demokratických publicistů s nacismem před rokem 1933, byly desítky. Především se jednalo o německé práce; základní monografie o Výmarské republice Karla Dietricha Brachera² z padesátých let, práce o německém myšlení 19. a 20. století od Bedřicha Loewensteina³, studie Hanse Mommsena⁴, Eberharda Kolba⁵, Horsta Möllera a ve velké míře pak studie a monografie Heinricha Augusta Winklera⁶. Z nejnovějších prací je potom třeba jmenovat studii o konci výmarského období od Dirka Blasia⁷.

Co se výběru pramenů a literatury týče, nejobtížnější, ale zároveň – i z tohoto pohledu – nejobjevnější, byla ústřední část práce, která se věnuje vztahu dobových demokratických časopisů, publicistů a zejména textů, které tito publicisté uveřejňovali, k nacismu. Tvorbě této části předcházelo dlouhodobé a poměrně důkladné studium denního tisku a zejména dalších periodik vycházejících v Německu letech 1930-1933. Poměrně brzy jsem se rozhodl, že předmětem systematictějšího výzkumu se stanou takové texty zabývající se v letech 1930-1933 NSDAP a nacismem obecně, které byly uveřejněny v demokratických týdenících či měsícnících. Za tímto rozhodnutím stojí následující úvahy:

1. Chci se zabývat fenoménem nacismu, jak jej vnímali kritičtí současníci ještě předtím, než se Adolf Hitler chopil v Německu moci. Jako dobrý začátek zkoumaného období se mi jeví jaro roku 1930, tedy doba prvních větších úspěchů NSDAP v zemských volbách v Durynsku a Sasku.
2. Zajímá mě **kritický** pohled na tento fenomén, nikoli pohled oslavný (nacionálně

²Bracher, Karl Dietrich; Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villingen 1971

³Loewenstein, Bedřich; Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation, Essen 1987

⁴Mommsen, Hans; Die verspielte Freiheit. Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933, Berlin 1989 (= Propyläen Geschichte Deutschlands; Bd. 8). Mommsen, Hans; Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft, Hamburg 1991

⁵Kolb, Eberhard; Die Weimarer Republik, 6. Aufl., München/Wien 2002

⁶Winkler, Heinrich August; Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933, Bonn 1990, Tentýž (Hrsg.); Die deutsche Staatskrise 1930 - 1933. Handlungsspielräume und Alternativen, München 1992, Tentýž; Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik, Köln 1972, Tentýž; Mußte Weimar scheitern? Das Ende der ersten Republik und die Kontinuität der deutschen Geschichte, München 1991, Tentýž; Streitfragen der deutschen Geschichte, München 1997, Tentýž; Weimar 1918 - 1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie, 3. Aufl., München 1998

⁷Blasius, Dirk; Weimars Ende – Bürgerkrieg und Politik, 1930-1933, Göttingen 2005

socialistické tiskoviny), shovívavý (konzervativní periodika) či diktovaný politickými dogmaty (komunistická periodika). Proto se ve svých výzkumech pohybují mezi liberální a nedogmaticky komunistickou publicistikou.

3. Zajímá mě hlubší vhled do problematiky a analýza, nikoli každodenní komentování, proto jsem jako základní pramen zvolil týdeníky, případně měsíčníky, nikoli denní tisk.
4. Zajímají mě taková periodika, která s celoněmeckou působností vycházela alespoň v nákladu kolem 5 000.
5. V rámci této sondy se vyhnu periodikám a analýzám, které jsou zaměřené na etnickou či jinou menšinu a jsou tudíž vzhledem ke své specifčnosti nesrovnatelné s analýzami ostatními; to se týká především židovských periodik (CV-Zeitung a Jüdische Rundschau).

Jako důležité vodítko pro výběr takového druhu periodik, které mě zajímaly, byly dvě knihy o intelektuálním a zejména publicistickém prostředí na sklonku Výmarské republiky: práce Thomase Koebnera o politických prognózách a diagnózách v ranných třicátých letech⁸ a práce Bernharda Seitericha o významném demokratickém časopise „Deutsche Republik“⁹, obě z osmdesátých let. Úvodní pasáže druhé jmenované práce pojednávají obecně o demokraticky i nedemokraticky orientovaných německých periodikách 2. poloviny dvacátých a 1. poloviny třicátých let. Několikaměsíční studium v berlínských archivech a knihovnách pak bylo zaměřeno především na tato periodika: ostře levicovou (nedogmaticky komunistickou) *Weltbühne*, levicové *Sozialistische Monatshefte*, *die Gesellschaft* a odborářský měsíčník *Die Arbeit*, pacifistický týdeník *Das andere Deutschland*, na již zmiňovaný časopis *Deutsche Republik*, který vydávali sociální demokraté společně s publicisty hlásícími se ke katolickému Centru a na *Die Hilfe*, časopis liberální DDP (od roku 1930 Staatspartei), rovněž liberální *Montag-Morgen* a *Das Tage-Buch*. Více o těchto konkrétních časopisech se čtenář dozví v kapitole nazvané „Boj na život a na smrt“.

V rámci svého studia jsem narazil na několik publicistů a vědců, kteří již před rokem 1933 sepsali o tématu nacionálního socialismu celou knihu. Dvě nejčastěji zmiňované studie tohoto druhu jsem zahrnul do jednoho z exkurzů, který může seznámení se soudobým kritickým vnímáním nacismu ještě doplnit a rozšířit.¹⁰ Druhý exkurz jsem věnoval postojům KPD, přičemž se jedná vlastně o jakési vysvětlení skutečnosti, proč jsem se těmto postojům nevěnoval systematicky. V rámci tohoto exkurzu jsem vycházel z několika tématu se týkajících stranických vyhlášek, pramenné edice¹¹ a ze sekundární literatury¹².

V části, která nese titul „Při pohledu zpátky“, se mi jedná o trojí srovnání. Vzájemné porovnání témat reflektovaných již kritickými současníky, srovnání pohledu současníků především s historickými analýzami po roce 1945 a vzájemnou komparací, tedy sledování posunu v pohledech

⁸ Koebner, Thomas (Hrsg.); Weimars Ende – Prognosen und Diagnosen in der deutschen Literatur und politischen Publizistik 1930 – 1933, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1982

⁹ Seiterich, Bernhard; Demokratische Publizistik gegen den deutschen Faschismus: Die Deutsche Republik, eine politische Wochenschrift der späten Weimarer Republik, Frankfurt am Main 1988

¹⁰ Konkrétně se jedná o: Oehme, Walter, Caro, Kurt; Kommt „Das Dritte Reich“?, Frankfurt am Main 1984 (1. Ausgabe Berlin 1930) a Olberg, Oda; Nationalsozialismus, Wien-Leipzig 1932

¹¹ Faschismusanalyse und Antifaschistischer Kampf der Kommunistischen Internationale Internationale und der KPD (1923-1945), Heidelberg 1973

¹² Spiegel, Josef; Die Faschismus-Konzeption der KPD (1929-1933), Münster 1986

pozdějších vědců. Nejdůležitější je druhé jmenované srovnání, tedy konfrontace současníků a historiků, ale jako nosné se ukázaly i ostatní dvě komparace. V této části jsem pochopitelně nemohl srovnávat se vším, co bylo k tématu vzestupu nacionálních socialistů v letech 1930-1933 po roce 1945 napsáno. Proto jsem byl nucen k výběru, jehož kritéria byla následující:

1. Jedná se o díla, která jsou v pozdější historické literatuře považována za zásadní, výchozí či jsou přinejmenším hojně citována.
2. Jedná se o díla, která pokud možno reprezentují obecně rozšířený přístup k tematice v období, kdy byla napsána.
3. Díla jsou vybrána tak, aby reprezentovala rozmanitost přístupů a obsáhla tak větší počet partikulárních otázek reflektovaných již současníky.

Výsledkem tohoto výběru je srovnání, které vychází z osmi studií či monografií, jež byly napsány v období od padesátých let až do roku 2005. Tyto studie, ač je v některých pasážích své práce používám jako klasickou sekundární literaturu, mají v rámci této kapitoly charakter pramenů. Konkrétně se jedná o již jmenovanou Bracherovu monografii¹³, dále o dílo britského historika George Mosseho¹⁴ věnující se myšlenkovému podhoubí nacionálněsocialistického státu, o monografie Heinricha Augusta Winklera¹⁵ a Detleva Peukerta¹⁶ všímající si zejména souvislosti nacismu s fenoménem modernizace, o studii Horsta Möllera¹⁷, o rozsáhlé studii nacistického elektorátu od Thomase Childerse¹⁸ a Jürgena Faltera¹⁹ a konečně o nejnovější práci Dirka Blasie²⁰, jejíž relevantnost vyvozují zatím pouze z odborných recenzí v německém prostředí.

Protože se v mé práci jedná primárně o analýzu konce Výmarské republiky a příčin nástupu nacionálního socialismu, nikoliv o analýzu nacionálněsocialistického režimu, nezařadil jsem nakonec do svého výběru pozdější literatury proud, který se někdy charakterizuje jako revizionistický. Jedná se o práce, které se zaměřují na srovnání nacionálního socialismu s ostatními radikálními proudy doby, a které tak svým způsobem relativizují jedinečnost nacionálněsocialistického totalitního režimu. Tento proud, za jehož prvního protagonistu bývá považován Ernst Nolte²¹, ovšem hraje nezanedbatelnou roli a v práci, která by snad na moji analýzu navázala a která by se tak zabývala předválečnou a poválečnou interpretací samotného režimu NSDAP, by jistě musel být zastoupen.

¹³ Bracher, Karl Dietrich: Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villingen 1971, str. 140

¹⁴ Mosse, George L.; The Crisis of German Ideology – intellectual origins of the Third Reich, London 1966

¹⁵ Winkler, Heinrich August: Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik, Köln 1972

¹⁶ Peukert, Detlev J.K.; Die Weimarer Republik – Krisenjahre der klassischen Moderne, Frankfurt am Main 1987

¹⁷ Möller, Horst; Das Ende der Weimarer Demokratie und die nationalsozialistische Revolution von 1933, in: Broszat, Martin, Möller, Horst; Das Dritte Reich – Machtstruktur und Geschichte, München 1983

¹⁸ Childers, Thomas; The Nazi Voter – The Social Foundation of Fascism in Germany, 1919-1933, London 1986

¹⁹ Falter, Jürgen; Hitlers Wähler, München 1991

²⁰ Blasius, Dirk; Weimars Ende – Bürgerkrieg und Politik (1930 – 1933), Göttingen 2005

²¹ Zejména práce Der Faschismus in seiner Epoche, česky Nolte, Ernst; Fašismus ve své epoše, Praha 1999

Vzhledem k výše uvedeným kritériím a snaze o alespoň trochu rozumný rozsah práce se již do mého výběru nedostaly práce historiografie NDR, které se tématem rovněž zabývaly. Tyto práce jsou citovány a diskutovány výrazně méně než uvedené západoněmecké a britské studie, což ovšem nemusí znamenat, že postrádají zajímavost a že jsou zcela irelevantní. Postoj východoněmecké historiografie k tématu nástupu nacismu by jistě mohl být námětem pro další zajímavou práci nebo by mohl být v budoucnosti zahrnut do této práce – pokud budu mít možnost ji dále rozšiřovat.

III. PŘED BOUŘÍ – POSLEDNÍ LÉTA VÝMARSKÉ REPUBLIKY

Otázky, mezníky, společnost

Není mým úkolem vylíčit na těchto stránkách dějiny Výmarské republiky, ba ani její závěrečné fáze. Přesto považuji za nezbytné tematizovat základní otázky, které se vznášejí nad obdobím, kterého se tato práce týká. Později si budeme pokládat zejména otázku po charakteru a trefnosti dobové kritické reflexe silícího nacismu, tedy otázku vlastně docela specifickou. Přesto by ovšem zkoumání textů, o něž nám jde, nemuselo být srozumitelné bez základní orientace v době, která tak či onak jejich vznik a podobu ovlivňovala. Znalý čtenář nechť tedy promine.

1. Spor jménem Výmarská republika

Byla Výmarská republika od počátku nezdařeným pokusem? Zavinili její neúspěch Němci sami nebo za něj nesou odpovědnost vnější, „objektivní“ příčiny? Je ztroskotání Výmarské republiky zapříčiněno nešťastnou konstelací poválečné doby nebo hrají větší roli dlouhodobé trendy a „specifická německá cesta“, *Deutscher Sonderweg*, pro níž je typické spojení rychlé a úspěšné industrializace i celkové technické modernizace s opožděnou demokratizací a konzervativním myšlením společenských elit?

Podle Heinricha Augusta Winklera, jednoho z největších odborníků na téma Výmarské republiky, vděčí Němci republice vzniklé na troskách vilémovského Německa za mnohé – mimo jiné za republikánské zřízení, volební právo žen, sociální výdobytky, tarifní autonomii či pojištění v nezaměstnanosti. „*I když parlamentní systém Výmarské republiky bezpochyby ztroskotal*“, říká Winkler, „*poskytl Němcům přeci jen, v celé říši i v jednotlivých zemích, první velkou šanci si vyzkoušet, jak funguje demokracie, a po roce 1945 tudíž i možnost poučit se z někdejšího neúspěchu. Bonnská republika se nestala Výmarskou také díky tomu, že ta Výmarská existovala.*“²² Přes toto jednoznačné uznání hodnoty Výmarské republiky bývá ovšem v historické literatuře Výmar spojován především s krizí a selháním, což je dáno perspektivou později narozených, kteří se na toto období budou vždy dívat očima těch, jež vědí, v co Výmar nakonec vyústil, co přišlo po něm. Vzhledem k tomu, že náplní naší práce bude reflexe vzestupu nacismu, tedy svým způsobem reflexe příčin konce demokracie v Německu počátku třicátých let, zajímají pochopitelně i nás zejména problémy, které poznamenávaly vývoj demokratického systému v Německu po roce 1918.

Jak tedy bývá z tohoto pohledu nejčastěji charakterizována Výmarská republika? Je zřejmé, že tato demokracie vzniká v době, která je pro ni krajně nepříznivá. Nejde jen o to, že její první dny zastíňuje fakt kapitulace, jedné z největších potup dosavadních německých dějin, která tak bude napříště intuitivně spojována právě s republikou. Výmarská demokracie spatřuje světlo světa zároveň v době vrcholícího rozkolu politické levice – té levice, která představovala ve středoevropském prostoru jedinou významnou opozici vůči monarchistickým či obecněji

²² „*Und wenn das parlamentarische System von Weimarauch fraglos gescheitert ist, so bot es doch, im Reich wie in den Ländern, den Deutschen die erste große Gelegenheit, die Demokratie zu erproben und spatter, nach 1945, Folgerungen aus ihrem Scheitern zu ziehen. Daß Bonn nicht Weimar wurde, verdankt es auch der Tatsache, daß es Weimar gegeben hat.*“ In: Winkler, Heinrich August; *Streitfragen der deutschen Geschichte*, München 1997, str. 70

konzervativním silám. První dvě léta republiky tak jsou poznamenána bojem s levicovým i pravicovým extremismem a následnou kolaborací demokratů s někdejšími elitami vilémovského Německa. Právě okolo tohoto „počátku“, který jako by přicházel v tu nejméně vhodnou chvíli, se v posledních desetiletích vyrojilo značné množství badatelských otázek. Základní dilema ranné Výmarské republiky charakterizoval již v roce 1955 Karl Dietrich Erdmann. Podle tohoto německého historika měla mladá německá republika v podstatě jen dvě možnosti: „*vrhnout se do vln sociální revoluce a spojit se se silami usilujícími o revoluci proletářskou nebo zavést parlamentní demokracii a spojit se se silami konzervativními, krom jiného se starou důstojnickou elitou.*“²³ O alternativách, kterých mohli využít zejména umírnění sociální demokraté (Mehrheitssozialdemokraten), se minimálně od té doby vede až do dnešních dnů ostrý spor, faktem ovšem každopádně zůstává kontinuita elit vilémovského Německa, s nimiž se, tváří v tvář komunistickému nebezpečí, museli němečtí demokraté velmi brzy a velmi těsně spojit. Tyto elity byly jednoznačně antidemokraticky zaměřené a byly zvyklé poslušně vzhlížet ke svému císaři. Jak dodává Heinrich August Winkler, důležitější než fyzická kontinuita jednotlivých osob, které zůstaly ve vysokých politických, hospodářských a správních pozicích, tak byla právě kontinuita myšlení, jehož úběžník tvořil vrchnostenský stát. Nositeli tohoto myšlení pak zdaleka nebyli jen přímí nepřátelé demokracie, ale svým způsobem i její zastánci a propagátoři. Winkler, ale i jiní badatelé, pak právě tomuto faktu přisuzují zásadní význam; právě tato kontinuita je podle části německých historiků příčinou snadného a rychlého obnovení byrokratického vrchnostenského zřízení kolem roku 1930 a tedy rovněž ztroskotání politické modernizace a demokratizace Německa.²⁴

Tím se dostáváme k historickým sporům, které se dotýkají posledních třech let Výmarské republiky, „našeho“ období. Vzhledem k tomu, že se k většině z nich podrobněji vrátíme v závěru práce, zmíním se o nich nyní jen krátce. Spory se více méně vedou nad dvěma hlavními otázkami či tematickými okruhy; první se týká politického a právního systému Výmarské republiky, tedy faktu, že tento systém dopustil postupný přechod od demokracie k totalitnímu státu, aniž by se například musela měnit jeho ústava. Druhý tematický blok tvoří otázky týkající se politického přesvědčení a myšlení občanů této republiky, Němců. Co vedlo tak široké vrstvy k odporu vůči republice a sympatii s extrémní levicí či pravicí? Zejména Eberhard Kolb se ve svých pracích zabývá právě institucionálními podmínkami, které umožnily manipulaci s demokracií kolem roku 1930. Podle tohoto historika je to zejména velký manévrovací prostor prezidenta spolu s dalšími prvky výmarské ústavy (Winkler v této souvislosti zmiňuje například absenci demokratické kontroly těžkého průmyslu), které zavání spíše vrchnostenským zřízením, jakousi determinantou, k níž by měly přihlížet všechny pokusy o interpretaci konce Výmarské republiky.²⁵ Většina všeobecně přijímaných pokusů, jako jsou právě ty Kolbovy, Mommsenovy, Winklerovy, ze starších prací Bracherovy či Erdmanovy a z nejnovějších například pokus Blasiův, pochopitelně nehledají monokauzální vysvětlení, ale spíše chtějí osvětlit splet' příčin a jejich vzájemnou souvztažnost. K nejčastěji diskutovaným problémům patří pochopitelně ekonomické turbulence

²³ „*die soziale Revolution im Bündnis mit den auf eine proletarische Revolution hindrängenden Kräften oder die parlamentarische Republik im Bündnis mit den konservativen Kräften wie de alten Offizierskorps.*“ In: Erdmann, Karl Dietrich; Die Geschichte der Weimarer Republik als Problem der Wissenschaft In: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 3/1955 (str. 1-19), str. 7

²⁴ Srovnej: Winkler, Heinrich August; *Mußte Weimar scheitern? Das Ende der ersten Republik und die Kontinuität der deutschen Geschichte*, München 1991

²⁵ Srovnej: Kolb, Eberhard; *Die Weimarer Republik*, München 1993

hyperinflace roku 1923 a zejména hospodářské krize první poloviny třicátých let, jakož i sociální dopady tohoto vývoje. V tomto kontextu se hovoří zejména o středním stavu, který nejen v důsledku inflace a hospodářské krize, ale i v důsledku rozvoje kapitalistického zřízení, ztrácí své někdejší postavení i sociální a ekonomické zabezpečení.²⁶ K tomu přistupuje již zmíněné vrchnostenské konzervativní myšlení přítomné vedle elit v nejvyšší míře i u venkovského zemědělského lidu, jehož velká část se velice brzy přiklonila k nacistům. Z historických předpokladů se pochopitelně zdůrazňuje Versailles, z aktuálně politických nacistická propaganda a selhání čelních politiků – Hindenburga, Papena či Schleichera. Dirk Blasius se pak v jedné z nejnovějších prací věnujících se tématu Výmarské republiky na tuto dobu dívá prizmatem občanské války, jejíž charakter podle něj poslední léta republiky do určité míry měla. Právě proto dochází podle Blasia k všeobecnému přijímání politického i fyzického násilí, jež se stává běžnou součástí každodenního života. Podle Blasia měla charakter občanské války jak první, tak i poslední léta Výmarské republiky, ovšem v posledních letech dochází v důsledku koexistence dvou totalitářských politických hnutí ke kumulativní radikalizaci.²⁷

Ač Výmarská republika patří k nejprozkoumanějším obdobím německých dějin, při klíčové roli této éry ostatně není divu, že se otázky spíše množí než že by se je podařilo definitivně zodpovědět. To už ale patří k dobrodružství historického bádání. Než se vrátíme o téměř osmdesát let zpátky, do světa textů a myšlení svědků vzestupu nacismu v Německu, dovoluji si ještě krátké seznámení s politickými mezníky a se sociální situací tohoto období.

²⁶ K tomu podrobněji viz níže uvedená kapitola „Společnost a ideologie na sklonku Výmarské republiky“ i IV. a V. část práce

²⁷ Srovnej: Blasius, Dirk; Weimars Ende – Bürgerkrieg und Politik, 1930-1933, Göttingen 2005

2. Politické přemety pozdní Výmarské republiky

*„Nemylme se: nacházíme se uprostřed krize parlamentarismu, která má hlubší příčiny než krizi důvěry. Tato krize má dva důvody: prvním je roztržitost německého parlamentního systému, a druhým onen zcela falešný vztah parlamentarismu k lidu, jeho naprostá nezodpovědnosti vůči národu...“*²⁸ Tato ostrá slova ministra zahraničí Gustava Stresemanna pocházejí z února roku 1929, tedy z období, které lze v kontextu Výmarské republiky popsat jako éru stability a prosperity. Ať už byl podnět k této řeči, kterou Stresemann pronesl před představenstvem strany DVP, jakýkoliv, je zřejmé, že ještě před vypuknutím hospodářské krize v německém politickém systému cosi nehrálo. Přesvědčených demokratů ubývalo, jednota Výmarské koalice (SPD, Zentrum, DDP a DVP), která byla vynucena bojem o zachování německého státu v době vrcholící inflace, francouzského tlaku a Hitlerova puče, se stávala jen jakousi kulisou a střední vrstvy se začínaly politicky posouvat doprava. Již v létě roku 1929 získala do té doby nevýznamná NSDAP překvapivě velký počet hlasů a nenápadně obsadila místa v některých zemských parlamentech. V Německu, stejně jako ve světě, ještě panoval klid, ale byl to klid před bouří.

Hospodářská krize nevypukla náhle a bez varování. Její kola se roztáčela pozvolna a Evropu plně zasáhla až koncem roku 1930. Již tak křehká rovnováha, která v Německu panovala ještě před „černým pátkem“, ale nemohla ve všeobecně nervózním klimatu roku 1930 dlouho vytrvat. Velká koalice vedená sociálním demokratem Hermannem Müllerem se definitivně rozpadla v březnu toho roku a 27. 3. Müller s celou vládou odstoupil. Asi málokdo si byl vědom, jak velkým historickým zlomem se onen 27. březen stane. Noviny tehdy nekompromisní sociální demokraty častovaly výroky o tom, že *„jistá míra nepochopení se stává vinou. A tuto vinu pramenící ze skutečně nevidané zaslepenosti na sebe včera vzala většina sociálnědemokratické frakce.“*²⁹ Nicméně ani ti nejkritičtější zřejmě nemohli tušit, že padla poslední demokratická vláda Výmarské republiky. Nastupující kancléř Heinrich Brüning již mohl vládnout jen díky paragrafu č. 48 výmarské ústavy. Ten za výjimečného stavu umožňoval schvalovat zákony i na základě jejich menšinové podpory v říšském sněmu, za předpokladu, že je podepíše prezident. Začalo tak období „prezidentské demokracie“, které již ve své první fázi znamenalo rozevření propasti mezi vládou a demokraticky zvolenými poslanci a zároveň zvyšování vlivu konzervativních, antidemokratických kruhů, zejména bývalých generálů a pruských junkerů kolem prezidenta Hindenburga. Demokraté, a to zejména ti levicově orientovaní, s nadějí čekali na výsledek voleb, které byly vypsané na 14. září roku 1930.

*„Volební úspěch nacionálních socialistů je, řečeno chladně a věcně, světovou senzací... Máme před sebou výsledky radikálně protestních voleb. Tyto volby nám kladou otázku po samotném smyslu poměrného volebního práva a volební způsobilosti dvacetiletých. Jsou svědectvím o hospodářské a duchovní krizi jednoho národa...“*³⁰ Takto popisovaly výsledek oněch voleb, které měly německou politiku vyvést z patové situace a přivést zpět k demokratické vládě s oporou

²⁸ *„Täuschen wir uns nicht darüber: Wir stehen in einer Krise des Parlamentarismus, die schon mehr als eine Vertrauenskrise ist. Diese Krisis hat zwei Ursachen: einmal das Zerrbild, das aus dem parlamentarischen System in Deutschland geworden ist, zweitens die völlig falsche Einstellung des Parlamentarismus in bezug auf seine Verantwortlichkeit gegenüber der Nation...“* In: Stresemann, Gustav; Vermächtnis. Der Nachlass in drei Bänden, hrsg. v.H. Bernhard, Bd. 3, Berlin 1933, str. 428

²⁹ *„Es gibt ein Maß von Einsichtslosigkeit, das zur Schuld wird. Diese Schuld einer wirklich unerlaubt großen Einsichtslosigkeit hat gestern die Mehrheit der sozialdemokratischen Reichstagsfraktion auf sich geladen.“* In: Frankfurter Zeitung, Abendblatt 28.3.1930

v parlamentu, noviny Deutsche Allgemeine Zeitung. K obavám o osud demokracie byl přítom opravdu pádný důvod. NSDAP, do roku 1929 bezvýznamná extremistická skupina, získala téměř 20% hlasů a komunisté přes 13% (výsledky voleb podrobněji viz tabulka č.1). Naděje na většinovou prodemokratickou vládní koalici se rozplynula a do říšského sněmu vtáhlo 107 nacistů v hnědých uniformách SA. Vzhledem k tomu, že nesocialistické politické strany se posunuly značně doprava, nemohla sociální demokracie spolu s nimi utvořit vládu – rozhodla se proto alespoň pro toleranci obnoveného Brüningova kabinetu, aby si tak ponechala jistý vliv na chod věci a aby Brüning nebyl zcela závislý na stárnoucím monarchisticky smýšlejícím prezidentovi.

Sluší se připomenout, že to nebyla jen říšská politika, která vedla Sociální demokracii k toleranci Brüningovy umírněně pravicové politiky. Sociální demokraté totiž společně s Brüningovým Centrem tou dobou vládli v Prusku, největší a nejvýznamnější spolkové zemi. Odmítnout jakoukoliv spolupráci s Brüningem by za těchto okolností zřejmě znamenalo rozpad koalice v Prusku, a tak s velkou pravděpodobností předání moci či otevření cesty k ní Josephu Goebbelsovi a dalším pruským nacistům. Státotvorný přístup SPD ovšem byl a dodnes je diskutabilní – celé spektrum demokratických stran se tak stalo přinejmenším nepřímo spoluzodpovědné za krajně neblahý politický a hospodářský vývoj v zemi v době hospodářské krize. Tím se zvýšila popularita extremistických stran a prohloubila propast mezi oběma levicovými stranami i mezi většinou sociální demokracie a jejím levicovým křídlem. Ještě v září roku 1930 neváhal Ernst Thälmann, předseda KPD, na adresu sociálních demokratů poznamenat, že „právě nyní po 14. září sociálnědemokratické vedení podporuje svoji politikou politiku fašistickou, a to ve všech ohledech.“³¹ To, že na spolupráci obou levicových stran nebylo možné ani pomyslet, ještě lépe ilustruje jiný článek z „Die Rote Fahne“, který se objevuje již dva dny po volbách a v němž komunisté volební neúspěch sociálních demokratů hodnotí těmito slovy: „Těžká a jednoznačná porážka sociálních demokratů je pro každého pracujícího tím nejkrásnějším a nejradostnějším volebním výsledkem. Strana vrahů Karla Liebknechta a Rosy Luxemburgové, strana katů, kteří mají v popisu práce likvidaci německého proletariátu, strana systematické zrady zájmů německé pracující třídy, byla poražena.“³²

Roku 1931 dosáhla hospodářská krize v Německu svého prvního vrcholu. V době stoupajícího počtu nezaměstnaných a kolapsu velké části německých firem se vláda snaží ze všech sil zabránit znehodnocení německé měny a všeobecnému kolapsu bankovníctví. Vyhlášení bankovních prázdnin ovšem Němce, mezi jejichž nejhorší noční můry od roku 1923 patřila ztráta úspor,

30 „Der Wahlerfolg der Nationalsozialisten ist, wir stellen es mit kühler Sachlichkeit fest, eine Weltsensation... Es sind radikale Protestwahlen, deren Ergebnis wir vor uns haben. Sie rühren an die Wurzeln des Verhältnisswahlrechts und der Wahlberechtigung der zwanzigjährigen; sie sind ein Fanal der wirtschaftlichen und Geisteskrise, in der sich unser Volk befindet...“ In: Klein, Fritz; Radikale Protestwahlen in Deutsche Allgemeine Zeitung, Jg. 69/Nr. 430, 15.9.1930, str. 1

31 „... weil gerade jetzt nach dem 14. September die sozialdemokratische Führung mit ihrer Politik die faschistische Politik erst recht auf allen Gebieten unterstützt.“ In: Thälmann, Ernst; Unser Weg zur Freiheit! In: Die Rote Fahne. Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands, 1. Beilage, 20. 9. 1930, str. 1

32 „Die schwere, entschiedene Niederlage der Sozialdemokratie ist für jede Arbeiter das Schönste, das Erfreulichste Wahlresultat. Die Partei der Mörder von Karl Liebknecht und Rosa Luxemburg, die Partei der berufsmäßigen Henker am deutschen Proletariat, des systematischen Verrats an den Interessen der deutschen Arbeiterklasse ist geschlagen worden.“ In: Unser Wahlsieg und der Kampf gegen den Faschismus. In: Die Rote Fahne. Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands, 16. 9. 1930, str. 1

rozhodně neuklidnilo. V srpnu se musí pruská vláda podrobit žádosti Stahlhelmu, militaristické ultrakonzervativní organizace, a vypsat referendum, v němž občané rozhodují o rozpuštění pruského sněmu; pro Stahlhelm ovšem končí toto referendum neúspěchem a Prusko tak zůstává demokratickou pevností v moři chaosu a polodemokratické vlády.

Na podzim roku 1931 dochází ke dvěma významným událostem na pravici politického spektra. Takzvaná „nacionální opozice“ reagovala na neúspěch pokusu o likvidaci demokratické vlády v Prusku výzvou ke společnému postupu. Spojenectví dvou ústředních postav extrémní pravice, Huggenberga a Hitlera, ovšem bylo jen taktickým manévrem; v Bad Harzburgu, kde se představitelé DNVP a NSDAP sešli, se ukázalo, že Hitler se již cítí mnohem jistější než zkušený a bohatý Huggenberg – což samotného Huggenberga zaskočilo. Přesto ovšem vzniká tzv. harzburšská fronta. V listopadu jsou objeveny a publikovány tzv. boxheimské dokumenty, které sepsal nacionálněsocialistický poslanec hesenského zemského sněmu Werner Best a v nichž se hovoří o metodách, které by nacionální socialisté používali, kdyby se ujali vlády. Převzetí moci je tu dáváno do souvislosti s reakcí na očekávaný bolševistický puč, i tak jsou ovšem dokumenty cennou zprávou o chystané krutovládě SA, která má nemilosrdně likvidovat všechny nepřátele. Dokumenty ovšem nebyly v dostatečném množství rozšířeny a nedostaly se tak k běžnému voliči.

Na jaře roku 1932 je Německo svědkem několika nezanedbatelných, byť ve svém vyznění nejednoznačných úspěchů demokratických sil. Tím největším a zároveň nejdiskutabilnějším je opětné zvolení Paula von Hindenburga říšským prezidentem. Hindenburgovo vítězství bylo především úspěchem Heinricha Brüninga, ale v zásadě všech demokratů – protože znamenalo porážku Adolfa Hitlera. Hindenburg byl vším jiným než demokratem, byl představitelem pruských protestantských velkostatkářů, pruského militarismu a nositelem monarchistických tradic, v dané konstelaci jej ovšem volili zejména jihoněmečtí katolíci a sociální demokraté. Právě složením svého voličstva byl starý pán, i přes své vítězství, zklamán – Brüningovi toto své tak trochu trapné vítězství již nikdy neodpustil. Zatímco se Brüningův kabinet cítí posílen a dokonce zakazuje působení ozbrojených složek NSDAP (SS a SA), kruhy kolem prezidenta Hindenburga se snaží posílit svoji moc a přejít k otevřeně prezidiálnímu režimu. Definitivní rozbuškou konfliktu mezi vládnoucími pravicovými demokraty a autoritářskou junkerskou a armádní klikou se stávají nařízení oslabující pozici východopruských velkostatkářů. Hindenburg 29. května 1932 odvolává Brüninga a kancléřem se stává neznámý Franz von Papen. Jedná se o konec vlády, která sice neměla nadpoloviční většinu v říšském sněmu a byla závislá na prezidentovi, která ale stále do jisté míry respektovala výsledek voleb a která svými rozhodnutími stála na půdě demokracie. Papenův kabinet je oproti tomu z demokratického hlediska zcela nelegitimním sdružením postarších šlechticů a generálů, kteří mají naprosto minimální oporu v parlamentě a mohou vládnout jen díky své ideové i politické blízkosti říšskému prezidentovi. Německá politika se posouvá nenávratně doprava, mimo hranice demokracie.

Před tím než se definitivně rozpoutal souboj mezi autoritářskou kamarilou říšského prezidenta a masami podporovanými nacisty, bylo třeba odstranit poslední zbytky demokratické moci; tedy zejména pruskou vládu sociálních demokratů a Centra. Za stávající situace nebylo těžké – po nátlaku nacistů – prezidentským nouzovým opatřením Braunovu vládu v Prusku odvolat. Správu Pruska převzal sám von Papen. Demokraté, kteří mohli čerpat svoji legitimitu ze svobodných voleb a kteří by snad měli sílu bojovat za republiku do posledních chvil, tak byli definitivně zbaveni všech důležitých pozic ve státě. Republice vládli monarchisté a militaristé, kteří by si pro obranu demokracie nechtěli nechat zkřivit ani vlas na hlavě. Takto tedy vstupovalo Německo do

rozhodujícího boje o osud svůj i – jak se později ukázalo – osud celé Evropy.

V této chvíli tvořily extrémistické politické síly v říšském sněmu stále jen přibližně jednu třetinu. Demokratičtí a polodemokratičtí politici ovšem nedokázali čelit autoritářskému diktátu říšského prezidenta a jeho kamarily. Dochází tak k paradoxní situaci, kdy i nacisté představují svým způsobem legitimnější politickou sílu než je ta, která se chopila vlády; zatímco nacisté mají masovou podporu německého lidu, Franz von Papen je postavou, o níž v den jeho jmenování kancléřem většina Němců slyšela poprvé. Německo se uprostřed hospodářské krize s miliony nezaměstnaných potácí na pokraji zhroutilí a ve vládních úřadech zasedají noblesní aristokraté a ostřílení generálové, jejichž intelektuálním i politickým horizontem je vilémovské císařství sklonku 19. století. Za této situace, v krátkém sledu po sobě následují dvojí dramatické, nešťastné, ba tragické volby. Němci v těchto volbách (31. července a 6. listopadu 1932, výsledky viz tabulka č.1) nechťejí volit politiky či politické strany, ale spíše zachránce, mesiáše, který na poslední chvíli zabrání naprosté zkáze. Přes tuto politickou a psychologickou konstelaci, přes nezměrnou touhu po moci a navzdory své moderní propagandě Hitler nevíteží tak jednoznačně, jak by si byl představoval, a v druhých volbách dokonce malý počet příznivců ztrácí. Nedemokratické síly v čele s NSDAP ale přesto do velké míry ovládnou říšský sněm.

Předání moci Adolfu Hitlerovi, k němuž došlo 30. ledna roku 1933, se tak současníkům nemohlo jevit jako konec demokracie a počátek totalitního režimu. Z pohledu politické aritmetiky dochází po necelém roce vlády, která neměla sebemenší podporu německé společnosti, k předání moci do rukou reprezentanta nejsilnější politické strany. Pochopitelně, mnozí současníci zároveň vnímali, že tu neenergičtí, unavení a pasivní odpůrci demokracie předávají moc do rukou zuřivého a všeho schopného šílence, jenž je schopen v Německu nejen zavést hrůzovládu, ale zároveň pro ni nadchnout široké vrstvy obyvatel. Ti, kteří situaci vnímali takto ostře, však byli v menšině a ani oni mnohdy svým vlastním prognózám úplně nevěřili.

Tradovaným koncem Výmarské republiky se stal 30. leden 1933, ale při bližším pohledu vlastně vůbec není jasné, kdy se tato dějinná kapitola definitivně uzavírá. To totiž záleží především na naší interpretaci nejdůležitějších znaků demokratického státu. Pokud budeme demokratickou republiku definovat jako stát, jehož politika je schopna utvořit vládní koalici s většinovou podporou v parlamentu a jenž je schopen dosáhnout sociálně politického kompromisu mezi jednotlivými společenskými skupinami, pak musíme za rozhodující datum považovat 27. březen 1930, den konce velké koalice. Brüning a zejména jeho nástupci v roce 1932 a prezident Hindenburg totiž chtěli a v roce 1932 také definitivně prosadili „jinou republiku“, jakousi alternativu Výmaru. To, že tento pokus může být vnímán rovněž jako alternativa Hitlerovu státu, a tak se může stát součástí nebo přívěskem výmarského období, je pochopitelně možné jen vzhledem k naprosté výstřednosti vývoje po roce 1933. Jako konec Výmarské republiky může být vnímán také definitivní rozchod s parlamentním systémem, k němuž došlo 30. května 1932 nebo Papenův státní převrat v Prusku v létě téhož roku. Ve skutečnosti vrhá Hitler na německá třicátá a čtyřicátá léta tak mohutný stín, že se dnes o konec Výmarské republiky přou v podstatě jen odborníci; běžní smrtelníci vnímají jako rozhodující zlom právě Hitlerovo převzetí moci. Nám nejde o to vyřešit onen odborný spor, je ale třeba mít na paměti, že současníci událostí z let 1930-1933 vůbec nemuseli mít tak jasnou představu o tom, co je oním skutečným mezníkem; tedy o tom, kdy se jedná jen o hlubokou politickou, sociální a hospodářskou krizi a kdy o naprostou ztrátu svobody a přechod k diktatuře.

3. Společnost a ideologie na sklonku Výmarské republiky

Abychom alespoň zčásti porozuměli éře Výmarské republiky, jejím politickým přemetům a ideologickým frontám a zejména jejímu smutnému konci, nestačí nám znát její politické dějiny. Zřejmě ještě podstatnější je totiž vývoj, který jsme schopni sledovat až s jistým odstupem, tedy dlouhodobý vývoj sociální, demografické a hospodářské situace německé společnosti. Jestliže se totiž státy zakládají na jakési nepsané společenské smlouvě, pak souhlas s ní úzce souvisí právě se sociálními rozdíly a sociálním statutem jednotlivých vrstev obyvatel. V období velkých změn je vždy otázkou, zda stav, který je většinou společností vnímán jako snesitelný, nebude nevratně narušen.

Všimněme si na tomto místě alespoň několika momentů souvisejících s vývojem obyvatelstva, stupněm modernity a strukturou pracovního trhu. Až do 2. světové války v Německu v podstatě neustále stoupal počet obyvatel, což nebylo vážně ohroženo ani ohromnými ztrátami za 1. světové války. Ještě daleko důležitější však byl fakt, že léta před rokem 1910 byla dobou populačně velice silnou. Právě tyto silné ročníky pak přicházely na pracovní trh zejména v druhé polovině dvacátých let. Nikdy jindy v historii Německa netvořili mladí lidé kolem 18ti let tak velké procento jeho společnosti, nikdy jindy nebyl pracovní trh tak přesycen. Navíc se měnila i struktura obyvatelstva: podíl soběstačných klesl z přibližně 20% v roce 1907 na 15% v roce 1925. Ve stejné době se zvýšil podíl zaměstnanců a úředníků z 10 na 17% a mírně klesl podíl dělníků. Posílila tedy vrstva tzv. nového středního stavu a Německo se přinejmenším hospodářsky a sociálně výrazně modernizovalo.³³ Tuto modernizaci vnímáme dnes jako nezadržitelný a v zásadě přirozený proces. Jinak tomu ovšem bylo v době po první světové válce; jednak neprobíhala všude a mnohým nemohla být její nezadržitelnost zřejmá a navíc přinášela nesmírné množství problémů, které se mohly jevit jako neřešitelné. Právě proto již před 1. světovou válkou probíhala v Německu diskuse o tom, zda se německá společnost má modernizovat nebo zda se má vrátit k ideálu *Blut und Boden*, tedy ke staré stavovské agrární společnosti. Tato diskuse se pochopitelně přiostrčila v letech krize, kdy kritika modernizace získala zároveň antidemokratický a antirepublikánský osten.

Přerod a modernizaci německé společnosti navíc komplikoval fakt, že vrcholily v tu zřejmě vůbec nejméně vhodnou dobu; totiž v době války, poválečných let a hospodářské krize. Jako krizová běžně vnímáme zejména léta 1930-1933, ale hospodářský růst se v Německu zastavil již za 1. světové války a náznaky, že by se tento trend mohl obrátit - které se dostavovaly v letech 1925-1929 - se z dlouhodobé perspektivy jeví jako velice slabé. Léta Výmarské republiky tak nebyla dobou, která by zvyšovala svoji produkci. V době dramatického přerodu a ohrožení předmoderních společenských tříd by bylo zapotřebí růstu, který by umožnil přerozdělování a dostatečné materiální zabezpečení těch, jejichž společenský status rapidně poklesl. Tento růst a tudíž ani následná kompenzace se však nedostavily. Proto musela většina německé společnosti republika připadat jako nešťastný pokus a léta císařství jako zlatá éra prosperity. Výmarská republika, která byla z historických důvodů postavena do nesmírně obtížné situace a která proto jen s velkými obtížemi hájila svoji politickou legitimitu, tak nemohla nabídnout v hospodářské sféře žádné skvělé úspěchy a nemohla si tak ani na tomto poli získat důvěru svých občanů.

³³ Srovnej in: Peukert, Detlev J.K.; Die Weimarer Republik – Krisenjahre der klassischen Moderne, Frankfurt am Main 1987, str. 21-23

Výmarská republika je tak kromě politické krize charakteristická právě velikým sociálním a hospodářským přerodem. Zatímco léta před 1. válkou byla příznačná zejména pohybem obyvatelstva z venkova do měst, vznikem a rozvojem průmyslového proletariátu a migrací z východu na západ, charakterizuje sociální situaci obyvatelstva v době Výmarské republiky daleko více krize středního stavu. O té bude ještě mnohokrát řeč – jak v dobových textech, tak i v závěrečné komparativní kapitole – ale je třeba se o ní zmínit již zde v úvodu. Jedná se totiž o konstitutivní prvek tohoto období, který zakládá všeobecnou nespokojenost a labilitu sociálního organismu Výmarské republiky.

Pro německé císařství byla charakteristická existence silné měšťanské vrstvy, kterou tvořili kvalifikovaní řemeslníci, drobní a střední obchodníci, úředníci či vzdělanci. V důsledku války, inflace, ale i modernizace však kolem roku 1920 nepoměrně zbohatla vrstva velkých podnikatelů, zejména těch, kteří stáli za těžkým a zbrojním průmyslem. Současně byla výrazně oslabena existenční báze „drobného obchodníka“, který ke svému životu potřebuje relativně stabilní prostředí a dostatečnou kupní sílu obyvatelstva. Začal tak proces proletarizace středního stavu. Střední stav měl přitom ve vilémovském císařství nejen zajištěnou existenci, ale rovněž užíval značně exkluzivního společenského postavení. Ve výmarské demokracii tato tradiční privilegia a prestiž v důsledku demokratizace veřejného prostoru i sociálního poklesu ztratil. Vůdčí úlohu si na jedné straně díky svému kapitálu udrželi velkopodnikatelé a držitelé velkých pozemků, na straně druhé stoupala důležitost proletariátu, který tvořil polovinu obyvatelstva. Vrstva drobných podnikatelů spolu s drobnými a středními sedláky, kteří se nedokázali přizpůsobit modernizaci, se cítila být vydána na pospas modernímu vývoji. Nesympatizovala tak ani s liberálně demokratickou pravicí, která tento vývoj podporovala, ani s konzervativními silami, jež byly v rukou velkých průmyslníků a šlechty, ale pochopitelně ani s levicí; nechtěla se stát součástí proletariátu a nemohla se tudíž identifikovat s jeho cíli a ideály. Dřívější silná vazba lidí z těchto vrstev na jejich povolání, které bylo symbolem ekonomické stability a sociální exkluzivity, se podstatně oslabila. Střední stav hledal své vyžití mimo svoji práci a byl ochoten nasadit své síly proti stávajícímu politickému a sociálnímu řádu – ovšemže jinak než dělnická třída. Jak napsal již v klasické práci o konci Výmarské republiky Karl Dietrich Bracher, nedokázal tak střední stav překonat zážitek krize z doby hyperinflace a na strach z úplného sociálního pádu odpověděl útekem do světa politických ideologií, od kterých si sliboval návrat ztracené či ohrožené prestiže. Odpor této vrstvy k demokratickému řádu nebyl podle Brachera vyvolán její revolučností, ale spíše „sociální vzpomínkou“ či nostalgií. Právě vědomí, že jejich předci a případně i oni sami byli dříve výrazně zaopatřenější a úspěšnější, vedlo příslušníky těchto vrstev k nespokojenosti, zahořklosti a znechucení.³⁴

A jak se všechny tyto procesy odrážely ve vývoji politických ideologií meziválečného Německa? Zcela obecně lze mluvit vlastně o dvou ideologických prouděch, které se ve výmarské éře v Německu setkaly. První z nich je ona specificky německá cesta, klasicky definovaná jako víra v organické spojení státu a národa a ústící v touhu po nezpochybnitelných autoritách reprezentujících takový stát. Druhý proud je celoevropským fenoménem této doby; jedná se o vyostření krize způsobené rychlou modernizací. Setkávají se tu tak konzervativní síly bránící starý řád s liberální či socialistickou touhou budovat nový svět, s touhou po svobodě a jejím praktické politické realizaci v demokracii, s vírou ve společenský i technický pokrok. Občan

³⁴ Srovnej: Bracher, Karl Dietrich; *Die Auflösung der Weimarer Republik*, Bonn 1978 (1. vydání 1955), str. 142-148

Výmarské republiky se cítil ještě více než jeho současníci z jiných oblastí Evropy vydán napospas nespravedlivým a nevypočitatelným sociálním a ekonomickým zvrátům. Inlace a hospodářská krize dokončily proces postupné ztráty všech jistot a podpořily rezignaci na všechna „tradiční“ řešení vlastní sociální situace. Vývoj tak podpořil náklonnost k novým řešením, od nichž si však velké část německé společnosti slibovala především obnovení starého řádu věcí. Proto se – jakkoli to může znít paradoxně – hovoří o „konzervativní revoluci“, která v této době proběhla v myšlení Němců. Tento obrat, touhu po něčem jiném, zároveň podpořila téměř úplná absence symboliky a celková střídmost výmarského státu; střídmost, která někdejší občany pompéznosti holdujícího císařství nemohla oslovit. Uraženost, pocit nespravedlnosti a domnělý prožitek zrady, sociální pád a ekonomické potíže, to všechno vedlo k posílení romantického, z minulosti čerpajícího, ale moderními prostředky vládnoucího nacionalismu, který zároveň souvisel s vírou ve spasitele, který musí německý národ vyvést z katastrofy. Nebylo jisté náhodou, že onen všespasitelný nacionalismus si musel najít symbol zla, cosi hmatatelného, proti čemu bylo možné obrátit veškerou nenávist. „Demokracie“ či „systém“ byly příliš abstraktní než aby vzbuzovaly dostatečné negativní emoce. Židé byli podstatně lepším cílem nenávistných útoků a antisemitismus se postupně vyvinul ve svorník všech útoků na modernitu, demokracii, republiku, socialismus či pacifismus. Jak moc však hrál samotný antisemitismus skutečně rozhodující roli pro nárůst popularity nacistického hnutí, není vůbec jednoznačné. Je to otázka, k níž se v závěrečné části práce ještě rozhodně vrátíme.

„Příběhy se smutným koncem mají také své důstojné momenty či etapy, a je spravedlivé, abychom se na ně nedívali od konce, ale abychom je viděli v jejich vlastním světle; protože jejich přítomnost může být přinejmenším stejně působivá, jako jejich konec.“³⁵ Zkusme se chvíli řídit těmito slovy Thomase Manna a vnímat následující stránky jako výpověď o nesmírně dramatické, ale v mnohém také nesmírně působivé době, která snad mohla vyústit i jinak než jako jedna velká dějinná prohra.

³⁵ *„Geschichten kläglichen Ausgangs haben auch ihre Ehrenstunden und –stadien, und es ist recht, daß diese nicht vom Ende gesehen werden, sondern in ihrem eigenen Licht; denn ihre Gegenwart steht an Kraft nicht im mindesten nach der Gegenwart des Endes.“* In: Mann, Thomas; *Joseph und seine Brüder*, In: Peukert, Detlev J.K.; *Die Weimarer Republik – Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main 1987, str. 9

IV. BOJ NA ŽIVOT A NA SMRT

Demokratická publicistika a nacistické nebezpečí 1930-1933

„Je to boj pravdy proti lži, práva proti pošlapávání práva, boj svobody proti zotročení, národní cti proti ponížení národa, boj civilizace proti lůze a barbarství. Je to boj zájmů celku proti zájmům méněcenných lumpů. V tomto boji jde o nejvyšší duchovní a mravní hodnoty, je to boj, jehož historický význam je naprosto univerzální a v němž se rozhodne o osudu evropského lidstva na desítky, ba možná i na sto let.“³⁶ Tato slova si mohli čtenáři časopisu *Deutsche Republik* přečíst 15. ledna 1933. Onen boj se pochopitelně netýkal ničeho jiného než zápasu demokratických sil se stupňující se nacistickou hrozbou. Zřejmě ani autor, ani ostatní navýsost prozíraví redaktoři tohoto republikánského týdeníku však nemohli tušit, že legálně se v Německu tento zápas již nepovede déle než dva týdny. Zanedlouho měl v jednom z posledních čísel časopisu *Deutsche Republik* vyjít úvodník s výmluvným nadpisem: *Prohra*.³⁷

V demokratickém tisku ovšem nebyla věnována zvýšená pozornost nacistickému nebezpečí jen v posledních měsících před 30. lednem 1933. Zejména sociálnědemokratické týdeníky a měsíčníky velmi ostře sledovaly nacionálně socialistickou stranu prakticky od počátku, v ještě větší míře pak od jara roku 1930, kdy ve volbách do zemských sněmů v Sasku a Durynsku překonala desetiprocentní hranici. Liberálně a konzervativně demokraticky orientovaný tisk si nacionálně socialistické strany všiml výrazně méně, i v této části politického spektra se ale od počátku čtvrté dekády 20. století dají vystopovat publicisté, kteří považují za vhodné hlouběji analyzovat příčiny vzestupu nacismu, společenské skupiny, které se „nechaly svést“ a možné tendence dalšího vývoje nacionálně socialistické strany i německé společnosti.

To, co nás na následujících stranách bude zajímat především, jsou odpovědi na nejčastěji pokládané otázky a různorodé analýzy několika hlavních témat, která se v souvislosti se vzestupem nacismu před rokem 1933 v Německu objevují. Jedná se zejména o otázku po příčinách stoupající popularity NSDAP, tedy otázku, která v sobě ukrývá širokou paletu dílčích témat – od společenských a ekonomických aspektů, až po otázky psychologické či formy propagandy. Dalším neméně velikým tématem jsou voliči NSDAP, dále program a charakter strany (tedy, jak se na něj dívali demokraticky orientovaní současníci), budoucnost NSDAP i Německa, či specifitější otázky vztahu NSDAP k intelektuálům či k evangelickým církvím. Neméně podstatná je rovněž otázka, zda se mezi kritickými analýzami stávajícího stavu vyskytují rovněž návrhy na řešení situace a výzvy ke změně politických postojů.

Než se ale dostaneme k této stěžejní části, jež je nejvlastnějším obsahem práce, rád bych vám

³⁶ „Es ist ein Kampf der Wahrheit gegen die Lüge, des Rechts gegen die Rechtsverwüstung, der Freiheit gegen die Versklavung, der Würde des Volkes gegen seine Erniedrigung, der Zivilisation gegen die Verpöbelung der Kultur gegen die Barbarei. Es ist der Kampf der Interessen der Gesamtheit gegen die eines anmaßenden und minderwertigen Klüngels. Es geht in diesem Kampf um die universellste geschichtliche Bedeutung, in dem das Schicksaal der europäischen Menschheit für Jahrzehnte, wenn nicht ... für ein Jahrhundert entschieden wird.“
Ellenbogen, W.; Tendenzen und Pathos des Antifaschismus, In: *Deutsche Republik*, Jg.7, Hf.16, 15.1.1933, Nd. str. 491-497

³⁷ Die Niederlage In: *Deutsche Republik*, Jg.7, Hf. 19, 5.2.1933, Nd. str. 577-583

čtenářům poskytl základní přehled těch týdeníků a měsíčníků, které se v Německu na počátku třicátých let problematikou nacismu kriticky zabývaly a které jsem vybral jako prameny pro tuto práci. Vrstvu intelektuálů – publicistů a spisovatelů – která za těmito tiskovinami stála, se zároveň pokusím představit v kontextu tehdejší německé elity a jejího převládajícího hodnotového a politického nastavení. Zároveň se pokusím podrobněji přiblížit a charakterizovat alespoň čtyři z řady vynikajících publicistických osobností, jejichž texty se budeme zabývat.

1. Demokratické časopisy a jejich pisatelé

Německá společnost mezi válkami je vnímána jako příklad společenství, které selhalo, ba dokonce jako společenství, které zradilo téměř vše, co zakládalo jeho sociální a kulturní život. O sociálních a ekonomických příčinách, které tomuto selhání otevřely dveře, bude ještě pověřeno mnohé – z pohledu současníků událostí, o nichž je řeč, i z pohledu pozdějších badatelů. Otázka, která nás v této souvislosti trápí, je, proč této – do jisté míry pochopitelné – ztrátě orientace nedokázali čelit lidé vzdělaní a ve veřejném životě se pohybující; tedy stručně a nepřesně řečeno inteligence, či - jak se tehdy říkalo - duchovní pracovníci (*geistige Arbeiter*). Je sice pravda, že potenciální vliv inteligence, která by v momentě rozpadu dříve relativně stabilních ekonomických a sociálních struktur dokázala udávat směr, je sporný. Nicméně ani to nerelativizuje palčivost otázky, proč německá inteligence jako celek onu orientaci ztratila.

V Německu počátku třicátých let nešlo jen o jakousi, řečeno s Ortegou y Gassetem, vzpouru davů. Šlo o dvojí selhání, které se sešlo v jedné chvíli; o rozpad politického, sociálního a ekonomického organismu tvořícího společnost a zároveň o zhroucení elit, které nesplnily svoji funkci - právě v takových chvílích zprostředkovávat povědomí o racionálním východisku z krize a zajišťovat kontinuitu. Krize německé inteligence ovšem nebyla jevem, který by se vyvinul až na konci dvacátých let. Jak se podařilo dokázat celé řadě německých i světových myslitelů, Meineckem a Jaspersem počínaje a Georgem Iggersem konče, krize přinejmenším akademické inteligence v Německu tkví svými kořeny v 19. století, ve vilémovském Německu. Byla to inteligence, která sice v omezených vědeckých disciplínách dokázala docílit vynikajících intelektuálních výkonů, která se ale vzdala onoho kritického potenciálu, schopnosti kriticky zasahovat do společenského vývoje. Velká část této inteligence se ztotožnila s rolí poddaných, kteří svoji vědeckou a intelektuální činností v posledu tvoří jeden z opěrných pilířů absolutistického státu. Po roce 1918 se tato vrstva dostává do prostředí, v němž se neumí pohybovat, její ideály jsou mrtvé a navíc je z velké části i existenčně ohrožena. Sociolog Alfred Weber toto nebezpečí rozpoznal již v roce 1922: „*S rozpadem dosavadního sociálního prostředí duchovní vrstvy není ohrožena jen současná generace intelektuálů či jejich nástupnictví, ale vztah všeho duchovního k životu obecně... Rozpadne-li se duchovní pozadí společenského života, rozpadne se i stát jako takový a stane se kořistí vzájemně soupeřících ekonomických sil, nad nimiž již nebude mít moc žádná jiná autorita, kterou by stát mohl povolati, aby tyto síly spoutal.*“³⁸ Stav německé inteligence před nástupem Adolfa Hitlera k moci by se tedy dal charakterizovat jako krize identity. Z té pramení příklon k iracionalismu, v praxi tedy buď nostalgický návrat do časů romantismu a ještě častěji příklon k politickému extremismu – včetně nejhrůznějších forem fašismu.

Přicházíme-li tedy do prostředí politické publicistiky počátku třicátých let, je to prostředí charakteristické právě vysokou mírou iracionality, nezakotvenosti a z ní vyplývajícího černobílého uvažování a agresivity (v tomto případě pouze jazykové a myšlenkové). Cílem této

³⁸ „*Mit der Zertrümmerung der bisherigen sozialen Eingliederung der Geistigen (steht auf dem Spiele) nicht bloß das Schicksal ihrer gegenwärtigen Generation, nicht bloß dies, ob sie noch einen Nachwuchs finden werden, sondern das Verhältnis des Geistigen zum Leben überhaupt... Zerfällt der geistige Hintergrund der Allgemeinheit, so wird auch er (der Staat) zerfallen und die Beute der miteinander ringenden Wirtschaftskräfte werden, über denen dann keine Macht mehr da ist, die er anrufen kann, um sie zu bändigen.*“ In: Koebner, Thomas (Hrsg.); Weimars Ende – Prognosen und Diagnosen in der deutschen Literatur und politischen Publizistik 1930 – 1933, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1982, str. 38-39

práce rozhodně není tuto skutečnost popřít, chceme ale – mimo jiné – podat na příkladech publicistických textů důkaz o tom, že uvedená charakteristika neplatí pro kulturní prostředí Výmarské republiky jako celek. Kritické a demokraticky zaměřené analyzování a hledání východisek ze společenské krize bylo mezi intelektuály pozdní Výmarské republiky menšinovým jevem, nebylo ovšem – přes vše výše řečené – jevem ojedinělým. Existovala tu poměrně rozvětvená demokratická kultura s nemalým kritickým potenciálem – reflexe tehdejší situace, kterou osobnosti vycházející z těchto kruhů přinášejí, jsou navíc často až překvapivě přesné, konstruktivní a prozíravé.

Hledáme-li kritické a prodemokratické hlasy hodnotící v letech 1930-1933 vzestup nacismu, musíme se pochopitelně nejprve podívat na tehdejší publicistiku jako celek a zjistit, jaké místo v ní zaujímaly listy, které necháme promluvit na následujících stránkách. Svět novin a časopisů mezi oběma světovými válkami byl ve všech demokratických státech výrazně bohatší než je tomu dnes. Důvodem byla jednak větší míra subjektivity a stranickosti denního tisku (oproti dnešní hře na objektivitu), zejména ale neexistence nebo jen zanedbatelný výskyt (v případě rozhlasu) elektronických médií. Zatímco dnes existuje v Německu mezi dvěma a třemi tisíci pravidelně vycházejícími novinami a časopisy, pohyboval se jejich počet kolem roku 1930 těsně nad hranicí dvanácti tisíc. Většinu tvořily časopisy – zejména týdeníky či měsíčníky – ale co se nákladu a důležitosti týče, dominoval denní tisk. Ten byl základním zdrojem informací pro veškeré obyvatelstvo a mnohé deníky vycházely ve statisícových nákladech (jen socialistický a odborářský denní tisk vycházel v nákladu zhruba 6,5 miliónů denně, ultrakonzervativní a fašistický tisk těsně pod 5 milióny a katolický tisk kolem 3 miliónů). V denním tisku se ovšem čtenář zřídka dočetl cosi o hlubších příčinách věcí, málokdy se zde dočkal hlubší analýzy či prognózy; jednalo se zejména o široce pojatý zpravodajský servis a stranicky zabarvené fejetony na aktuální politická témata. Jestliže se člověk chtěl dozvědět více, musel si – ostatně podobně jako dnes – čas od času pročíst některý z týdeníků. Těch se za období Výmarské republiky vyskytlo celkem zhruba 17 000, z této nepřehledné změti lze ovšem vybrat zhruba 20 pravicově radikálních, 5-10 levicově radikálních a o něco méně než 15 jednoznačně demokratických celostátních dlouhodobě vydávaných časopisů s výraznějším vlivem a průměrným nákladem přes 5000 kusů. Kolem roku 1930 vycházely ultrakonzervativní a fašistické časopisy v nákladu přibližně 430 000, komunismu blízké časopisy v nákladu asi 180 000 a demokratické časopisy v množství asi 350 000 kusů. Je tedy zřejmé, že proti republice a demokracii zaměřených týdeníků bylo co do počtu výtisků zhruba dvojnásobné množství oproti týdeníkům demokratickým.³⁹

Vzhledem k tomu, že kritéria výběru časopisů vhodných pro náš vhled do tématu jsem popsal v kapitole o pramenech a literatuře, omezím se nyní na charakteristiku jednotlivých tiskovin, z nichž budu v dalších kapitolách vycházet. Nejdůležitějšími prameny nám budou čtyři ročníky (jaro 1930 – únor 1933) tří demokratických (či zčásti demokratických) časopisů: ostře levicové (ke komunismu tíhnoucí) *Weltbühne*, *Deutsche Republik*, kterou vydávali sociální demokraté společně s publicisty hlásícími se ke katolickému Centru a *Die Hilfe*, časopisu liberální DDP (od roku 1930 *Staatspartei*). Ze všech prostudovaných periodik jsem právě v těchto třech objevil vůbec největší množství článků, analýz a prognóz týkajících se NSDAP, nacionálního socialismu či obecněji fašismu. Uvedené týdeníky navíc reprezentují široké spektrum republikánského,

³⁹ Srovnej: *Handbuch der deutschen Presse*, Leipzig 1930 a *Dovifat*, Emil; *Die Presse der Weimarer Zeit* In: *Zeitungs-Verlag + Zeitschriften-Verlag*, Bad Godesberg, Jg. 60, Nr. 13, Mai 1963, S. 587

demokratického myšlení v době Výmarské republiky. Tyto tři zdroje budou doplňovány texty z dalších periodik: levicových měsíčníků Sozialistische Monatshefte, die Gesellschaft a odborářského měsíčníku Die Arbeit, pacifistického týdeníku Das andere Deutschland, z liberálních týdeníků Montag-Morgen a Das Tage-Buch a konečně z politicky neprofilovaného měsíčníku Die Neue Rundschau. Nyní nechť mi čtenář dovolí pár slov k jednotlivým, pro náš výzkum podstatným periodikům.

Die Weltbühne nebyla dítětem Výmarské republiky; vznikla již v roce 1905, původně (z podnětu Siegfrieda Jacobsohna) jako list věnovaný kultuře a zejména divadlu. Po první světové válce a zejména potom v době šéfredaktora Carl von Ossietzkého (o němž bude ještě řeč), se ale Weltbühne vyvinula v do velké míry politické periodikum, jehož autoři většinou vycházeli z velmi nedogmatického, nikoli však umírněného pojetí marxismu. Autory ovšem nebyli političtí publicisté v pravém slova smyslu – v tom si list udržel svoji blízkost k umělecké sféře; že měli pisatelé jednotlivých článků blíže ke spisovatelskému než k politickému řemeslu člověk zpravidla musel poznat po přečtení několika řádků. Vedle Ossietzkého mezi autory najdeme i jiné nejen v Německu známé spisovatele – jako například autora knížky *Berlin Alexanderplatz* Alfreda Döblina, Hanse Siemseny či – to především – Kurta Tucholského. Posledně jmenovaný se pod své články nejčastěji podepisoval pseudonymy – například jako Ignaz Wrobel. Z článků v Die Weltbühne je občas znát blízkost autorů ke komunistické straně a z ní pramenící paušalizace. Podle autorů některých článků prý všichni od sociální demokracie až po fašisty přispívají k upevnění a dalšímu rozvoji kapitalismu, a proto není třeba dělat mezi těmito darebáky rozdílů. Ovšem Weltbühne není na nikom a ničem (kromě svých zhruba 15 000 čtenářů) závislá, proto se nemusí striktně držet tzv. „Faschismustheorie“ (fašismus jako přirozené stádium kapitalismu) a už vůbec ne komunistického dogmatu o „sociálfašismu“. Často se vyskytnou velice detailní a přesné analýzy – podobně často ovšem také chybné prognózy podceňující nacisty a přeceňující a demonizující vliv a cíle staré konzervativní elity.

Deutsche Republik byla časopisem úplně jiného stříhu. Byla založena lidmi z okruhu Josefa Wirtha, poslance (a někdejšího ministerského předsedy) za katolické Centrum, v roce 1926, a to (již tehdy!) jako list na obranu demokracie proti pravicovému extremismu. Zatímco většina ostatních demokratických či polodemokratických časopisů (včetně Weltbühne) si fašistického nebezpečí „povšimla“ až po šokujících volebních výsledcích ze 14. září 1930, začal boj proti němu v okruhu redaktorů Deutsche Republik již o čtyři roky dříve. V Deutsche Republik, která vycházela v nákladu 20 – 25 000 kusů, se pěstovala klasická politická publicistika, nestranická, ale hodnotově orientovaná na podporu republiky, demokracie a – řečeno s Masarykem – ideálů humanity. V praxi měla redakce blízko ke dvěma politickým stranám – katolickému Centru a, ve vzrůstající míře, k Sociální demokracii. Jen Anton Erkelenz, jeden z redaktorů, byl do roku 1930 členem DDP, pak ovšem rovněž přešel do řad Sociální demokracie. Od roku 1929 řídil po organizační i myšlenkové stránce Deutsche Republik její nový šéfredaktor Werner Thormann, jemuž věnujeme samostatnou podkapitolu. Mezi nejvýznamnější stálé redaktory patřili po odchodu Josefa Wirtha zejména Heinrich Teipel, Walter Dirks a Günter Dallmann. Teipel, před Thormannem šéfredaktor listu, patřil před založením Deutsche Republik k aktivním novinářům Centra, jehož uzavřenost ale kritizoval již v roce 1925 v knize s názvem *Musíme rozbourat slonovinovou věž*⁴⁰. Tehdy navrhoval systém dvou politických stran – jedné levicově sociálně demokraticky-katolické (k níž by se sám hlásil) a druhé pravicově-nacionálně-katolické. Walter

⁴⁰ Teipel, Heinrich; wir müssen aus dem Turm heraus. Berlin 1925

Dirks tíhnul v daleko větší míře než Teipel k socialismu; jeho neúcta k tradiční katolické religiozitě dokonce v prvních letech existence Deutsche Republik několikrát ohrozila jeho novinářskou kariéru v listu. Od roku 1930 je Dirks po šéfredaktorovi neaktivnějším redaktorem časopisu, v roce 1932 nalezneme jeho článek v každém druhém čísle. V té době hodnotí své politické přesvědčení dokonce těmito slovy: „*nezávisle a nedogmaticky socialistické, mezi SPD a KPD*“⁴¹. Jako jediný z týmu stálých redaktorů nikdy nebyl členem Centra. O Günterovi Dallmannovi se toho ví poměrně málo; své texty většinou podepisoval pseudonymy F. Br. či Lot Anker. Zejména jako „Lot Anker“ byl Dallmann autorem často nesmírně cenných textů přinášející nové informace o nacistickém hnutí. Mezi významné spolupracovníky listu patřil rovněž sociální demokrat Carl Mierendorff či již zmíněný Anton-Erkelenz. Nikdy se nepodařilo zjistit skutečnou identitu dalších dvou nacismu se věnujících pisatelů, kteří se skrývali pod pseudonymy Evangelicus (psal o fašismu uvnitř evangelické církve) a Hugo Hugin. O charakteru časopisu Deutsche Republik a jeho odhodlaném antifašismu svědčí zřejmě nejlépe věty z Thormannova úvodníku, který pod názvem *Prohra (Die Niederlage)* vyšel v prvním únorovém týdnu roku 1933, několik dnů po nástupu Adolfa Hitlera do úřadu říšského kancléře: „*Čtenáři tohoto časopisu vědí, že nepatříme k těm, kteří by byli věřili na pominutí fašistického nebezpečí a které by tak sestavení Hitlerova kabinetu překvapilo... Nepřáli jsme si, aby našemu varování, kterého na stránkách tohoto listu nebylo málo, události daly za pravdu. Necítíme ani nejmenší pocit zadostiučinění pramenící z toho, že jsme měli pravdu. Otevřeně přiznáváme, že roli těch, kteří byli nyní, byť drastickým způsobem, probuzeni ze svého falešného snu, považujeme za záviděníhodnou v porovnání se situací, v níž jsme se nacházeli během několika let našeho boje my: tedy v porovnání s rolí člověka, který se svými nedostatečnými silami snaží zabránit hrozícímu nebezpečí a jehož ti, kteří by tomuto nebezpečí byli schopni zabránit, navzdory jeho zoufalému volání odmítají vyslechnout.*“⁴²

Myšlenkové zdroje časopisu Die Hilfe, která kolem roku 1930 vycházela v nákladu 8 000 kusů, leží jinde než v socialistické či humanistické (resp. nábožensky orientované) oblasti, jak tomu je u předchozích dvou listů. Lidé seskupení okolo Die Hilfe jsou přesvědčení liberálové německého střihu. Tedy ctitelé demokracie a republiky, kteří ale zároveň nejsou zcela prostí nacionální ideologie (byť tuto pojmají po vzoru Rathenaua či Stresemanna, nikoli ve smyslu Hugenbergova či Hitlera). Německá demokratická strana, jejímž týdeníkem Die Hilfe byla, tkví svými kořeny v národně-sociální (nikoli nacionálně-socialistické!) ideologii Friedricha Naumanna, která se pokoušela spojit ekonomický liberalismus s úctou k národním německým hodnotám (to jest rovněž s – do jisté míry – imperialistickým úsilím o ekonomickou a kulturní hegemonii Německa ve střední Evropě) a s ohledem k sociálně slabším vrstvám obyvatel. Většina redaktorů Die Hilfe,

41 „*Unabhängig und un undogamtisch sozialistisch, zwischen SPD und KPD.*“ In: Seiterich, Bernhard; Demokratische Publizistik gegen den deutschen Faschismus: Die Deutsche Republik, eine politische Wochenschrift der späten Weimarer Republik, Frankfurt am Main 1988, str. 71-72

42 „*Die Leser dieser Zeitschrift wissen, daß wir nicht zu denen gehören, die an das Ende der faschistischen Gefahr geglaubt haben und nun von der Bildung des Kabinetts Hitler überrascht worden sind... Wir wollten mit den Warnungen, an denen wir es an dieser Stelle nicht fehlen ließen, nicht recht behalten und wir empfinden nicht das leiseste Gefühl von Genugtuung, daß wir recht behalten haben. Wir gestehen offen, daß wir die Rolle derer, die jetzt aus ihrem Irrtum – wenn auch grausam – geweckt wurden, für beneidenswert halten, verglichen mit der Lage, in der wir hier einige Jahre hindurch unseren Kampf geführt haben: die Lage dessen, der sich mit seinen viel zu schwachen Kräften gegen ein drohendes Verhängnis stemmt und bei denen, die imstande wären, die Gefahr abzuwenden, trotz seinen beschwörenden Rufen kein Gehör findet.*“ In: Thormann, Werner; Die Niederlage, In: Deutsche Republik, Jg.7, Nr. 19, 5.2.1933, Nd. str. 577 a 581

mezi něž patřili například Eberhard Hettenbach, do roku 1930 Anton Erkelenz a zejména Gertrud Bäumerová, od roku 1930 do roku 1933 šéfredaktorka a vydavatelka listu (jíž věnujeme samostatnou stat'), se hlásila k levicovému liberalismu. Die Hilfe tedy stála jednoznačně nalevo od ducha, který vládl v samotné mateřské straně, a to zejména po přerodu strany v roce 1930 a jejím přejmenování na Staatspartei. Doprava se časopis posunul až po 30. lednu 1933, kdy na rozdíl od Weltbühne či Deutsche Republik nadále směl – v pozměněném duchu a s jinými redaktory – v Německu vycházet. To ale již není náš příběh.

Z dalších časopisů jsme jmenovali levicové měsíčníky Die Gesellschaft, Die Arbeit a Die Sozialistischen Monatshefte. Zejména Die Gesellschaft, která nesla podtitul „mezinárodní revue pro socialismus a politiku“ vydávala přímo Německá sociálnědemokratická strana, jmenovitě dlouholetý šéf jejího poslaneckého klubu Rudolf Hilferding. Byl to časopis spíše sociologického zaměření. Články v něm byly delší, čtenářsky náročnější a zpravidla se netýkaly aktuálního politického dění. V o něco menší míře to platí i pro Die Arbeit, která byla ovšem spojená spíše s odborovým hnutím než se Sociální demokracií. Ani v jednom z obou časopisů nevyšlo v letech 1930-1933 větší množství článků věnovaných přímo nacionálnímu socialismu. Těch několik, které tvoří výjimku, především článek sociálnědemokratického poslance a novináře Carla Mierendorffa v Die Gesellschaft a článek sociologa a spisovatele Theodora Geigera v Die Arbeit, ovšem patří mezi ve své době nejpodrobnější a nejpresnější analýzy tohoto fenoménu. Sozialistische Monatshefte věnovaly velký prostor literatuře a rovněž mezinárodnímu dění (sledování mezinárodních fenoménů bylo ostatně pro socialistické tiskoviny typické), i vnitřní německá politika tu však našla své místo. V letech 1930 – 1933, až do zákazu dalšího vydávání měsíčníku, zde mohl čtenář najít zhruba 10 – 15 článků věnovaných fenoménu nacionálního socialismu, přičemž značná část z nich pocházela opět z pera výjimečně aktivního Carla Mierendorffa, s nímž se můžeme setkat i v Deutsche Republik či v Die Gesellschaft. Posledním levicovým listem, z něž budeme čerpat, je pacifistický týdeník Das andere Deutschland. Na stránkách tohoto časopisu, který vydávala „Německá společnost pro mír“, se sledovala - jak už je z definice zřejmé - zejména otázka odzbrojování, mezinárodních mírových smluv a kritika tak byla nejčastěji namířená proti ministrům obrany, Wehrmachtu a jeho moci ve státě. Nicméně i tady se pochopitelně tu a tam některý článek dotkl NSDAP, jejích úmyslů a zejména její infiltrace do armádních řad. Není bez zajímavosti, že Das andere Deutschland vycházelo v nákladu 40 000 kusů, což bylo více než například Die Weltbühne a Deutsche Republik dohromady. Náklad tohoto pacifistického listu tak tvořil kolem 15 % veškerého nákladu demokraticky zaměřených časopisů.

Kromě spíše akademické Die Neue Rundschau, která se politice prakticky nevěnovala a z níž je pro nás zajímavý jen (téměř dvacetistránkový) text o krizi německé buržoazní ideologie, budeme vycházet ještě z několika dalších časopisů. Bude se jednat o liberální týdeníky Das Tage-Buch a Montag-Morgen, které na rozdíl od Die Hilfe nebyly spjaty s žádnou politickou stranou. Jejich vydavatelem byl Leopold Schwarzschild, frankfurtský pacifista židovského původu. Zejména intelektuálněji zaměřený Das Tage-Buch si dokázal najít okruh svých čtenářů a kolem roku 1930 vycházel v nákladu 16 000 kusů. Autoři těchto týdeníků, vedle židovských intelektuálů Theodora Wolffa či Ernsta Federa například i bratři Mannové, patřili většinou do zvláštní skupiny levicové buržoazie. Byli to lidé principiálně vzdálení jakémukoliv materialismu a tudíž i marxismu, lidé hlásící se k tradici německé klasiky, ovšem sympatizující se sociální demokracií. Odklon těchto autorů od liberalismu a příklon k sociální demokracii urychlil právě vývoj po roce 1929 – hospodářská krize a vzestup nacismu. To ostatně nejpresvědčivěji dokazuje tzv. *Německá řeč* Thomase Manna, pronesená 17. října 1930 v Berlíně. Mann se tu v rámci kritiky nacismu

přihlásil k ideálům německé klasiky, když pravil: „Může být vytoužený obraz primitivní, pokrevně svázané, citově i rozumově zploštělé, v pozoru stojící, modrooké, poslušné a šablonovitě počestné společnosti, tato dokonalá nacionální prostota, může být tento obraz skutečně, i po desetitisících vypovězení a očistných popravách, uskutečněn ve starém, zralém, zkušeném a náročném kulturním národě, který ze sebou má duchovní a duševní dobrodružství, tedy v národě jako je ten německý? V národě, který zažil a který má ve své krvi zakódovány ty nejvyšší podoby klasiky, nejhlubší a nejrafinovanější romantiku, Goetha, Schopenhauera, Nietzscheho, vznešenou morbiditu Wagnerova Tristana?“ Mann – a podobně by to zřejmě mohli vyjádřit i další osobnosti z liberálně-socialistického, intelektuálně náročného okruhu přispěvatelů Schwarzschildových týdeníků – přes svoje buržoazní kořeny a přes své idealistické, antimaterialistické přesvědčení, v tuto chvíli přichází s rozhodným tvrzením, když praví, že „...nastal čas, kdy si musíme přiznat, že třídní idea je mnohem blíže našim duchovním hodnotám než její buržoazně kulturní protipól, jenž až příliš často dokazuje, že ztratil a zatratil jakýkoliv kontakt se skutečným duchovním životem a veškerou náklonnost ke všemu, co tvořilo podmínky jeho existence.“ To je pro Manna přesvědčivým důkazem skutečnosti, že „že politické místo dnešní buržoazie se nachází na straně Sociální demokracie, přičemž slovu „politické“ rozumím jako vnitřní i vnější jednotě.“⁴³

43 „Ist das Wunschbild einer primitiven, blutreinen, herzens- und verstandesschlichten, Hacken zusammenschlagenden, blauäugig gehorsamen und strammen Biederkeit, diese vollkommene nationale Simplizität, auch nach zehntausend Ausweisungen und Reinigungsexekutionen zu verwirklichen in einem alten, reifen, vielerfahrenen und hochbedürftigen Kulturvolk, das geistige und seelische Abendteuer hinter sich hat wie das deutsche, das eine weltbürgerliche und hohe Klassik, die tiefste und raffinierteste Romantik, Goethe, Schopenhauer, Nietzsche, die erhabene Morbidität von Wagners Tristan-Musik erlebt hat und im Blute trägt?...der Augenblick ist gekommen, zu erkennen, daß die gesellschaftliche Klassenidee weit freundlichere Beziehungen zum Geist unterhält als die bürgerlich kulturelle Gegenseite, die nur zu oft zu erkennen gibt, daß sie die Berührung mit dem lebendigen Geist, die Sympathie mit seinen Lebensforderungen verlohren und verlernt hat... (wenn ich der Überzeugung bin), daß der politische Platz des deutschen Bürgertums heute an der Seite der Sozialdemokratie ist, so verstehe ich das Wort „politisch“ im Sinn dieser äußeren und inneren Einheit.“ In: Mann, Thomas, Deutsche Ansprache – Ein Apell an die Vernunft, Berlin 1930, str. 21, 24 a 30.

2. Rytíři demokracie

Čtyři příklady výjimečných osobností demokratické publicistiky

Bystrých, prozíravých a ve svých soudech odvážných publicistů nebylo v posledních letech výmarské demokracie málo. Přesto se nyní - než se budeme blíže zabývat jednotlivými tématy, o kterých v souvislosti s nacionálním socialismem psali - blíže seznámíme jen se čtyřmi z nich. Jejich výběr není náhodný – jsou to lidé, kteří byli výraznými autoritami a kteří – po myšlenkové i organizační stránce – udávali tón. Zároveň se jedná o čtyři osobnosti, které reprezentují široké spektrum demokratické publicistiky své doby; *Carl von Ossietzky* jako nedogmatický komunista (nebo, chcete-li, silně levicový sociální demokrat), *Werner Thormann* a *Carl Mierendorff* jako kritičtí sociální demokraté (ve své době oba spíše na pravici socialistického hnutí) a konečně *Gertrud Bäumerová* jako žena z liberálního tábora, členka *Deutsche Demokratische Partei* (později *Staatspartei*).

Carl von Ossietzky - enfant terrible Výmarské republiky

„*Vojáci jsou vrazi*“ , to byl výrok, za nějž byl Ossietzky v roce 1931-1932 odsouzen k několika měsícům vězení a který zavládl příčinu k jednomu z posledních velkých německých veřejných sporů před 30. lednem 1933. Je to výrok, jenž Ossietzkého v mnohém charakterizuje, a to nejen jako antimilitaristu. Zračí se v něm i britkost a nekompromisnost jeho postojů. Hans-Ulrich Wehler vyčítá Ossietzkému, že „*překročil hranici programově protistátního postoje*“⁴⁴. Zda však jeho kritika byla opravdu tak nekonstruktivní, není ale zcela jisté – ostatně čtenář může v této práci posoudit, k čemu mohly a k čemu nemohly přispívat Ossietzkého texty.

Ossietzky se narodil roku 1889 do konfesně smíšené hamburské rodiny. Již od roku 1910 se – tehdy ještě jako pomocný soudní písař – začal politicky angažovat, a to v tzv. Demokratickém sjednocení (*Demokratische Vereinigung*). V té době přerušil všechny vazby k církvi, začal bojovat proti zpátečnictví a psát o selhání buržoazního liberalismu. Roku 1913 se objevila jeho první velká polemika s militarismem. Již před válkou se také distancoval od politiky liberálních stran a měl blízko k sociální demokracii. Zážitek první světové války Ossietzkého v jeho antimilitaristickém, demokratickém a socialistickém přesvědčení ještě více utvrdil. Protestoval proti elitářskému myšlení a jakémukoliv systému, který se zakládal na společenské hierarchii. Individuum se mělo podřídit zájmům společnosti jako celku. Od počátku jejího vzniku se ostře a rozhodně vyjadřoval proti nacionálněsocialistické ideologii rasového boje a stavěl proti ní „princip lidské solidarity“. Ossietzky tvrdil, že mezi ideálem humanity, jenž mu byl blízký, a nacionalismem nelze nalézt žádné mosty, že nacionalismus je ve všech svých formách hnutím, které je v protikladu ke skutečným zájmům lidí. Kolem roku 1919 sice často mluvil o revoluci, měl ale na mysli postupný proces, revoluci lidského myšlení – a k té je podle něj třeba dojít postupnou reformou politického systému. V tom byl Ossietzky rozhodně blíže sociální demokracii a později běžné řazení jeho *Weltbühne* mezi komunistické časopisy tak není úplně přesné. Proti nacionálněsocialistickému programu nechtěl pouze protestovat, sepsal program svůj, v jehož nejdůležitější pasáži volal právě po společenství skutečně svobodných lidí: „...*Musíme stvořit člověka, kterému již nebude žádný stát ani žádná strana smět poroučet: „Musíš zabítet!“ nebo „Musíš se nechat zabít!“ ... Musíme stvořit člověka, který bude svobodně jednat podle*

44 „...*Grenze zur prinzipiellen Staatsfeindschaft überschritten zu haben*“ In: Weber, Manfred; Carl von Ossietzky und die Nationalsozialisten, Berlin 1999, str. 22

svého svědomí a nebude omezován žádnou jinou instancí. Musíme stvořit svobodného člověka, který nebude vázán ničím jiným než vědomím, že miliony dalších sdílejí jeho osud. Již nechceme žádnou organizaci založenou na poroučení, jaká svět zahnila do záhuby, chceme vazby tvořené poznáním, věděním a ze svobodné vůle.“⁴⁵ Ačkoliv Ossietzky ve dvacátých letech kritizoval sociální demokracii, zejména za to, že si nevytvořila odstup od starých elit a nepřekonala vnitřní rozpolcenost, nepřimkl se k levicovému radikalismu; o komunistech se někdy vyjadřoval jako o nejlepších pomocnících pravicové reakce a o jedné z největších hrozeb pro republiku. Sám hledal svoji cestu kdesi mezi „oportunismem sociální demokracie“ a „komunistickým dogmatismem“. V první polovině dvacátých let se Ossietzky snažil politicky angažovat; kolem roku 1924 ale začal ztrácet naději, že by se politický systém Výmarské republiky skutečně ubíral směrem k humanitě, solidaritě a že by podporoval svobodného člověka. Vrátil se tak k publicistice a jeho postoje se opět přiostrily – mnohými začal být vnímán jako negativista, jinými jako nejdůležitější kritik. Tak začala hvězdná léta radikálně socialistické Die Weltbühne.

Ossietzky byl především bojovníkem proti nacionalismu, všem formám fašismu a po roce 1920 samozřejmě proti nacionálnímu socialismu. Ten již tenkrát nazval „německou mafií“. Mezi rokem 1923 a létem 1929 věnoval nacistům jen málo pozornosti, což ovšem platí i pro jiné; NSDAP tou dobou byla v podstatě okrajovým jevem. V roce 1929 se situace radikálně mění a Ossietzky patří mezi první, kteří si nové situace všimají a – opět nedogmaticky – ji komentují. Tato nedogmaticnost je právě po roce 1928 v rámci socialistické kritiky fašismu stále vzácnějším jevem. Zatímco sociální demokraté v této době poukazují na podobnost totalitářského myšlení Sovětů, tudíž i německých komunistů a fašistů, tvrdí komunisté, že sociální demokracie je stejně jako fašismus jen jedním z prostředků, díky nimž se v krizových obdobích buržoazie udrží u moci. Vznikla tak teze o sociálfašismu a sociální demokracii jako jedné větvi fašismu. Ossietzky se v tomto sporu nechtěl přidat ani na jednu stranu a odmítal kohokoliv – ať už sociální demokraty nebo komunisty – srovnávat s nacionálními socialisty. Přestože otevřeně kritizoval totalitářský Sovětský Svaz, posouval se tak v očích mnoha sociálních demokratů mimo demokratické spektrum. To nebylo úplně spravedlivé, i když Ossietzky ve shodě s komunisty mnohokrát charakterizoval NSDAP jako nástroj velkokapitálu, a to především těžkého průmyslu. V této souvislosti přeceňoval význam finanční podpory, kterou měli právě největší podnikatelé Hitlerovi poskytovat. Tím stejně jako i jiní podceňoval Hitlera samotného – tomu ostatně v roce 1931 prorokoval rychlý pád.

V podstatě již od roku 1929 byl Ossietzky obviňován z vlastizrady, které se měl dopustit svoji kritikou německých soudů a německé armády. Proces s ním (který je nazýván rovněž *Das Weltbühnenprozess*) byl neustále odkládán a mnohokrát se stal předmětem politických sporů. Ossietzky byl nakonec odsouzen a strávil druhou polovinu roku 1932 ve vězení. I z vězení ovšem posílal do redakce desítky, možná stovky článků, v nichž se věnoval zejména nacionálněsocialistickému světonázoru a v nichž se alespoň částečně zdržel přímé aktuální politické kritiky. V důsledku věznění a rovněž v důsledku prvních ztrát NSDAP ve volbách v listopadu 1932 se posléze soustředil především na kritiku stávajících konzervativních

45 „...Wir müssen den Menschen schaffen, dem kein Staat, keine Partei mehr befehlen darf: Du sollst töten! oder: Du sollst dich töten lassen! Wir müssen den Menschen schaffen, frei in seinem Gewissen, von keener Instanz beeinträchtigt. Wir müssen den autonomen Menschen schaffen, durch nichts gebunden als durch das Bewußtsein, daß Millionen von Menschen sein Schicksal teilen. Wir wollen nicht mehr die Zwangsorganisation, die die alte Welt in den Abgrund getrieben hat, sondern nur die Bindung aus Erkenntnis, aus Wissen, aus freier Wahl.“ In: Ossietzky, Carl von; Der Anmarsch der neuen Reformation, Berlin 1919

politických vůdců, generálské kliky, která ho v podstatě poslala za mříže – což při zpětném pohledu na prosinec 1932 a leden 1933 vyznívá jako omyl. I tento dlouhodobý kritik Hitlera a v posledních letech rozhodně spíše pesimistický publicista tak byl 30. ledna 1933 zaskočen.

Ossietsky neemigroval. Tento „internacionalista, který nemá vlast“, jak o něm mnozí prohlašovali, zůstal Německu věrný až do své smrti, která následovala v důsledku věznění v nacistických koncentračních táborech jen o pár let později. Krátce před ní, v roce 1936, obdržel Nobelovu cenu míru. Proti tomuto rozhodnutí neprotestovalo jen nacistické Německo, ale i mnozí nesocialističtí demokratičtí politici.

Carlo Mierendorff – geniální analytik a velký bojovník

„Epocha, která leží za námi, byla temná, učinme tedy tu novou jasnější. Neosvícení lidé byli vláčeni hesly a nepravdami, nechávali se nadchnout lží a pověstmi.... Hranice padly, je čas se sjednotit. Proti nenávisti je třeba vést boj, společný boj. Máme jen jedinou možnost; musíme být spravedliví.“⁴⁶ Tak přemýšlel o světě Carl (nebo Carlo) Mierendorff těsně po první světové válce. Bylo mu tehdy jen něco málo přes dvacet let a měl za sebou, podobně jako většina ostatních Němců jeho věku, několik let strávených na frontě. Rozhodl se pro politickou kariéru, ale nikoliv pro klasickou cestu stranického politika. Rozhodl se, že svůj život zasvětit boji za demokracii. A tomuto předsevzetí zůstal věrný – jako sociálnědemokratický poslanec, jako publicista, jako vězeň v Buchenwaldu i jako člen tajné protinacistické opozice za druhé světové války.

Carlo Mierendorff se narodil 24. března 1897 v saském městečku Großenhain do evangelické kupecké rodiny. Od svých deseti let ovšem vyrůstal v Darmstadtu, kousek od Frankfurtu nad Mohanem. Mierendorffův otec byl příznivcem Naumannova liberalismu, což mělo na syna významný vliv – stejně jako absolvování humanisticky zaměřeného gymnázia v Darmstadtu. Tradice, které Mierendorffa od jeho dětství ovlivňovaly, tak sice byly jednoznačně demokratické, antimonarchistické, zároveň ale měly rozhodně daleko k socialismu. Byl nadšeným skautem, kterého formovalo buržoazní Hnutí mládeže a vlastenecké nadšení počátku první světové války. V červenci 1914 bylo Mierendorffovi 17 let a sdílel osud i tužby většiny mužů své generace. Předčasně odmaturoval, přihlásil se jako dobrovolník a bojoval. Nejprve na východní frontě, poté na frontě západní – kde jej za jeho hrdinství císař vyznamenal železným křížem I. třídy. Zatímco aspiroval na důstojníka, udržoval Mierendorff čilý kontakt s darmstadtskými básníky (sám v té době sepsal několik expresionistických novel) a začal studovat práva. Po válce studoval v Heidelbergu, u Maxe Webera v Mnichově a ve Freiburgu. Právě Weber podpořil Mierendorffa v jeho odhodlání věnovat se politice – Weberova smrt byla pro Mierendorffa signálem k převzetí společenské zodpovědnosti. O několik měsíců později, ve svých 23 letech, vstoupil do Sociálnědemokratické strany.

Ve svých pětadvaceti letech, roku 1922, už je Mierendorff poměrně známým bojovníkem za republiku a demokratický socialismus. Vydává polemický spis *Arisches Kaisertum oder*

⁴⁶ „Die Epoche hinter uns war düster, machen wir die neue heller. Der unaufgeklärte Mensch folgte hüben und drüben Schlagworten der Unwahrheit, begeisterte sich an Lüge, an Phantom. ... Die Grenzen fallen, es ist Zeit, sich zu vereinigen. Es gibt gegen den Hass nur einen Kampf, er ist uns gemeinsam. Es gibt nur eine Gesinnung: gerecht zu sein.“ Citováno in: Brakelmann, Günter; Die Kreisauer: folgenreiche Begegnungen – Biographische Skizzen zu Helmuth James von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg, Carlo Mierendorff und Theodor Haubach, Münster 2003, str. 317

Judenrepublik a po zavraždění Walthera Rathenaua obsazuje - spolu s kamarády ze socialistického studentského spolku a s odbory - katedru fyziky na univerzitě v Heidelbergu, poté, co její antisemitský a antirepublikánský ředitel odmítl respektovat státní smutek. V polovině dvacátých let je Mierendorff sociálnědemokratickým poslancem a dokonce zastává významnou pozici tajemníka poslanecké frakce. Od roku 1928 se pak zejména soustředí na propagaci sociálnědemokratických myšlenek a obranu republiky. Rád cituje Masaryka, hlásí se k demokracii jako procesu hledání humanity, jako tvůrčímu procesu. Mierendorff je přesvědčený socialista, proto vnímá liberální Výmarskou republiku jen jako prostředek, nikoliv jako ideál nebo cíl. Přesto ale působí jako jeden z nejrozhodnějších obránců této republiky – cítí, že její nepřátelé jsou příliš nebezpeční na to, aby bylo možné republiku zpochybňovat ze socialistických pozic. Polovinu dvacátých let Mierendorff prožívá jako rozhodující fázi boje za demokratickou republiku a je rozhodnut nasadit v tomto boji své síly. O svých motivacích říká: „*Je to hodnota lidství, která nás vede k tomu, že republiku vnímáme jako vyšší formu lidského soužití. Rozdíl mezi republikou a dřívějším politickým režimem je srovnatelný s propastí, jež leží mezi svobodou a poddanstvím, zodpovědností za vlastní jednání a vojenskou poslušností či hrdostí a servilitou. Právě s ohledem na tyto hodnoty, které nás vychovávají, vnímáme republiku jako lék pro německý lid, jehož lidská i národní identita zakrněla ve svěrací kazajce vilémovského císařství.*“⁴⁷

Po roce 1928 a zejména od zemských voleb na jaře roku 1930 Mierendorff zapojuje svůj kritický rozum a svoji energii čím dále tím více do boje proti nacismu. Stále více je zaměstnán publicistickou činností; jeho články nalézáme v nejrůznějších demokratických listech – nikdy přitom ovšem nekloužou po povrchu. Zásadní a v obdobném rozsahu i hloubce vůbec první ucelený text o nacistické hrozbě a jejích politických šancích přináší Mierendorff již na jaře roku 1930. Nese název *Tvář a charakter nacionálněsocialistického hnutí* a je na svou dobu výjimečně promyšlenou analýzou stávajícího i potenciálního členstva a voličstva NSDAP⁴⁸ (více o tomto článku viz kapitola „Kde se berou?“). V polemikách s nacisty – a to zejména v přímých diskuzích či hádkách v parlamentu – nasazuje všechny síly a neváhá ani s připomínáním své minulosti mnohokrát zraněného a vyznamenaného frontového bojovníka. Takto například protestoval proti Goebbelsovým pseudohistorickým výkladům během dramatického parlamentního zasedání v únoru roku 1931: „...*my, kteří jsme bojovali na frontách světové války, jsme po čtyři roky nenasazovali své síly za to, aby Německu vládli nacionální socialisté. Od roku 1914 do roku 1918 jsme neleželi v příkopech proto, aby se z Německa zase stal kasárenský dvůr... Kvůli tomu naši kamarádi nepadli. Musíme protestovat proti každému nacionálněsocialistickému pokusu učinit z padlých vojáků světové války průkopníky jejich ideologie... Tehdy jsme snili o jiném Německu, o Německu, které bude stát na duchu spravedlnosti a bude ctít nejvyšší podoby lidskosti... Věříme, že my plníme lépe závěť všech těch kamarádů, kteří tam venku zůstali ležet pod kytkami, než pánové od hákového kříže. Budeme bojovat za náš ideál a budeme za něj bojovat jako staří frontovní vojáci. Jen se zeptejte pana Goebbelse na jeho železný kříž I. třídy! My budeme za nás*

⁴⁷ „Solche Werte (also Werte der Menschlichkeit) sind es, um derentwillen wir, die Republik als die höhere Form menschlichen Zusammenlebens betrachten. Um ebenso viel höher als Freiheit über Unerträglichkeit, Selbstverantwortung über Kadavergehorsam und Stolz über Servilität steht. Es sind diese Erziehungswerte, um derentwillen wir die Republik als ein Heilmittel für das deutsche Volk ansehen, dessen Menschliches ebenso wie sein Nationales in der politischen Zwangsjacke des Kaiserreiches verkümmerte.“ In: Brakelmann, Günter; Die Kreisauer: folgenreiche Begegnungen – Biographische Skizzen zu Helmuth James von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg, Carlo Mierendorff und Theodor Haubach, Münster 2003, str. 329

⁴⁸ Mierendorff, Carl; *Gesicht und Charakter der Nationalsozialistischen Bewegung*, In: Die Gesellschaft – Internationale Revue für Sozialismus und Politik, Band 1/1930, str. 489-504

ideál bojovat a váš odpor jen posílí naši sílu a dodá nám odhodlání k nadlidským výkonům.“⁴⁹ To byla odhodlaná slova, která, bohužel, úplně neodpovídala realitě. Většina německé společnosti se sice do roku 1933 nestala nacisty, rozhodně jí ale chybělo odhodlání a odvaha, o níž mluvil Mierendorff. Ten ovšem vycházel ze svého vlastního přesvědčení a ze své vlastní – skutečně nezlomné – vůle bojovat za ideál humanity a spravedlnosti. Bez zajímavosti není ani ono otevřené přihlášení se k tradici frontového bojovníka. To bylo samozřejmě v dramatických parlamentních diskuzích - jako byla ta z února 1931 - nesmírně taktické a politicky šikovné. Samotný Goebbels, který si nepřetržitě bral do úst frontové bojovníky a jejich hrdinství, nikdy nebyl vojákem.

Mierendorffova aktivita se v posledních měsících před lednem 1933 ještě vystupňovala. Byl hlavním organizátorem tzv. *Železné fronty*⁵⁰, která sdružovala demokratické politiky hlásící se především k sociálním demokratům, liberálům a katolickému Centru. Vznikla jako reakce na založení Harzburšské fronty, v níž se Hitler spojil s Huggenbergem, a nacisty její zformování přinejmenším zpočátku skutečně překvapilo. Mierendorff se také – měsíc před založením *Železné fronty* – zásadně podílel na objevu a publikování tzv. Boxheimských dokumentů, které sepsal nacionálněsocialistický poslanec Dr. Werner Best a které nacisty usvědčovaly z plánů na vybudování násilného diktátorského režimu v Německu. V den, kdy byl Hitler jmenován kancléřem, pronesl Mierendorff v Darmstadtu nesmírně kritickou řeč k sociální demokracii: „*Jednomu se až hnusí, co všechno se kolem něj děje. Zbabělost, bezcharakternost a hloupost funkcionářů nezná hranic...*“⁵¹ O týden později publikuje v časopisu *Deutsche Republik* článek s názvem *Jdeme do boje*, a také ještě skutečně kandiduje ve volbách, které jsou vypsané na 5. března 1933. Je zvolen, ale o dva dny později je podepsán rozkaz k jeho zatčení. Nejprve prchá do Švýcarska, odkud se ale po dvou týdnech vrací do Berlína. Již opět z Německa informuje světovou veřejnost: „*Cílem fašismu je duchovní, organizační a hospodářská příprava lidu na další evropskou válku... Tento režim dovedl Německo do morální, politické a hospodářské izolace, zužuje životní prostor národa a na troskách práva a svobody se tu otevírá výhled na úplný zánik německého národa!*“⁵² Proto je podle Mierendorffa právem a povinností sociální demokracie

⁴⁹ „*Nein, dafür haben wir Kriegsteilnehmer nicht vier Jahre lang unseren Kopf hingehalten, damit Deutschland heute nationalsozialistisch regiert wird. Dafür haben wir nicht 1914 bis 1918 im Schützengraben gelegen, dass aus Deutschland wieder ein Kasernenhof gemacht werden soll... Und dafür sind auch unsere Kameraden nicht gefallen. Wir müssen dagegen protestieren, dass die Nationalsozialisten sich anmaßen, die Toten des Weltkrieges für sich mit Beschlag zu belegen... Wir haben damals von einem anderen Deutschland geträumt, von einem Deutschland, das aus dem Geist der Gerechtigkeit und der höheren Menschlichkeit aufgebaut würde... Wir glauben, dass wir bessere Testamentvollstrecker der Kriegsteilnehmer sind, die draußen unter dem Rasen liegen, als die Herren vom Hakenkreuz. Wir werden für unser Ideal kämpfen und wir werden dafür zu kämpfen wissen als alte Frontsoldaten. Fragen Sie doch Herrn Goebbels nach seinem Eisernen Kreuz 1. Klasse! Wir werden für unser Ideal kämpfen wissen, und der Widerstand, den Sie uns entgegensetzen, wird unsere Kraft nur bis ins Übermenschliche steigern.*“ In: Brakelmann, Günter; *Die Kreisauer: folgenreiche Begegnungen – Biographische Skizzen zu Helmuth James von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg, Carlo Mierendorff und Theodor Haubach*, Münster 2003, str. 336

⁵⁰ *Železná fronta (Die Eiserne Front)* se ustavila 23. prosince 1931 jako “hráz proti fašismu”

⁵¹ „*Es ekelt einen an, was sich da alles abspielt. Die Feigheit, Charakterlosigkeit und Dummheit des Bonzentrums kennt keine Grenze...*“ In: Brakelmann, Günter; *Die Kreisauer: folgenreiche Begegnungen – Biographische Skizzen zu Helmuth James von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg, Carlo Mierendorff und Theodor Haubach*, Münster 2003, str. 337

⁵² „*Das Ziel des Faschismus ist die geistige, organisatorische und wirtschaftliche Bereitstellung des Volkes für den nächsten europäischen Krieg... Das Regime hat Deutschland in moralische, politische und wirtschaftliche Isolierung gebracht, es engt den Lebensraum des Volkes ein, es eröffnet auf den Trümmern des Rechts und der Freiheit den*

proti fašismu bojovat. To není, jak se domnívají mnozí kapitulanti z jejích řad, boj proti německému lidu, je to naopak její nejvyšší národní úkol. Sám Mierendorff se rozhodl tohoto úkolu se zhostit; proto se vrátil ze Švýcarska a pustil se do organizace ilegálního odporu – pracuje neúnavně až do svého zatčení, které na sebe nedá dlouho čekat – muži v černých uniformách jej zastihnou 13. června ve Frankfurtu.

Je vlastně s podivem, že Carlo Mierendorff je v únoru roku 1938, se zkušenostmi z několika koncentračních táborů, propuštěn. Tehdy začíná poslední, rovněž nesmírně zajímavá kapitola jeho života, která pochopitelně není v centru našeho zájmu. Carlo Mierendorff se velice brzy zorientoval a schopnost geniální analýzy situace mu umožnila naoko se zapojit do normálního života (po vypuknutí války je zaměstnán jako úředník ve velké zbrojovce BRABAG a k jeho práci patří zejména služební cesty po celém Německu), a to takovým způsobem, který mu umožňuje navázat styky s někdejšími socialistickými přáteli (tedy s těmi kteří neemigrovali a přesto jsou ještě naživu). Po jejím vzniku se rovněž stává jedním s vůdčích osobností tzv. kreisavské skupiny. Možná překvapivě se tedy tento socialista a humanista v letech 1942-1943 stýká s konzervativními generály a šlechtici kolem Jamese von Moltkeho a Clause von Stauffenberga. Spojuje je boj proti nacismu. Na rozdíl od Stauffenberga Mierendorff není popraven po neúspěšném atentátu z 20. června 1944. Carlo Mierendorff umírá již o půl roku dříve, a to nikoli v důsledku rozkazu svých téměř celoživotních úhlavních nepřátel z nacistických řad. Zabíjí jej neznámý britský letec, který 4. prosince roku 1943 shodil pumu na blok domů v saském Lipsku; Mierendorff se právě nacházel v jednom z nich.

Werner Thormann – společně proti nacismu

„*Nejde o to, aby si nás lidé oblíbili. Jde o to, vydat svědectví pravdě.*“⁵³ To byla slova jimiž v roce 1931 tehdejší šéfredaktor týdeníku Die deutsche Republik Werner Ernst Thormann vyjádřil hlavní motivaci své žurnalistické činnosti a svých životních snah vůbec. Tento nesmírně pracovitý, vzdělaný a kulturní člověk byl ve zlaté éře politické organizovanosti mezi politickými publicisty bílou vránou. Svým přesvědčením měl blízko k socialismu a v redakci jej dokonce označovali jako „ušlechtilého komunistu“. Na rozdíl od Ossietzkého a mnohých dalších se ale nikdy ani nepřiblížil komunistické paušalizaci, touze po proletářské revoluci či odsuzování liberální demokracie jako takové. Na rozdíl od Carla Mierendorffa nikdy nebyl členem sociálně demokratické strany. Byl katolíkem a později v emigraci připravoval rozhlasové pořady, jejichž základem bylo čtení z evangelií. Do roku 1930 byl dokonce členem katolického Centra, ale s oficiální politikou této strany od počátku bojoval, aby se od ní nakonec zcela distancoval. Jedno je ale jisté – byl přesvědčeným demokratem, který se v rámci boje proti nepřátelům demokracie příliš nezabýval detaily, jako byla politická příslušnost a ideologická východiska.

Werner Thormann se narodil roku 1894 ve Frankfurtu nad Mohanem. Jeho rodiče byli demokratického, antipruského a antimilitaristického přesvědčení. Thormann studoval germanistiku, romanistiku, historii a především dějiny divadla; dokud válka nezamezila dalšímu studiu. Válka pro něj byla důležitou událostí i z jiného důvodu; posílila jeho antimilitaristické

Ausblick auf den Untergang des deutschen Volkes! In: tamtéž, str. 338

⁵³ In: Seiterich, Bernhard; Demokratische Publizistik gegen den deutschen Faschismus: Die Deutsche Republik, eine politische Wochenschrift der späten Weimarer Republik, Frankfurt a.M. 1988, str. 78

sklony a iniciovala jeho angažmá v „Mírovém hnutí německých katolíků“. O politiku se intenzivně zajímal nejpozději od roku 1913, kdy se sprátelil s Ignazem Seipelem, pozdějším rakouským kancléřem. Hned po válce vstoupil do katolické strany *Centrum*. Profesně se ale až do poloviny dvacátých let věnoval nejvíce divadlu, kdy v rodném Frankfurtu působil jako režisér a dramaturg; divadlo ostatně nezanedbával ani později jako publicista.

V odhodlání věnovat se ještě o něco více veřejnému životu a politice jej posílilo zvolení Hindenburga říšským prezidentem v roce 1925; Thormann začal tušit, že se s Výmarskou republikou děje cosi nebezpečného a že je třeba bojovat. Bojovat za ideály, které mu byly blízké, tedy za prostředí, které bude podporovat jedinečnost a tvůrčí schopnosti každého člověka, porozumění mezi lidmi i národy, rovnoprávnost a solidaritu. Byla mu cizí jakákoliv masovost, nekritičnost, uniformita, vojáctví, disciplína pruského stříhu, tedy přesně ty „cťnosti“, které Hindenburg jako legendární generál Viléma II. reprezentoval.

Začal tedy psát. Thormann byl schopen některé články přímo – bez papíru – diktovat písařce, byl člověkem rychlého, ale většinou dost přesného a promyšleného úsudku. Roku 1929 převzal zodpovědnost za týdeník *Die Deutsche Republik*, jehož redaktorem byl již od založení listu v roce 1926. V šéfredaktorské funkci zůstal v podstatě až do zániku této demokratické tribuny v roce 1933. Právě v jeho době se – v důsledku politických a sociálních proměn v Německu, ale i díky Thormannově osobnosti – z *Die Deutsche Republik* stal list se zcela jednoznačným zaměřením. Jednalo se o týdeník usilující o záchranu demokracie a porážku fašismu (*antifaschistischer Kampfblatt*). Jako jeden z mála listů své doby se přímo nehlásil k žádné politické straně a dokonce ani politickému proudu. Jeho jednotící linkou byla víra v základní mravní hodnoty evropské civilizace a v demokracii, stejně jako touha po prostředí, v němž se bude moci rozvinout tvůrčí potenciál všech lidí (více o časopisu viz výše). Právě Thormann byl ideální jednotící osobností, která v sobě slučovala socialistické přesvědčení s katolicismem a blízkostí k liberálně i nábožensky zaměřeným demokratům.

Léta 1929-1933 byla obdobím mimořádné Thormannovy aktivity. Vedle vůdčí myšlenkové i organizační úlohy v *Die Deutsche Republik* se rovněž angažoval v republikánských organizacích *Reichsbanner* a *Republikanischer Reichsbund*. Jeho pozice v demokratických kruzích nebyla nevýznamná – při posledním výročí Výmarské ústavy, které se v Německu oslavovalo, v roce 1932, vystoupil jako slavnostní řečník ve frankfurtském kostele sv. Pavla. Krom toho působil až do roku 1933 jako politický tajemník jednoho z nejvýznamnějších katolických politiků Výmarské republiky, Josefa Wirtha. Samozřejmě nezanedbával ani divadlo; jako divadelní kritik působil zejména v hlavním divadelním zpravodaji té doby, v *Berliner Börsen Kurieru*. Když se v roce 1931 konstitovala „Železná fronta“ a chystal se její deník, aspiroval Thormann na jeho šéfredaktora. Deník se ovšem nakonec nemohl vydávat, ostatně ani *Železná fronta* neměla mít dlouhého trvání.

Za jakýsi myšlenkový vrchol Thormannových protifašistických snah je možné považovat rozsáhlý článek s názvem „*Obrana proti fašismu. Co dělat.*“.⁵⁴ Thormann v něm přináší politický, ekonomický a společenský reformní program, který ani po letech neztratil na své naléhavosti (viz kapitola „Říci kudy dál“). Léta 1931-1932 ale byla rovněž obdobím velkých bojů

⁵⁴ Thormann, Werner; *Abwehr des Faschismus? Was zu tun wäre*, In: *Deutsche Republik* Jg.6, Nr. 12, 19.12.1931, str. 353-363

– se stále konzervativnější politickou elitou a státní správou pozdní Výmarské republiky, ale i s radikálními socialisty, kteří ho obviňovali z antibolševismu, reakcionářství a dokonce kryptofašismu. Spor se státním aparátem vyvrcholil obviněním z neoprávněného nařčení ministra armády (Reichswehrminister) a soudním procesem, v jehož důsledku musel Thormann zaplatit 50 říšských marek a Die Deutsche Republik nesměla v dubnu roku 1932 tři týdny vycházet. Obvinění ze strany radikálních socialistů byla pro Thormanna pravděpodobně ještě bolestnější, což se týkalo zejména článku „Pater Muckermann“ uveřejněného v Die Weltbühne.⁵⁵ Právě v tomto textu byl přesvědčený socialista Thormann konfrontován s absurdními nařčeními z kryptofašismu a podpory konzervativní katolické reakce. Jeho odpověď přišla s velkým zpožděním a je z ní cítit, jak moc jej takové útoky zraňovaly: „...každá řádka, kterou jsem kdy napsal, je jedním velkým protestem proti takovým obviněním.“⁵⁶

Po Hitlerově uchopení moci se Thormann snažil dále psát a bojovat za demokracii, nyní již napůl v ilegalitě. Den před březnovými volbami na něj u tramvaje čekala jeho žena, dala mu do ruky malý kufřík s jeho osobními věcmi a řekla mu jen: „Nacisté zatýkají lidi. Bude lepší, když odejdeš. Běž.“⁵⁷ Odjel prvním vlakem do Darmstadtu, města, které ještě nebylo ovládáno nacisty. Tam počkal na výsledek voleb, ještě doufal ve zvrát. Už když docházely první výsledky, bylo mu jasné, že je vše ztraceno. 17. března 1933 opustil Německo. Už se nikdy nevrátil. Zemřel na náhlé selhání srdce v New Yorku roku 1947. Thormannova žena našla jeho bezvládné tělo uprostřed noci u pracovního stolu, hlavu měl položenou na psacím stroji. Bylo mu 53 let.

Gertrud Bäumerová – angažovanou ženu zajímá společnost jako celek

*„Jednou věcí si můžeme být zcela jisti. Síla může být poražena jedině silou. Nestojí tu proti sobě argumenty, ale energie. Zralost, znalecký vhled či rozum nám nejsou k ničemu, pokud nebudou dostatečně silné a nedokážou zasáhnout do dění.“*⁵⁸ Tato bojovná slova napsala před prezidentskými volbami v roce 1932 Gertrud Bäumerová, jedna z mála evropských žen, která tou dobou zastávala významnou politickou funkci a která rovněž patřila k čelním publicistům této éry. Je vlastně docela překvapivé, jak málo je dodnes tato nesmírně aktivní a angažovaná žena, srovnatelná v našem kontextu snad jen s Miladou Horákovou či Alicí Masarykovou v Německu, známá – o neněmecké historické vědě ani nemluvě. Bäumerová patří nejen mezi zakladatelky a nejdůležitější propagátorky ženského hnutí v Německu, ale zároveň mezi prvořadě demokraticky orientované politické a žurnalistické osobnosti Výmarské republiky.

Gertrud Bäumerová se narodila 12. září roku 1873 v Hohenlimburgu do rodiny evangelického faráře. V důsledku otcova povolání procestovala v dětství východ (Pomořany) i západ (Porúří) Německa; po předčasné otcově smrti se zbytek rodiny usadil v Halle na území dnešního Saska-

⁵⁵ Gantner, Anton; Pater Muckermann In: Die Weltbühne, Jg. 27, Nr. 33, 18.8.1931

⁵⁶ „...jede Zeile, die man seit Jahr und Tag geschrieben hat, ein einziger Protest gegen diese Unterstellung ist.“ Citováno in: Seiterich, Bernhard; Demokratische Publizistik gegen den deutschen Faschismus: Die Deutsche Republik, eine politische Wochenschrift der späten Weimarer Republik, Frankfurt a.M. 1988, str. 78

⁵⁷ „Die Nationalsozialisten verhaften Leute. Es ist besser, Du gehst, Gehe gleich.“ In: Tamtéž, str. 79

⁵⁸ „Aber man sei sich ganz klar: Kraft kann nur durch Kraft besiegt werden. Es stehen hier nicht Argumente, sondern Energien einander gegenüber. Reife, Einsicht, Vernunft nützen nichts, wenn sie nicht stark sind und eingreifen.“ In: Bäumer, Gertrud; *Deutschland erwache!*, In: Die Hilfe, Jg. 38, Nr. 10 / 5.3.1932, str. 223

Anhaltska. Bäumerová si zvolila učitelskou dráhu, k níž tehdy nebylo potřebné – pro ni finančně nedostupné – vysokoškolské vzdělání. K tomu se tak dostala až v 27 letech, po několika letech učitelské praxe a angažmá ve všeobecném spolku německých učitelek (Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein, ADLV). Vůdčí osobnost ADLV Helene Langeová, která v době příchodu mladé Gertrud Bäumerové mezi určující osobnosti spolku trpěla vážnou chorobou, o tom později napsala: „*V této nejtěžší době, v době duchovní bídy, ke mně přišla Gertrud Bäumerová... došlo mi, že mé nástupnictví je zajištěno. Mohla jsem si být jistá, že dílo, jehož základy jsem společně s dalšími vybuodovala, nyní mohlo dále růst...*“⁵⁹

Roku 1900 začala Gertrud Bäumerová studovat na Humboldtově univerzitě – od filosofie, literatury, germanistiky a teologie se postupně dostala ke společenským vědám (tedy zejména sociologii), kterým se později věnovala nejvíce. Současně se studiem se ovšem po boku Helene Langeové velice intenzivně angažovala v ženském hnutí. Věc ženského hnutí pro ní od počátku byla spojená s mezinárodním porozuměním a úsilím o mír ve světě. Bäumerová právě v tomto spatřovala úlohu žen v národní i mezinárodní politice. Zejména po první světové válce zaměřovala svoje úsilí stále více tímto směrem. Ženská emancipace pro ní nebyla v první řadě úsilím o rovnoprávnost, ale daleko více snahou o to, aby ženy mohly pozitivním způsobem ovlivňovat dění ve světě. „*Je-li dnes řeč o poslání a úkolu ženy jako zprostředkovatelky mezinárodního porozumění, pak musí být zřejmé*“, pronesla na shromáždění Mezinárodního svazu žen v roce 1930, „*že žena tuto roli již nemůže hrát ve vyhrazené nepolitické oáze, ale že jí hraje v rámci zápasu s tvrdou realitou. To činí její úkol obtížnějším, ale také opravdovějším.*“⁶⁰

Ve dvacátých letech Bäumerová byla – vedle pedagogické činnosti a ženského hnutí – především politicky činná. Bäumerová se hlásila k liberalismu Friedricha Naumanna, a stala se tak členkou DDP, Německé demokratické strany. Právě tato strana je, jak je zřejmé již z uvedeného popisu charakteru časopisu Die Hilfe v předchozí kapitole, v rámci politického spektra Výmarské republiky poměrně obtížně charakterizovatelná. Zatímco někteří poslanci za DDP- jako Bäumerová či Anton Erkelenz, o němž již byla řeč - se hlásili k levicovému liberalismu, byli mnozí představitelé DDP vnímáni spíše jako pravíčoví politici. Až do roku 1930, kdy se přejmenovala na Deutsche Staatspartei, patřila ovšem DDP k jednoznačně demokratickým a republikánským silám. V letech 1930-1933 již silně tíhla k nacionalismu a konzervatismu, což bylo způsobeno především přesvědčením - jak se ukázalo mylným - že jedině tak si strana udrží své voliče.⁶¹

Gertrud Bäumerová byla v letech 1919-1930 místopředsedkyní výkonného výboru strany a zároveň poradkyní ministra vnitra; v této funkci měla na starosti především problematiku mládeže a školství. Členkou strany zůstala přes svoji jednoznačně demokratickou orientaci i po

⁵⁹ In: Bach, Marie Luise; Gertrud Bäumer, Biographische Daten und Texte zu einem Persönlichkeitsbild, Weinheim 1989, str. 10

⁶⁰ „*Wenn man heute von Berufung und Aufgabe der Frau als Vermittlerin internationaler Verständigung spricht, so muß man sich klar sein, daß sie diese Rolle nicht mehr aus einer behüteten Enklave der politischen Verantwortungslosigkeit, sondern nur im Ringen mit den schweren Realitäten durchführen kann. Das macht ihre Aufgabe schwerer, aber zugleich aufrichtiger*“ In: Tamtéž, str. 70

⁶¹ Více k tomu: Wegner, Konstanze (Hrsg.), Albertin, Lothar (Einleitung); Linkliberalismus in der Weimarer Republik – Die Führungsgremien der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Staatspartei 1918-1933, Düsseldorf/Bonn 1980

přejmenování a proměně DDP v roce 1930. V této době, kdy mnozí členové strany tíhnou k nacionalismu, se – mimochodem do jisté míry rovněž nacionálně uvědomělá a patriotická – Bäumerová plně soustředí na boj proti nacismu. Již v roce 1930 vydává brožuru s názvem „*Smysl a formy duchovního vedení*“. V časopise Die Frau (Žena) k tomu říká: „*Šlo mi o to vymezit se proti nebezpečně neurčitým pocitům a představám souvisejícím s pojmem vůdcovství a objasnit skutečné předpoklady, podstatu a formy vedení. ... Podstata každého vedení se naplňuje v duchovní oblasti... Jakákoliv forma moci jednoho člověka nad druhými, která nepramení z tohoto vztahu ke společným hodnotám, není vedením.*“⁶²

Po odchodu již zmiňovaného Antona Erkelenze z řad DDP do sociální demokracie se Bäumerová stala vydavatelkou hlavního politického týdeníku strany – Die Hilfe. Právě v roli šéfredaktorky tohoto kritického týdeníku se s ní budeme setkávat v této práci. V době, kdy tuto funkci vykonávala (1930-1932), si Die Hilfe udržela svůj liberální charakter a oproti samotné straně Deutsche Staatspartei tak měla výrazně levicovější charakter. Nasazení Gertrud Bäumerové je až neuvěřitelné – stává se v liberální části politického spektra v podstatě centrální publicistickou osobností – úkaz pro ženu ve třicátých letech naprosto ojedinělý. Tuto úlohu navíc přejímá v době silícího vlivu Hitlera a jeho NSDAP. V 88 článcích s politickými tématy, které během těchto dvou let píše do „svého“ týdeníku, se snaží oživit starý republikánský, liberální a demokratický duch Naumannovy a Stresemannovy DDP. Často v tomto úsilí působí – přinejmenším mezi čelními osobnostmi strany – osamoceně.

V době silícího ohrožení demokracie v druhé polovině roku 1932 se ve svých proslovech a textech rovněž vrací k úloze ženy, která se podle ní má plně zapojit do boje za skutečně lidské hodnoty. V časopise Die Frau k tomu v září 1932 píše: „*Nyní bychom i my (ženy) měly zase začít, měly bychom nasazovat naše síly jinde, tam, kde bude šance proniknout do větší hloubky... To, co je živé a životodárné, co je důstojné člověka, co je smysluplné, musí být nadřazeno všem ostatním hodnotám... Nutné je... oživení a soustředění dnes často tak roztržštěných, nezakotvených sil, které umožní společně a životodárné konání. Tak opět povstane síla, která bude na všech frontách čelit víře v násilí i jeho praktickému uplatňování.*“⁶³

Ani ne čtyři týdny po nástupu Adolfa Hitlera do funkce říšského kancléře, 27. února 1933, byla Gertrud Bäumerová zbavena všech svých politických a úřednických funkcí, které tou dobou ještě zastávala. Důvodem byla její „politická nespolehlivost“. Zároveň byla vyloučena i ze svazu spisovatelů a byla jí vyměřena skromná učitelská penze. „*Pokračujme nyní, v těchto tak jiných podmínkách, v duchu Helene Langeové v plnění našich dlouholetých úkolů. Vždyť jsme konec konců neporazitelné. Opět nazrál čas ke skutečnému odboji.*“⁶⁴, napsala o několik dnů později své

⁶² „*Es kam mir darauf an, gegenüber den gefährlich verschwommenen Gefühlen und Ideen von Führerschaft einmal Voraussetzungen, Wesen, Formen der Führung zu klären... Das Wesen aller Führung vollzieht sich in dem geistigen Bereich... Alle bloße Macht eines Menschen über andere, die nicht in dieser Wertverbundenheit wurzelt, ist nicht Führung.*“ In: Bach, Marie Luise; Gertrud Bäumer, Biographische Daten und Texte zu einem Persönlichkeitsbild, Weinheim 1989, str. 73

⁶³ „*Jetzt sollen auch wir von vorne anfangen und an einer anderen, einer tieferen Stelle als bisher einsetzen... Das Lebendige und Lebenschaffende, das Menschlichwürdige, Sinnerfüllte... muß... als Oberwert aller Werte wieder eingesetzt werden... Notwendig ist Konzentration auf... die Belebung und Heranziehung der heute so vielfach zerstreuten, beziehungslosen Kräfte zu einem lebendig verbundenen Wirken. Damit würde von selbst die Gegenkraft in allen Lagern entstehen, die dem Gewaltglauben und der Gewaltpraxis positiv entgegenwirkt.*“ In: Tamtéž, str. 85

⁶⁴ „*Nun laß uns zusammen, verbunden durch Helene Lange, die alte bleibende Aufgabe unter den so anderen*

přítelkyni a spolubojovnici Emmy Beckmannové. V následujících měsících byly rozpuštěny téměř všechny ženské spolky, v nichž se Bäumerová angažovala, včetně německého svazu ženských spolků, rovněž kontakt se zahraničím byl přerušen.

Koncem října roku 1933 Bäumerová odchází na zámek Obergießmannsdorf ve Slezsku, v podhůří Jizerských hor. Na rozdíl od marxisticky orientovaných intelektuálů není bezprostředně ohrožen její život, rozhoduje se proto zůstat v Německu a vytvořit právě v Obergießmannsdorfu jakousi oázu svobody a umění, azyl pro všechny ohrožené a vyháněné. Svůj postoj k nacistické diktatuře a k možnostem života v ní vyjadřuje v jednom ze svých dopisů v prosinci 1933: „*Německý lid přestal hledat právo, svobodu a ducha... Rovněž se vzdal své duchovní kultury. A co je ještě horší, rozvíjí zavrženíhodnou schopnost si tuto rezignaci přikrašlovat a nevídat si svého skutečného vnitřního rozpoložení... Stydím se, že se v mém národě najde tolik lidí, kteří jsou přesvědčeni, že se dá vládnout jen s tímto tónem a tímto způsobem, a také tolik lidí, kteří onu nedůstojnost necítí, ale nechají si jí líbit... Tak se dívám na naši situaci – ale právě proto jsem přesvědčena o tom..., že musíme nabídnout vše, co ještě může vytvořit nějakou hráz, a že je povinností každého, najít si nějaké místo, kde bude moci v tomto smyslu nasazovat své síly. Musí ovšem jít o takové úkoly, aby člověk nemusel nést spoluzodpovědnost za věci, proti nimž je možné jedině protestovat.*“⁶⁵

V dalších letech se věnuje zejména spisovatelské činnosti, ani nyní však nezůstává zcela v ústraní; pořádá přednášky a tu a tam se některý z jejích politicky neutrálnějších článků může objevit i v poněkud proměněné Die Hilfe či v jiném časopise. Veřejná činnost Gertrud Bäumerové pod příkrovem nacistické diktatury rozhodně nepostrádala prvky nebezpečí, přesto se ale dokázala vyhnout věznění. Zemřela v roce 1954 ve Spolkové republice Německo.

Bedingungen aufnehmen. Wir sind doch im letzten Sinne unbesieglich – und jetzt kommen einmal wieder richtige Widerstände...” In: Tamtéž, str. 88

⁶⁵ *“Das deutsche Volk hat auf das Recht, die Freiheit und den Geist verzichtet – ich kann noch hinzufügen: auf seine seelische Kultur. Und was schlimmer ist: es entfaltet eine verhängnisvolle Fähigkeit, sich dies zu beschönigen, an den fundamentalsten Tatsachen seiner inneren Lage vorbeizugehen... ich schäme mich, daß es in meinem Volke Menschen gibt, die meinen nur in diesem Ton und auf diese Weise herrschen zu können, und Menschen die das Unwürdige daran... nicht spüren, sondern sich gefallen lassen... So sehe ich die Lage – aber gerade darum bin ich der Meinung..., daß alles aufgeboten werden muß, was noch irgend wieder Halt geben kann, und da es für jeden Pflicht ist, sich eine Stelle für den Einsatz seiner Mitarbeit zu suchen. Nach meiner Überzeugung allerdings eine Stelle, an der man keine Mitverantwortung übernehmen muß für Dinge, gegen die es nur Protest geben darf.”* In: Tamtéž, str. 99

3. Proč je lidé mají rádi *Příčiny popularity NSDAP*

Pro analytické články, úvahy, eseje a fejetony demokraticky zaměřených publicistů pozdní Výmarské republiky týkající se nacismu a nacionálně socialistické strany je nejcharakterističtější jedna prostá otázka: PROČ. Jinými slovy, jak je možné, že hnutí, které je z pohledu těchto lidí myšlenkově prázdné, které nemá téměř žádný intelektuální potenciál a které je charakteristické svojí vulgárností a brutalitou, přitahuje miliony Němců. Jak je možné, že se tito lidé nechají tak lehce svést politikou, která popírá vše, co se v německé kultuře budovalo po staletí, politikou, která se pohybuje na hranici kriminality a která nemá ani v nejmenším racionální jádro. Zachytit všechny typy odpovědí na tuto dráždivou otázku, které jednotlivé osobnosti nacházely, by snad vydalo na samostatnou knihu. Pokusím se ale v následujícím textu o charakteristiku pěti nejvýznamnějších diskurzů, v jejichž rámci se většina úvah pohybovala; od hlubších pojednání o krizi demokracie a německém nacionalismu, přes psychologická vysvětlení, ekonomické argumenty a společenské souvislosti až po konkrétnější postřehy týkající se čistě politicko-taktických a propagandistických záležitostí.

Krise demokracie

*„Od neblahých zářijových voleb se nad německým lidem vznáší osudová otázka, která se týká i lidí nepolitických, běžně se nepohybujících ve veřejné sféře. Nejde již o rozhodnutí, zda chceme socialismus nebo kapitalismus, nevolíme již ani to, zda chceme sociální politiku či nikoliv. Otázka je jasná a nevyhnutelná: diktatura nebo demokracie.“*⁶⁶ Toto pro nás samozřejmé konstatování je ve své době svojí jednoznačností poměrně vzácné, a tudíž velmi cenné. To, co se nám z pohledu lidí, kteří toho vědí o důsledcích nacistické hrůzovlády víc než dost, zdá zcela jednoznačné, před rokem 1933 viděl jen málokdo. Ve víru bouřlivých volebních projevů a velkolepých slibů se NSDAP mohla zdát prostě jako jedna z mnoha stran, která snad trochu vyčnívala svoji přece jen jedinečnou agresivitou, radikalitou a rétorickými schopnostmi svých vůdců. Nejen autor citované pasáže Emil Henk, ale i další demokratičtí publicisté ovšem poznali, že se tu jedná o cosi zásadně jiného. Že se objevilo hnutí, které se zcela dramaticky rozchází se směrem, jimž se v 19. a 20. století vydala většina evropských států. A že i lidé, kteří dávají této straně hlas, tak nečiní jen ze zcela povrchních důvodů. Že roste odpor k demokratizaci, k liberálnímu přístupu k veřejnému prostoru a k ústupkům v zahraniční politice. Že tedy vzrůstá touha po autoritě a mesianistické politice, po radikálních řešeních na úkor „těch druhých“, po ostře nacionalistické politice síly a po násilí. Tito lidé pochopili, že idea demokracie v Německu definitivně ztrácí půdu pod nohama a že její naplňování bude čím dál tím těžší.

Otázka hlubších příčin německého nacionalismu a odporu k demokracii nepatřila mezi nejčastěji pojednávané; daleko častěji hledali publicisté odpověď na otázku proč v ekonomické či takticko-politické rovině. O to zásadnější se ale zdála pozdějším analytikům příčin nástupu nacismu, ať už z řad filozofů, sociologů či historiků. Již proto je třeba se krátce zastavit u těch, kteří o těchto

⁶⁶ *„Seit den unheilvollen Septemberwahlen steht als schicksalsfrage über dem deutschen Volk auch für jeden Außenstehenden und Unpolitischen eine einzige große Entscheidung; sie lautet nicht mehr Sozialismus oder Kapitalismus, sie lautet auch nicht mehr Sozialpolitik oder nicht, sondern klar und unausweichlich: Diktatur oder Demokratie. In: Henk, Emil; Der Faschismus von morgen, In: Deutsche Republik, Jg.5, Nr. 10, 6.12.1930, Nd. str. 292-295*

souvislostech uvažovali již před katastrofou. Zároveň je zajímavé, že ani četnost ani základní osa článků věnujících se tomuto tématu příliš nespojují s politickou orientací autora či listu. Jednalo se zkrátka o výjimečné texty osobností, jež byly nikoli díky, ale spíše navzdory své politické angažovanosti schopni vidět dlouhodobý vývoj myšlení podstatné části německé společnosti – zejména vzdělanějších středostavovských kruhů. Hlubší analýzu tohoto vývoje nebylo možné vtěsnat na několik stránek článku v tom či onom týdeníku nebo měsíčníku, a tak se s ní setkáme spíše v knižní podobě – i u těchto podrobnějších zpracování se později zastavíme. V rámci publicistiky se k tomuto okruhu otázek asi nejvíce přiblížili autoři článků ve spíše akademické *Die Neue Rundschau*, v otevřeně protifašistické *Deutsche Republik*, a také Carl Mierendorff v *Sozialistische Monatshefte*.

Ernst von Alster sleduje ve svém článku v *Die Neue Rundschau* z roku 1931 to, co se později stalo předmětem zájmu mnoha filozofů a historiků – cestu německých intelektuálů od osvícenského přesvědčení o svobodě, lidských právech a tvůrčím hledání nejvyššího dobra až po ztotožnění tohoto dobra s pruským státem a – u Treitschkeho – s mocí jako takovou.⁶⁷ Právě z této perspektivy se poražené Německo se všemi svými problémy jeví jako vcelku nevhodný cíl nábožensko-politické adorace. S takovým státem nelze spojovat nacionální patos, nelze si do něj projektovat touhu po síle, moci a vládě. Autor shledává dva důsledky, které z této změny vycházejí – tím prvním je stažení se do říše vzpomínek na staré dobré monarchistické Německo, tím druhým potom nenávisť proti onomu novému státu, proti republice, která všechno zavinila, která prohrála válku (jakkoli absurdní se takové spojení státu vzniklého až po uzavření příměří s válkou, kterou 4 roky vedl a nakonec prohrál německý císař, může zdát). Republika je v očích těchto lidí viníkem hospodářské krize, mizerných vyhlídek do budoucnosti, nedostatku peněz i ideálů. Hledání východiska z takto osudově nahlédnuté situace je pochopitelně těžké, a autor bystře shledává, že jej mnozí takto myslící lidé nalézají v záměně pojmu stát za pojem lid či národ (Volk). Tím se ovšem hledání řešení dostává na cestu naprosté iracionality; idealismus nahrazuje – aniž by si toho někdo všiml – směs pocitovosti, resentimentu a mesianismu. Kompromisnictví liberální republiky má nahradit přesvědčení o sounáležitosti a jednotě, poslušnost, duchovní uniformita a zbožštění vůdců lidu. Nacismus a třetí říše je podle autora politickou podobou tohoto slepého pseudonáboženského mysticismu. Von Alster se rovněž nezdráhá předpovědět dopady, které takové zbožštění pospolitosti, poslušnosti a organické soudržnosti bude mít. Je třeba si podle něj uvědomit, že „*je tu přibíjeno víko na rakev ideje autonomní lidské bytosti a že po tomto pohřbu bude automaticky následovat další: svobody učení, bádání, vědy, umění, vyznání.*“⁶⁸

Rovněž Heinrich Mann, bratr slavnějšího Thomase, shledává ve svém článku v liberálním týdeníku *Das Tage-Buch* problém Německa na prahu třicátých let především v duchovní oblasti.⁶⁹ Hospodářství, jak píše, kolabuje všude, ale jen v Německu má tento kolaps tak drastické politické důsledky. Na rozdíl od Francie a jiných evropských států Němci nikdy neprolévali krev za demokracii, píše Mann a vyvozuje, že demokracie je tak pro většinu Němců jen východisko

⁶⁷ Alster, Ernst von; *Die Krise der bürgerlichen Ideologie*, In: *Die Neue Rundschau*, 43. Jg./Band II, Juli 1931, str. 1-13

⁶⁸ „...daß es die Idee der freien und autonomen Persönlichkeit ist, die hier eingespart werden soll, und daß diesem Begräbnis das der Freiheit der Lehre, der Forschung, der Wissenschaft, der Kunst, des Bekenntnisses automatisch folgen wird.“ In: Tamtéž str. 12

⁶⁹ Mann, Heinrich; *Die deutsche Entscheidung*, In: *Das Tage-Buch*, Jg.12, Nr. 51, 19.12.1931, Bd. 2, str. 1964-1967

z nouze, nikoliv cíl, a především není spojená s žádným vášnivým prožitkem. Její propagátoři, politici dvacátých let, si podle Manna této skutečnosti málo všimli a odpůrce demokracie nechali proniknout do nejvyšších sfér veřejného života – jako by její trvání bylo automaticky zajištěno. Tak se podle Manna stalo, že například německá justice je antirepublikánská a že přesvědčení vojáků Reichswehru, kteří by měli stát proti Hitlerově soukromé armádě, je velkou neznámou.

Článků o osudové „zvláštní německé cestě“ a o jejich historických kořenech nalezneme pomálu, o to více je autorů, kteří nešetří kritikou do vlastních řad. Konkrétní chyby a neschopnost demokratických politiků a německých demokratů obecně jsou v souvislosti s krizí demokracie pranýřovány vůbec nejvíce. „Každému je jasné, že se Německo nachází v krizi demokracie a parlamentarismu... a to především proto, že se parlamentní demokracie z pohledu širokých vrstev obyvatel připravila o veškerý respekt“, píše Heinrich Ströbel již před volbami z roku 1930 v pacifistickém týdeníku *Das Andere Deutschland*.⁷⁰ Téměř masarykovsky se pak českému čtenáři musí jevit článek o obraně demokracie od Antona Erkelenze, který vychází v *Deutsche Republik* v polovině roku 1932. Erkelenz zdůrazňuje, že demokracie není a nemůže být pouhou strukturou, pouhým systémem. Demokracie je podle něj zároveň ideálem, o nějž se musí bojovat a který je založený na důvěře a naději. Erkelenz ostře kritizuje nedostatečnou energii, s níž je zápas za demokracii v Německu veden: „Obrana demokracie spočívající v neustálém duchovním vypořádávání se s ní, v argumentech, pro niž je zásadní odkaz na historii a výkonnost, je slabá... Vzhledem k tomu, že lži jsou nám každý den statisíckrát opakovány, musíme stejně často znovu a znovu opakovat i pravdu... Nepomůže nám přizpůsobivost, tichošlápkovství, mlčení a hra na schovávanou, ale vyznání a odvaha.“⁷¹ Ani tato ani jiná ostrá a odhodlaná slova ovšem nepomohla. Jen málokterá přešla v činy a jen málokteré činy ještě měly dopad na skutečný běh událostí. Přesto je ovšem hodnota těchto snah a oné schopnosti rozumět a varovat nesmírná – přinejmenším jako inspirace pro ty, kteří snad někdy budou mít možnost díky své prozíravosti a odvaze odvrátit příští katastrofy.

Iracionalita a touha po dobrodružství

Jestliže se v levicově zaměřeném tisku dozvíme nejvíce o hospodářských a společenských příčinách nacismu, a také o tom, jak by se mu mohlo a mělo čelit, přináší psychologická vysvětlení popularity nacistického hnutí ponejvíce tisk liberální. Zdá se, že někteří – zejména politicky angažovaní – publicisté právě psychologické důvody podceňovali. Mezi intelektuály pochopitelně převažují lidé, kteří myslí poměrně racionálně, a mnozí z nich tak podobnou racionalitu hledají i v rozhodnutích svých protivníků. Jen někteří jsou schopni připustit, že zvláště masová hnutí mnohdy nemají kořeny v rozumem konstruovatelných argumentech, natož analýzách, ale že se jedná o iracionální, pudové jednání. Právě v tom se tito jinak prozíraví lidé

⁷⁰ „Jedermann weiß, daß wir in Deutschland in eine Krise des Parlamentarismus und der Demokratie hineingeraten sind... vor allem auch deshalb, weil das demokratisch-parlamentarische System sich in großen Teilen des Volkes um allen Respekt gebracht hat.“ In: Ströbel, Heinrich; Demokratie oder Ständesystem? In: *Das andere Deutschland*, 10. Jg, Nr. 36/6.9.1930, str. 1-2

⁷¹ „Die Verteidigung durch geistige Auseinandersetzung, durch Gründe, durch Hinweis auf Geschichte und Leistung ist schwach... Da die Lüge täglich hunderttausendfach wiederholt wird, muß auch die Wahrheit so oft wiederholt werden... Nicht Anpassung, Leisetreterei, Schweigen, Vertuschen hilft uns weiter, sondern Bekenntnis, Mut.“ In: Erkelenz, Anton; *Verteidigung der Demokratie*, In: *Deutsche Republik*, Jg.6, Nr. 38, 18.6.1932, Nd. str. 1195-1198

lišili od Adolfa Hitlera, jenž si této skutečnosti byl dobře vědom a jenž dokonce úmyslně plánoval svá vystoupení na večerní hodiny, kdy údajně v lidském vnímání skutečnosti převládají iracionální prvky nad racionálním myšlením. Přesto je ale i těch několik desítek textů zabývajících se atmosférou a psychickými hnutími v tehdejší německé společnosti nesmírným bohatstvím. Poskytují nám svědectví, které není možné rekonstruovat pravděpodobně z žádných jiných pramenů.

Zejména v týdeníku *Die Hilfe* se o pocitech, emocích a psychózách, které ovládají široké společenské vrstvy, nemlčelo. Právě iracionalita a blíže nekonkretizovaná nenávisť jsou nejčastěji zmiňovanými „duchovními silami“, které lidi vedou do náruče nacistických vůdců. Již v červnu roku 1930, tři měsíce před prvním velkým vítězstvím, charakterizoval Josef Holter Nacionálně socialistickou stranu jako „emocionální hnutí“ (*Gefühlsbewegung*). Lidé podle něj především silně pociťují, že se věci musí změnit, aniž by ovšem tušili, jakým směrem. To, že jim nacisté konkrétně nedokážou říci, jak dosáhnou větší prosperity, většinou nevadí; stačí, že mohou doufat v konec vzestupu některých dosud úspěšných společenských skupin. Holter tak charakterizuje nacionálně socialistické voliče rovněž jako skupinu lidí nespokojených a závistivých. Zajímavé je rovněž tvrzení, že existuje zásadní rozdíl mezi pojetím politiky v 19. století a na počátku třicátých let století 20. „*Když jsme vstupovali do politiky*“, tvrdí autor a odvolává se tak na své přes třicet let staré zkušenosti, „*tušili jsme, že v politice člověk musí něco znát a něco umět. ... Každopádně jsme všichni byli přesvědčeni o tom, že politik musí vstřebat neskutečné množství vědění o historii, politice a hospodářství ... Byli jsme prostě dětmi éry racionalismu, utilitarismu a liberalismu.*“⁷² Současnost pak Holter popisuje jako dobu plamenných řečí, dobu vůle, víry, odhodlání a emocí, dobu, která nahrává vševědoucím charismatickým vůdcům, díky nimž se straničtí pěšáci nemusí o nic konkrétního starat. A právě v této iracionální soutěži bez argumentů vítězí nacionální socialisté.

Gertrud Bäumerová popisuje rovněž v *Die Hilfe* v roce 1932 současnost především jako dobu nejistoty – existenciálního strachu, který pociťují zaměstnavatelé, živnostníci i zaměstnanci. Jako éru nekonečného úsilí, které je třeba vyvinout pro sebemenší úspěch. A právě v takto obtížné době, v níž se nikomu moc nedaří a v níž schází konkrétní řešení, se podle autorky z politiky stává říše snů a ze společnosti blouznivci pacient zmítající se v horečce. Co všechno to podle autorky v praxi způsobuje? Z politiky se stává jakási kompenzace za neradostnou skutečnost plnou zklamání a neúspěchů. „*Právě tady má být vše jiné než v běžném pracovním životě. Tady lidé chtějí prožívat něco velikého a zapomenout na každodenní pachtění. I kdyby to celé bylo jen jedním velkým divadlem a i když před ně kdosi předstoupí a – obklopen prapory a doprovázen fanfárami – bez skrupulí a bez rozmyslu křičí cosi o vůli k moci. I to již je pro jejich duši osvobozením.*“⁷³ Jaká strana a jací vůdčové přicházejí s neenergičtějším voláním po moci, autorka ani nemusí dodávat. Tento text je poměrně mistrným a univerzálně platným popisem

⁷² „*Als wir in die Politik hineingingen, ahnten wir, daß man in der Politik etwas wissen und können muß... .Jedenfalls wir alle hatten das Bewußtsein, daß der Politiker eine gewaltige Menge Wissensstoff aus Geschichte Politik und Wirtschaft in sich aufnehmen muß... Wir waren eben Kinder des Zeitalters des Rationalismus, des Utilitarismus und des Rationalismus.*“ In: Holter, Josef; *Die Gefahr des Nationalsozialismus*, In: *Die Hilfe*, Jg. 36, Nr. 25 / 21.6.1930, str. 619

⁷³ „*Hier soll es anders sein als im Alltag der Arbeit. Hier will man das große fühlen und das Mühsame vergessen. Und sei es nur im Schauspiel, sei es nur, daß jemand, von Fahnen umrauscht und von Fanfaren eingeführt, diesen leidenschaftlichen Willen zur Macht einmal hemmungslos und unbedenklich herausschreit. Das ist schon seelische Befreiung.*“ In: Bäumer, Gertrud; *Deutschland erwache!*, In: *Die Hilfe*, Jg. 38, Nr. 10 / 5.3.1932, str. 221

stavu, do kterého se společnost či národ dostává v dobách nejen existenční, ale i ideové nejistoty. Samozřejmě nevysvětluje vše, ale snaží se zachytit esenci atmosféry, která vládla v Německu na prahu třicátých let. Poměrně podobně, jako touhu po velkém zážitku, vyprovokovanou mimo jiné neschopností zažívat cosi velikého v normálním životě ve státě, který právě nevede žádnou válku ani se nezmítá v revoluci, popisuje ostatně později základní nastavení mladé generace konce dvacátých let v Německu i známý esejista Sebastian Haffner: „Přibližně dvacet ročníků mladých a nejmladších Němců si zvyklo čerpat smysl svého života, veškeré podněty a silnější emoce pro lásku a nenávisť, radost a smutek, ale i všechny senzace a jakékoliv podráždění nervů takřkajíc zdarma z veřejné sféry – i když to bylo spojeno s chudobou, hladem, smrtí, chaosem a nebezpečím. A teď, když tyhle dodávky najednou ustaly, se lidé cítili bezmocní, zchudlí, oloupení, zklamání a znuzení. Jak člověk žije podle svého, jak může jedinec žít v soukromí velký a krásný život, jak ho lze užívat a udělat zajímavým, to se nikdy nenaučili. Konec veřejného napětí a návrat svobody soukromí tedy nepociťovali jako dar, nýbrž jako loupež. Začali se nudit, napadaly je hloupé myšlenky, reptali – a čekali přímo dychtivě na první narušení, první regres nebo incident, aby celou mírovou éru zlikvidovali a odstartovali nové kolektivní dobrodružství.“⁷⁴ Mezi analýzou Bäumerové a pozdějšími, byť ještě předválečnými Haffnerovými postřehy je jeden podstatný rozdíl; zatímco Bäumerová považuje za příčinu tohoto zvláštního psychického rozpoložení neúspěchy a problémy v době hospodářské krize, Haffner ji spatřuje naopak v nevídaném poklidu doby předchozí; krizi tak vnímá jen jako záminku, roznětku. Ať už je to jakkoli, shodují se však oba na oné, pro tehdejší Němce typické, nespokojenosti se životem jako takovým a z této nespokojenosti pramenící touze po něčem velikém a dramatickém, co se musí odehrát ve veřejném životě, před zraky celého světa.

Rovněž v liberálním týdeníku *Das Tage-Buch* se dočkáme podobných postřehů o duchovním rozpoložení zejména mladší a střední generace v tehdejší Německu. Opakovaně se tu píše o touze po vykoupení, které nacisté svými až primitivními recepty dokázali skvěle vyjít vstříc. Podle liberálů ovšem mýtu vykupitelů rovněž nahrává skutečnost, že nacisté nikdy nedostali příležitost se znemožnit účastí v praktické politice, tedy převzetím vládní zodpovědnosti. Ovšem o tom, jak takový experiment také může dopadnout, zřejmě tito autoři příliš nepřemýšleli.

I v levicové či částečně levicové publicistice se tu a tam zmiňují psychologické důvody, které voliče vedou do Hitlerovy náruče. Georg Risse píše v *Deutsche Republik* o efektu „poslední možnosti“; mnohým lidem, a také mnohým vzdělaným lidem, se údajně zdá, že všechny normální možnosti řešení chaotické a nešťastné situace jsou vyčerpány. Zcela iracionálně, ale poměrně hojně se tak vynořuje jakási naděje, že situaci snad už může zachránit jen krok do neznáma, jen radikální řešení, které přinesou nacisté. Snad, tvrdí se údajně, až překonají své pubertální stádium, právě oni světu a Německu přinesou více pořádku, čistoty, rozhodnosti, práva, vedení a zodpovědnosti.⁷⁵ Více čistoty a pořádku nakonec nacisté skutečně přinesli, německý prostor ale vyčistili trochu jinak, než jak si to mnozí jejich noblesní příznivci představovali. V jiném článku se tentýž autor rovněž dotýká tématu všeobecné iracionality a odvratu od skutečného, existujícího světa – což se opět týká zejména intelektuálů, k jejichž specifické roli se ještě vrátíme.

V pacifistickém časopise *Das Andere Deutschland* se pochopitelně o nacismu hovořilo především

⁷⁴ Haffner, Sebastian; Příběh jednoho Němce, Prostor, Praha 2000, str. 72

⁷⁵ Risse, Georg; *Intellektuelle und Nationalsozialisten*, In: *Deutsche Republik*, Jg.5, Nr. 37, 13.6.1931, Nd. str. 1168-1172

v souvislosti s jeho militaristickými ambicemi; i to ovšem souviselo s psychologickými motivy, které lidé k nacionálním socialistům vedly. Primitivní vojácká romantika, jak trefně napsal Heinrich Ströbel ve svém článku o obraně proti nacismu, tou dobou stále tvořila významnou součást představ německého lidu o šťastném životě. Touha po skutečném životě, po dobrodružství a po kamarádství, jaké znali desetitisíce mladých mužů z první světové války, splývaly v jedno. Ströbel, ale i jiní, vyčítali sociální demokracii a demokratickým politikům obecně, že lidem nedokážou poskytnout náhradu za takovouto militaristickou romantiku; tedy zábavu, která by nepostrádala napětí a prvky dobrodružství, která by ale byla nesena mírovými ideály. Zda takovou roli mohlo sehrát proletářské sportovní hnutí, jak navrhuje Ströbel, je samozřejmě otázka; každopádně ji ovšem nesehrálo.⁷⁶

O psychologických aspektech a zejména o komplexech německé společnosti psal rovněž výjimečně bystrý socialistický publicista Carl Mierendorff. Cestu ke zdánlivě nesmyslnému, iracionálnímu a pomýlenému chování podle něj otevírají zejména nezahojené a nehojící se rány; v konkrétním případě německé společnosti počátku třicátých let se jedná o nereflektované, ale přesto pociťované historické selhání, které představuje první světová válka. Snaha nějak překrýt či překřičet tuto temnou kapitolu, a tak znovu nabýt ztracené sebevědomí, je podle Mierendorffa motivem politického chování mnoha Němců.⁷⁷

Nakonec i v ostře levicové *Weltbühne* se - vedle kritiky kapitalistického výrobního systému jako základní příčiny rozkladu demokracie - tu a tam objeví text všímající si psychologické stránky. Zajímavá je například poznámka týkající se názvu strany, kterou najdeme v článku Kurta Hillera; lidé podle něj chtějí být socialisty, ale bojí se socialistického internacionalismu, jinými slovy dalších ztrát pro Německo v případě, že by případná socialistická vláda nebránila jeho zájmy. Z toho důvodu je právě kombinace „nacionálněsocialistický“ zárukou jistoty, že národní zájmy nebudou zrazeny. Hiller rovněž píše o zakořeněné lásce k uniformě a vojenským způsobům, k poroučení a poslušnosti, ba i k zabíjení a sebeobětování. A, kupodivu jako jeden z mála, se dotýká tématu, které se pozdějšímu badateli musí jevit jako centrální; nenávisti k jinakosti, k tomu, co nezapadá, co se nedá glajchšaltovat - což v praxi znamená především jedno: antisemitismus. Hiller se dokonce pokouší vysvětlit antisemitismus pomocí freudovských kategorií endogamní lásky, nenávisti, erotiky a anti-erotiky. Každopádně je právě v tomto textu nacionální socialismus představen především jako hnutí mistrně využívající těch nejnižších lidských pudů. Nacismus toto využívání a zneužívání zároveň kombinuje s vytrvalou a cílenou diskreditací rozumu; rozum a rozvaha se stávají čímsi neplodným a tudíž neárijským, čímsi, co postrádá jakoukoli sílu a co je znakem úpadku, rozkladu skutečného života. Skutečný život spočívá v naslouchání „skutečným“ touhám, pudům a vášním, v činech, které spojují fragmentovanou společnost v jeden organismus, ve vůli po moci a jejím uplatnění, ve vítězství silnějších nad slabšími. Myšlení, bádání, argumentace, humanita, civilizace - to vše je židovské, slabé, degenerované, předurčené k zániku.⁷⁸

⁷⁶ Ströbel, Heinrich; *Sieg und Abwehr des Nationalismus*, In: *Das andere Deutschland*, 10. Jg., Nr. 38/20.9.1930, str. 1-2

⁷⁷ Mierendorff, Carl; *Überwindung des Nationalsozialismus*, In: *Sozialistische Monatshefte*, Jg. 37/16.3.1931, str. 225-229

⁷⁸ Hiller, Kurt; *Über die Ursachen des nationalsozialistischen Erfolges I*, In: *Die Weltbühne*, 28. Jg., Band 1, Nr. 34 / 23.8.1932, str. 270-274

Ještě než uzavřeme pojednání o psychologických aspektech chování německé společnosti, jak je vnímali publicisté počátku třicátých let, dovolím si jednu drobnou aktualizaci odbočku, jakých by se historik neměl dopouštět moc často. Byl-li v Hillerově článku a-v pozdějších historických pracích nacismus představen jako hnutí dávající přednost pudům před racionalitou a jestliže pudy a nejnižší vášně považuje za pravý život, zatímco rozum a argumenty za cosi upadlého, ošklivého a degenerovaného, může se to jevit jako informace o zvrhlosti jednoho myšlenkového a politického proudu. Není ale bez zajímavosti, že spor mezi těmi, kteří hledají „pravý život“ v nejnižších pudech, či například v nefalšované podívané na každodenní život, a těmi, kteří věří spíše argumentům, diskuzi, úvaze či reflektované zkušenosti stále trvá. Stačí si vzpomenout na svět reklam či reality-shows a můžeme zauvažovat o tom, který z obou proudů má dnes větší vliv na naše vnímání skutečnosti a hledání životní cesty. Zdá se, že rezignace na plody stovek generací myslitelů, na schopnost alespoň částečně se oprostít od prvoplánového, všem živým organismům vlastního chování a jednání, není touhou, která by byla pohřbena společně s nacionálním socialismem.

Jasná řeč ekonomické situace a sociální souvislosti

*„Německo tak pluje dál, neodolatelně přitahováno magnetem světové hospodářské krize. Dnes jako shluk zchudlých, zoufalých duší na zpráchnivělých fošnách, zítra koráb plný mrtvol. Tatáž bída, jež všechny oslabuje, je větrem do Hitlerových plachet. Nacionální socialismus přináší vyhladovělým přinejmenším poslední naději: kanibalismus. Lidé se mohou nakonec alespoň vzájemně sežrat. Právě to je ono strašlivé jádro přitažlivosti tohoto všeléku. Ten totiž nevychází vstříc jen stále intenzivnějším barbarským instinktům doby bídy a zmaru, ale také tuposti a politické nevědomosti oné stále upadlejší drobné buržoazie, která pochoduje za Adolfem Hitlerem.“*⁷⁹ Těmito slovy vykreslil hospodářskou situaci a společenskou atmosféru v Německu roku 1931 známý literát a socialistický publicista Carl von Ossietzky. Velice podobně, byť většinou nikoli tak literárně zdařile, charakterizují Německo té doby zejména levicoví publicisté téměř pravidelně. V již citovaném článku Heinricha Ströbela se rovněž dočteme, co tato situace konkrétně znamená pro jednotlivé vrstvy obyvatel; nemluví se tu jen o „stále upadlejší drobné buržoazii“, ale také o sedlácích trpících příliš nízkými výkupními cenami obilí i dobytka či o dělnících, kteří jsou nejvíce ohroženi nezaměstnaností a vinu za ni svalují na židovské kapitalisty.⁸⁰

Zejména radikálně levicoví (nikoli ovšem nutně komunističtí) intelektuálové vysvětlují politickou krizi většinou jako důsledek krize kapitalismu. Tato argumentace, která se znovu a znovu objevuje, má blízko k tzv. *Faschismustheorie*, kterou později do svých učebnic přejala komunistická NDR a která se po válce obecně ujala ve východním bloku (jako protiklad

⁷⁹ *„So fährt Deutschland weiter, gebannt an den Magnetberg der Weltkrise. Ein Haufen armer desperater Seelen auf morschen Planken gefangen: morgen ein Totenschiff. Die gleiche Not, die alle schwächt, ist Hitlers Stärke. Der Nationalsozialismus bringt wenigstens die letzte Hoffnung von Verhungerten: den Kannibalismus. Man kann sich schließlich noch gegenseitig fressen. Das ist die fürchterliche Anziehungskraft dieser Heilslehre. Sie entspricht nicht nur den wachsenden barbarischen Instinkten einer Verelendungszeit, sie entspricht vor allem der Geistessturheit und politischen Ahnungslosigkeit jener versackenden Kleinbürgerklasse, die hinter Hitler marschiert.“* In: Ossietzky, Carl von; *Kommt Hitler doch?*, In: Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 50 / 15.12.1931, str. 876

⁸⁰ Ströbel, Heinrich; *Sieg und Abwehr des Nationalismus*, In: Das andere Deutschland, 10. Jg., Nr. 38/20.9.1930, str. 1-2

Totalitarismustheorie, která vedle sebe – zjednodušeně řečeno – stavěla nacismus a komunismus).⁸¹ Fašismus je tak podle tohoto vysvětlení, které na přelomu dvacátých a třicátých let vedle komunistických listů nalezneme zejména v člancích některých autorů píšících pro *Weltbühne*, především důsledkem vyostření třídního boje a protikladů jednotlivých tříd. Buržoazie tak již ztratila víru v možnost parlamentního režimu; pochopila totiž, že stávající rozložení bohatství již není možné udržet demokratickými prostředky. Rozhodla se proto naoko se vzdát mocenských pozic, aby si tak udržela pozice ekonomické; právě proto podporuje Hitlera, který, na rozdíl od proletariátu, tyto její pozice nejen neohrozí, ale pomocí diktatury zlikviduje všechny síly, které by snad buržoazii mohly ohrozit.⁸² Během let 1930-1933 se tato interpretace postupně proměňovala a v nekomunistických textech spíše zjemňovala; nacismus byl sice mezi levicovými intelektuály nadále vnímán jako projev a plod krize kapitalismu, samotná buržoazie však už jako celek nebyla obviňována z aktivní podpory nacismu (jinak tomu bylo v kruzích samotné KPD). Ostatně, i se samotnými velkokapitalisty a jejich velkorysou finanční podporou NSDAP to nebylo tak jednoznačné, jak se demokratické a zejména levicově-demokratické kruhy ve třicátých letech domnívaly. Přitom právě toto propojení bylo jedním ze základních argumentů těch, kteří tvrdili, že fašismus je v podstatě dalším stádiem kapitalismu; takovým, které zbaví podíl na moci širší měšťanské vrstvy a zavede diktaturu velkých průmyslníků a úzké mocenské kliky.

Přece jen blíže empirii byla jiná, v demokratických (a to nejen levicových) kruzích převládající teorie, která nacismus (a fašismus obecně) vykládala jako panickou reakci ohrožené střední třídy. Ono ohrožení bylo již podle ideologické orientace jednotlivých autorů vykládáno různě. Někteří tento jev vysvětlovali jako dlouhodobý logický důsledek kapitalistického vývoje, který způsobuje koncentraci kapitálu ve stále menší vrstvě společnosti a proletarizaci dalších a dalších společenských tříd. Jiní upozorňovali především na specifickou cestu, kterou prošla německá střední třída během dvacátých let; zejména inflace ožebračila miliony drobných a středních podnikatelů, úředníků a zaměstnanců, zkrátka lidí, jejichž kapitálem byly především uspořené peníze. Inflace tyto lidi nepřipravila ovšem jen o peníze, ale rovněž o důvěru ve stávající ekonomický a politický systém. O důvěru v republiku a v demokracii, která připustila tuto velkolepou loupež. Definitivně pak republika o tyto voliče přišla po vypuknutí hospodářské krize a zejména – jak píše například Thomas Droste ve *Weltbühne* – po vypuknutí krize finanční, tedy při tzv. „bankovních prázdninách“ (*Bankfeiertag*) v roce 1931. Německo tehdy muselo radikálním způsobem – zavřením veškerých bank a zmrazením účtů – zamezit blížícímu se kolapsu měny, způsobenému naprostou nedůvěrou v budoucnost německé ekonomiky. Především v souvislosti s tímto činem si podle Drosteho velká část střední třídy, a to i ta, která nebyla bezprostředně ohrožena nezaměstnaností, uvědomila vážnost situace.⁸³ Začaly tak ožívat vzpomínky na probdělé noci roku 1923, na chvíle, kdy ze dne na den mizely dlouholeté úspory

⁸¹ K Faschismustheorie např.: Eichholtz, Dietrich, Grossweiler, Kurt (Hrsg.); Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik, Berlin (DDR) 1980, Grossweiler, Kurt; Stand und Probleme der Faschismusforschung in der DDR, In: Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg“ I/1976 K Totalitarismustheorie např.: Friedrich, Joachim; Totalitäre Diktatur, Stuttgart 1957, Arendt, Hannah; Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, Frankfurt am Main 1962 Přehled hist. diskuse o fašismu a totalitarismu in: Kershaw, Ian; Der NS-Staat, Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick, Rowohlt, Hamburg 1995, str. 41-81

⁸² V této „čisté“ podobě např. In: Gerstorff, K.C.; *Die Chancen des deutschen Fascismus I*, In: Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 35 / 26.8. 1930, str. 296-301 a II, In: Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 36 / 2.9.1930, str. 340-344

⁸³ Droste, Thomas; *Was wird werden*, In: Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 29 / 21.6.1931, str. 83-86

jako jarní sněhy, na dobu, kdy se v ulicích plných ozebračených spořádaných občanů proháněli mladí dobrodruzi v luxusních limuzínách. Touha po pevném řádu a po skoncování s prohnitou republikou, ať už bude jakkoli tvrdé, opět zesílila.

Jiní publicisté tuto hospodářsko-sociální interpretaci krize střední třídy a z ní vyplývající náklonnosti k nacismu doplňovali ještě dalšími souvislostmi. Paul Klepper v *Deutsche Republik* hovoří především o chybějícím vzdělání a nacionalismem diktované výchově: „*Ve střední vrstvě německé společnosti našli fašističtí vůdci stoupence, kteří jsou ještě hloupější, ještě primitivnější a kteří o politice a hospodářství vědí ještě méně než oni sami. Výchova ... zanechala v této vrstvě jednostranný nacionalismus a zapříčinila naprostou ztrátu instinktu pro realitu, pro mezinárodní vztahy i pro ekonomické závislosti.*“⁸⁴ Georg Risse o pár měsíců později ve stejném týdeníku Kleppera doplňuje, když říká, že nejde jen o sociální situaci střední třídy jako takovou, ale o interpretaci této situace. Podle autora se v důsledku krize zcela zhroutila víra v liberalismus, kterou sdílely široké vrstvy severoněmecké střední třídy – a na její místo nastoupilo spoléhání se na silové řešení, jaké představuje nacismus. Katolické střední třídy se sice z hospodářského a sociálního hlediska dostaly do podobné situace, ale neztratily důvěru v katolicko-sociální ideologii; z toho důvodu se mezi nimi nacismus šíří v daleko menší míře a ony se – přes svůj tradiční konzervatismus – stávají přirozeným spojencem demokratické levice.⁸⁵

O střední třídě a její náklonnosti k nacismu se toho napsalo opravdu mnoho; jaké její skupiny podle tehdejších publicistů konkrétně volily Hitlera a proč, se čtenář dozví v kapitole pojednávající o (domnělých) voličích NSDAP před rokem 1933. Na rozdíl od teorie interpretující fašismus jako poslední stádium kapitalismu se tato interpretace každopádně řídila pozorným sledováním volebního chování. Jak se ještě pokusím ukázat, představuje toto pojetí nacismu - jako hnutí středních vrstev ohrožovaných z jedné strany velkým neregulovaným kapitalismem a ze strany druhé nebezpečím proletářské revoluce - dodnes relevantní pokus o interpretaci cesty mnoha evropských společností k fašismu a zejména německého lidu k nacismu.

Politika, média a propaganda

Myslíci lidé mají pochopitelně často tendenci hledat příčiny událostí a dějinných zvrátů hluboko pod povrchem; právě tím se ostatně liší od většiny ostatních pozorovatelů a komentátorů. Platí to jak o historících, tak o kritických publicistech konce Výmarské republiky. Přesto se právě mezi těmito publicisty najdou i takoví, kteří rovněž připomenou, že demokratičtí politici zcela zaspali dobu a nedokázali v politickém boji nasadit ty správné zbraně. Že pro ně byla v této praktické politické rovině typická jakási slepota, zejména „*chronické podceňování mimoparlamentárních sil a lhostejnost vůči masově psychologickým jevům. Především nepostřehli důležitost vůdcovství jako vzoru hrdinství... Nabízeli politiku masám vždy jen v abstraktních a anonymních formách, zatímco každé lidové hnutí takřka pudově volá po konkrétních, smysly uchopitelných*

⁸⁴ „*Im deutschen Kleinbürgertum haben die faschistischen Führer eine Gefolgsmasse gefunden, die tatsächlich noch dümmer, noch primitiver, noch unwissender in politischen und wirtschaftlichen Dingen ist als sie selbst. Die Erziehung... hat in dieser Schicht einen einseitigen Nationalismus, eine völlige Instinktlosigkeit für Realitäten, für internationale Beziehungen, für ökonomische Abhängigkeiten groß werden lassen.*“ In: Klepper, Paul; *Nazidämmerung*, In: *Deutsche Republik*, Jg.6, Nr. 21, 20.2.1932, Nd. str. 645

⁸⁵ Risse, Georg; *Der Katholizismus in der antifaschistischen Front*, In: *Deutsche Republik*, Jg.6, Nr. 41, 9.7.1932, Nd. str. 1317-1322

představách.“⁸⁶ Konkrétních chyb jednotlivých stran a politiků bylo samozřejmě bezpočet a byly tak jako v každé demokratické publicistice i v námi sledovaných listech neustále pranýřovány. Zejména v levicových týdenících a měsíčnících se pěstovala ostrá kritika do „vlastních“ řad – tedy do řad sociální demokracie. Nejvážnější výtky jsou vcelku umně shrnuty v právě citované pasáži z článku Carla Mierendorffa: jedná se o ospalost, neschopnost skutečně oslovit lidi, abstraktnost, anonymitu, suchopárnost. Krom toho se pochopitelně hovořilo o neschopnosti řešit problémy doby – ta byla ovšem společná všem stranám; jen některé dokázaly vyvolat zdání, že nějaký recept mají. V reakci na zářijové volby roku 1930 se také často mluvilo o tom, že demokratické strany nejsou schopny se dohodnout a místo, aby se vzájemně podpořily, šly před volbami ostře proti sobě. V *Deutsche Republik* pokládal například jeden z čelních redaktorů Anton Erkelenz za hlavní příčinu úspěchu nacistů nešikovnost, chyby a zaslepenost vládní politiky.⁸⁷ Mezi nejzávažnější problémy bývala řazena také rozštěpenost levice mezi reformistické sociální demokraty a revoluční (a stále více promoskevské) komunisty. Socialisté bojovali proti Brüningovi, zároveň jej ovšem svým způsobem podporovali, nedokázali spolupracovat s odbory a nedokázali tak v ulicích čelit jednotkám SA; to všechno snižovalo důvěru v jejich schopnost a evidentně je oslabovalo. O konkrétních politických chybách liberálních a konzervativních stran se v příslušných listech příliš nemluvilo – jen tu a tam rovněž padla zmínka o bezzubé propagandě, která oslovuje maximálně seriózní starší pány, jichž tak jako tak ubývá.

Kritika demokratické politiky se většinou mísila s jistým obdivem k nacionálněsocialistickým politickým metodám. Ano, i demokratičtí publicisté v naprosté většině přiznávali, že na nacistické politice je cosi fascinujícího. Tento jejich obdiv byl samozřejmě doplňován odporem k mnohému, co bylo nezbytnou součástí této politiky; přesto se ale nedal zcela skrýt. Je to cenné svědectví o působivosti, kterou zřejmě nacistickému hnutí nelze upřít. V liberálním časopise *Das Tage-Buch* chválí Konrad Heiden píle, s níž nacisté budují svoji propagandu. Tato píle by podle něj měla být velkým vzorem pro všechny ostatní. Zároveň se ale Heiden zabývá důvody vlivu propagandy a dochází k poměrně zajímavému postřehu; jestliže celý hospodářský systém funguje do velké míry na principu reklamy, nemůže ani politika fungovat principiálně odlišně. Heiden tak považuje ty politiky, kteří stojí za současným systémem, ale zároveň vyjadřují svůj odpor k „politice jako tržišti“, za neupřímné.⁸⁸

*„Nemůžeme pominout dvě důležité skutečnosti: tou první je působivá energie nacionálních socialistů,... druhou pak konkrétní technika masové manipulace. ...Je to úspěch energie a její zcela bezprostřední magičnosti. Právě to působí na voliče – zejména v protikladu k notoricky známé letargii parlamentu a pohodlnosti starých stran.“*⁸⁹ Tato slova napsala v pravicevě

⁸⁶ „...chronische Unterschätzung der außerparlamentarischen Kräfte, die Gleichgültigkeit gegenüber massenpsychischen Tatbeständen, so der Sehnsucht nach Führerschaft als Vorbild und Heroentum..., die Neigung den Massen die Politik immer nur in abstrakten und anonymen Formen anzubieten, während jene Volksbewegung geradezu triebhaft nach konkreten, sinnlich faßbaren Vorstellungen drängt.“ In: Mierendorff, Carl; *Die Republik von morgen*, In: Sozialistische Monatshefte, Jg. 38/19.9.1932, str. 743

⁸⁷ Erkelenz, Anton; *Warum siegten Hitler und Thälmann?*, In: *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.1), Nr. 6/8.11.1930, str. 164-169

⁸⁸ Heiden, Konrad; *Lohn des Fleisses*, In: *Das Tage-Buch*, Jg. 11, Nr. 39, 27.9.1930, Nd. str. 1551-1554

⁸⁹ *„Darüberhinaus aber gibt es...zwei ernsthafte Tatbestände; der eine, die eindrucksvolle Energie der Nationalsozialisten, ...der andere; die Technik der Massenbearbeitung...Der Erfolg ist ein Erfolg der Energie und*

demokratickém časopise *Die Hilfe* nám již známá autorka Gertrud Bäumerová a – v jiném článku o dva roky později – naznačila, v čem spočívá jediná šance demokratických stran: „*Jednou věcí si můžeme být zcela jisti. Síla může být poražena jedině silou. Nestojí tu proti sobě argumenty, ale energie. Zralost, znalecký vhled či rozum nám nejsou k ničemu, pokud nebudou dostatečně silné a nedokážou zasáhnout do dění.*“⁹⁰ Právě v pravicových listech se častěji setkáme s výzvou k převzetí některých předností nacistické politiky – ke zdokonalení propagandy, jisté tvrdosti, k energičnosti a srozumitelnosti. Je zřejmé, že tyto výzvy se pohybují na tenkém ledě – hranice mezi demokratickou propagandou a lží, mezi tvrdostí a nespravedlností či mezi srozumitelností pro lid a banalizací se obtížně hledá.

Zatímco pravicoví publicisté kladou větší důraz právě na schopnost částečně se od nacistů poučit, píše se v levicových a katolicky zaměřených listech sice rovněž o bezzubosti demokratické propagandy, zároveň se tu ale klade důraz na to, že musí jít o kvalitativně jinou propagandu než je ta nacistická. S. Tschachotin v *Deutsche Republik* upozorňuje demokraty, že nestačí poklidně opakovat, že chtějí být také aktivní, ale že musí rovněž investovat síly do energické propagace vlastní politiky a ideálů. Tato propaganda podle něj musí dát do pohybu všechny lidské pudy a instinkty. Zároveň ovšem upozorňuje, že propaganda se nesmí dostat do konfliktu s morálními zásadami mravné politiky. Zda by takové protiklady byly řešitelné, již ovšem autor neřeší.⁹¹

Zřejmě nejdůkladnější analýzu nacistické propagandy provedl opět v *Deutsche Republik* Robert Terz, a to ve svém článku *Der Propagandastil des Aufbruchs*.⁹² Jádrem Terzovy analýzy tvoří dva postřehy; v první řadě upozorňuje na mýtus neporazitelnosti, jenž je hlavním symbolickým centrem fašistické propagandy. Tato neporazitelnost jde ruku v ruce se způsoby zastrašování protivníků. Každý si musí být vědom, jaké hrozné věci jej čekají, pokud nepůjde s nacionálními socialisty. Terz zmiňuje, že tento způsob – pravděpodobně nereflexivně – přesně odpovídá tomu, co potřebují slyšet maloměšťáci, lidé ze středních společenských vrstev. Nacisté tak podávají ruku především těmto lidem, tedy „*specifickému prostředí politické zbabělosti a bezcharakternosti, vrstvě, která vždy půjde s těmi silnějšími.*“⁹³ Terz dodává, že od demokratických sil je z tohoto důvodu největším omylem domnívat se, že mohou konkurovat humánní rétorikou a řečmi o fašistické brutalitě. Varování před nacisty chápou lidé tohoto druhu jako důkaz o slabosti demokratů, o nacistické převaze a tedy o správnosti vlastní volby. Neméně důležitá je druhá centrální charakteristika nacistické propagandy: nacionálněsocialistická propaganda nevysvětluje nic nového, apeluje jen na to, co posluchači „v hloubi duše“ cítí, co vlastně vždycky věděli a jen se to z jakýchsi prazvláštních pohnutek báli nazvat přímo. Nacisté tak svoje publikum vždy potěší tím, že jim ušetří jakoukoli myšlenkovou námahu, nenutí je k přemýšlení. Tak své potenciální voliče zároveň osvobozují od trochu nepříjemného respektu

ihrer ganz unmittelbaren Magie auf die Wählerschaft gegenüber der gewohnheitsmäßigen Schlamperei des Parlaments und der Bequemlichkeit der alten Parteien.” In: Bäumer, Gertrud; *Fieberwahlen*, In: *Die Hilfe*, Jg. 36, Nr. 38/ 20.9.1930, str. 937-942

⁹⁰ „*Aber man sei sich ganz klar: Kraft kann nur durch Kraft besiegt werden. Es stehen hier nicht Argumente, sondern Energien einander gegenüber. Reife, Einsicht, Vernunft nützen nichts, wenn sie nicht stark sind und eingreifen.*” In: Bäumer, Gertrud; *Deutschland erwache!*, In: *Die Hilfe*, Jg. 38, Nr. 10 / 5.3.1932, str. 223

⁹¹ Tschachotin, S.; *Lehren der Wahlkämpfe*, In: *Deutsche Republik* (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 36/4.6.1932

⁹² Terz, Robert; *Agitation und Propaganda III.- Der Propagandastil des Aufbruchs*, In: *Deutsche Republik*, Jg.7, Nr. 2, 8.10.1932, Nd. str. 53-56

⁹³ „*...spezifischen Ortes der politischen Feigheit und Charakterlosigkeit, der stets mit dem Stärkeren gehenden Schicht*” In: tamtéž, str. 55

před lidmi a politiky, kteří jsou schopni promyšlet politicky komplikovanější záležitosti než oni sami. Tato propaganda tak podle Terze neapeluje na úsudek, ale na předsudek. Předsudek, který se ze zasutého a trochu nejistého stereotypu stává hlavní myšlenkou – poté, co mu strana dodá svoji autoritu.

Vedle poukazů na šikovnost, píli, zacílenost a působivost nacistické propagandy se ovšem v textech demokratických publicistů setkáme i s upozorněními na principy nacistického boje o voliče, které jsou pro demokraty zcela nepřijatelné. V první řadě se jedná o násilí a teror, jež jsou již před převzetím moci nástroji nacistů – a to nejen při bitkách s komunisty v ulicích velkoměst, ale i na venkově. „*Jak bezskrupulózně dnes nacisté na venkově používají brutální násilí, o tom existuje bezpočet důkazů. Co má dělat sedlák, jehož seno nikdo nekoupí, a co učitel, kterého celá vesnice bojkotuje? Nejedná se ale jen o hospodářský, ale i o krvavý teror.*“⁹⁴ Takto popisovala situaci v roce 1932 Gertrud Bäumerová v *Die Hilfe*. Násilností během let 1930-1933 neustále přibývalo, stejně jako hrozeb násilím. V mnoha oblastech se šířil strach, často i panika – a jedinou cestou, jak se pojistit proti nebezpečí byl vstup do řad hnědých košil. Stát normálního člověka neochránil, a tak v podstatě definitivně ztrácel svůj význam – to vše dlouhé měsíce před 30. lednem 1933. Hrozba násilím se pochopitelně týkala v první řadě židů; o brutálním antisemitismu ovšem mnoho zmínek, natož důkladnějších analýz, nenajdeme, alespoň ne v nežidovských periodikách. Důvod je zřejmě prostý – antisemitismus již od 19. století tradičně patřil do výzbroje jedné části politického spektra, nešlo tedy o nic nového. Jak poznamenal jeden z levicových autorů, spočíval jediný rozdíl v tom, že předváleční antisemité by si nedovolili hrozit židům, že „*budou padat hlavy*“. Plány zvláštních zákonů či dokonce hrozby vyhoštěním tu ale byly vždycky.⁹⁵

Dnes zřejmě není právě mnoho lidí, kteří by měli pocit, že politika má být založena na pravdě – stejně jako však není právě mnoho těch, kteří by tvrdili, že má být založena na lži. V tom se lišíme od dvacátých či třicátých let, doby, kdy byla stanoviska zpravidla prudší a jasnější. Rozpor mezi demokratickou a demagogicko-fašistickou politikou tak zcela otevřeně charakterizovala i tato trhlina; propast mezi lidmi, jejichž ideálem byla pravdomluvnost a tudíž i pravdivá politika a nacisty, kteří se poměrně otevřeně hlásili ke lži jako jednomu z ústředních nástrojů propagandy a politiky jako takové. Adolf Hitler v knize *Mein Kampf* upozorňuje na měkkost a ženskost lidu, kterému se tak nemůže říkat pravda. Pravda je v politickém životě na překážku, žádají ji jen slaboši a intelektuálové, zkrátka židé. Ostatní chtějí velké emoce, které je mohou motivovat k velkým činům.⁹⁶

⁹⁴ „*Wie skrupellos auf dem Lande heute mit der brutalen Gewalt gewirkt wird, dafür gibt es ungezählte Beweise: was will der Bauer machen, wenn ihm niemand sein Heu abkauft, der Lehrer, wenn das Dorf ihn boykottiert,--aber es handelt sich ja nicht nur um wirtschaftlichen, sondern auch um blutigen Terror.*“ In: Bäumer, Gertrud; *Deutschland erwache!*, In: *Die Hilfe*, Jg. 38, Nr. 10 / 5.3.1932, str. 223

⁹⁵ Gerlach, Helmut von; *Hitlers Vorläufer*, In: *Die Weltbühne*, 27. Jg., Band 2, Nr. 48 / 1.12.1931, str. 814-817

⁹⁶ Více o tom in: Bäumer, Gertrud; *Fieberwahlen*, In: *Die Hilfe*, Jg. 36, Nr. 38/ 20.9.1930, str. 93

4. Odkud se berou Voliči NSDAP

*Panika ve středním stavu*⁹⁷, tak nazval známý publicista a spisovatel Theodor Geiger situaci, do níž se dostala nemalá část německé společnosti. Reagoval tak na šokující výsledky zářijových voleb roku 1930. Motivaci k volbě nacistů nikoli náhodou charakterizoval podobně jako i jiní publicisté výrazem označujícím iracionální hnutí. Rovněž v souladu s všeobecně panujícím dojmem pak masy, které tomuto hnutí podlehly a nadále podléhají, hledal ve střední vrstvě. Geiger do pojmu střední stav (*Mittelstand*) zahrnoval tradiční středostavovské vrstvy i vrstvy nedávno konstituované. Do první skupiny patřili zejména sedláci, řemeslníci a drobní obchodníci, zatímco do druhé v první řadě zaměstnanci. Kdesi mezi oběma těmito skupinami se pohybují rovněž úředníci, nositelé svobodných povolání („na volné noze“) a dělnická elita. Všichni tito lidé se podle Geigera dostali po první světové válce (možná ale již dříve) do překerní situace, do pozice „mezivrstvy ve dvoutřídním systému“ (*Zwischenschicht im Zweiklassensystem*). Jako marxista vykládal Geiger tuto pozici jako logický důsledek koncentrace kapitálu v rukou velkých průmyslníků a majitelů rozsáhlých majetků na jedné straně a stále zoufalejší a bezmocnější pozici pracujících na straně druhé. S prohlubující se propastí mezi oběma frontami se podle Geigera i jiných rovněž urychluje pád vrstvy, která dříve patřila k buržoazii – střední třídy. Ta se octla mezi oběma mlýnskými kameny; její pozice se zhoršuje, zároveň ale nemůže být stoupenkyní sociální revoluce – i ona by ji totiž připravila o mnohé z toho, na čem si zakládá. Klasickými znaky této vrstvy jsou však: její nekompaktnost (na rozdíl od proletariátu), nejasnost cílů, tápání a jistý odpor k modernitě, strach z dalších sociálních a ekonomických ústrků, strach z mezinárodního (židovského) kapitálu i z mezinárodního bolševismu. Jedná se tu o zástupy deklasovaných lidí, kteří byli zvyklí na zcela jiný sociální standard, a tyto zástupy jsou výrazně početnější, než by se na první pohled zdálo. Strach, tápání a nesoudržnost se velmi rychle mění v nenávist a pohrdání, jsou to zkrátka lidé, kteří jako by čekali na vůdce, jenž je osloví. Tyto vrstvy ovšem podle Geigera nelze oslovit racionální formou – nikdo nemůže zlepšit postavení všech částí takto nesourodé skupiny, zejména ne v rámci kapitalistického systému. Hitler právě toto pochopil a splnil všechny předpoklady pro to, aby si získal jejich náklonnost. Představil jim nelogický a bezmyšlenkovitý program, který však dokázal zaujmout, a poskytl potravu pro již připravené řetězce asociací. Kombinace fanatického boje proti marxismu a agresivního antisemitismu, patetické vize duchovního oživení národa a nenávisti proti internacionalismu musela tyto vrstvy zaujmout a fascinovat.

Geiger kupodivu není první, kdo přichází s teorií nacismu jako hnutí středního stavu. Již několik měsíců před zářijovým šokem, po prvních větších úspěších nacistů v zemských volbách (konkrétně v Sasku a v Durynsku), se v sociálnědemokratickém časopise *Die Gesellschaft* objevuje nesmírně prozíravý článek s titulem *Tvář a charakter nacionálněsocialistického hnutí*.⁹⁸ Jeho autorem je Carl Mierendorff, jedna z ústředních postav sociálnědemokraticky orientované inteligence Výmarské republiky a později účastník protinacistického odboje. Mierendorffův článek je ovšem proti Geigerově analýze podrobnější a konkrétnější. I Mierendorff hovoří o klasických příslušnících středního stavu, o zaměstnanecké vrstvě a o středních a drobných

⁹⁷ Geiger, Theodor; *Panik im Mittelstand*, In: Die Arbeit – Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde, 7. Jg., Heft 10/1930, str. 637-654

⁹⁸ Mierendorff, Carl; *Gesicht und Charakter der Nationalsozialistischen Bewegung*, In: Die Gesellschaft – Internationale Revue für Sozialismus und Politik, Band 1/1930, str. 489-504

sedlácích. Navíc ale připomíná důležitou roli studentů a obecně mládeže. Pozoruhodný je postřeh, že „*co se týče samotného nacionálně socialistického členstva, jedná se ve velké míře o ročníky 1905 až 1912, tedy o příslušníky té generace, která o válce ví velmi málo nebo také vůbec nic. Pokud se člověk podívá na těch pár starších lidí ..., pak je zcela zřejmé, že se rekrutují z řad hospodářsky vykořeněných existencí, kteří z různých důvodů ztratili kontakt se svým sociálním prostředím.*“⁹⁹ Mierendorff rovněž připomíná mobilizaci někdejších nevoličů, která se právě nacistům díky jejich provokujícímu a agresivnímu stylu zdařila. Kombinace sociálního, nacionálního a antisemitského resentimentu podle Mierendorffa působí nejvíce právě na lidi, kteří se jinak o politiku moc nezajímají. Vedle úředníků zmiňuje autor v souvislosti s nacionálněsocialistickými voliči ještě jednu kategorii: ženy. „Ty se sice mezi samotnými politickými osobnostmi strany nevyskytovaly a v roce 1930 ještě ani nevykazovaly známky větší náchylnosti k této straně. Mierendorff ale upozorňuje jednak na to, že nacisté se již pracují na podchycení této polovice voličstva a jednak na mimořádný fanatismus, který je typický právě pro ženskou část příznivců NSDAP a který se projevuje zejména na jejích veřejných shromážděních a manifestacích. Jak Mierendorff, tak o čtvrt roku později Geiger, se shodovali v jednom: vzhledem k různorodosti příznivců NSDAP a jejich protichůdným zájmům je po racionální úvaze rozpad této strany jen otázkou času. Zejména Mierendorff ale neopomněl připomenout, že tento čas může přijít až poté, co se nacisté chopí vlády a přivedou zemi do záhuby.“

O více než rok později Mierendorff v měsíčníku *Sozialistische Monatshefte* svoji analýzu upřesňuje. V roce 1931 již jednak nevěří na rozpad NSDAP – nebo je z jeho pohledu moment takového rozpadu tak daleko, že o něm nemá cenu mluvit. Tou dobou zároveň upozorňuje na fakt, že nezaměstnanost a hospodářská krize nejsou jediným motorem nacistického hnutí a že voliči NSDAP oslovují i jiné aspekty „politiky“ této strany: „*Nacionální socialismus je sociálním hnutím starého a nového středního stavu (zaměstnanecké vrstvy a úředníků) a sedláků. Je ale zároveň také nacionalistickým „osvobozovacím“ hnutím, a je konečně politickým vyjádřením všech antidemokratických a antiparlamentárních sil, které pocházejí z tohoto i dalších prostředí... Uvědomíme-li si to, pak pochopíme, že při veškeré důležitosti překonání hospodářské krize bude mít takový úspěch pravděpodobně jen velice omezený vliv na oslabení nacionálně socialistického hnutí...*“¹⁰⁰ Jiný autor, Georg Möller, se v *Sozialistische Monatshefte* zamýšlí nad rolí mladé generace. Zejména studenti, podle něj - zřejmě v důsledku všeobecného znejistění hodnot a světa kolem nich - spatřují cíle v tradičních německých (*völkisch*) idejích. Tím se zdánlivě hlásí k tradici, ve skutečnosti tím ale tradici zrazují – zrazují tradici revolučního a kritického studentstva. Studenti nepředstavují od konce první světové války kompaktní a silné společenství; v důsledku své roztržitosti a obdivu k měšťáckému světu svých rodičů se jejich

⁹⁹ „...daß es sich bei der Anhängerschaft der Nationalsozialisten in hohem Maße um die Jahrgänge 1905 bis 1912 handelt, also um die Angehörigen der Generation, die vom Kriege wenig oder gar nichts mehr weiß. Widmet man sein Augenmerk den paar älteren Leuten ..., so fällt wiederum auf, daß es sich dabei zweifellos um die Kategorie der wirtschaftlich entwurzelten handelt, die durch irgendwelche Umstände den Kontakt mit ihrem Milieu verloren haben.“ In: Tamtéž, str. 497

¹⁰⁰ „Der Nationalsozialismus ist eine soziale Bewegung des alten und neuen Mittelstands (Angestellten- und Beamtschaft) und der Bauern. Er ist aber zur gleichen Zeit auch eine nationalistische „Freiheits“bewegung, und er ist endlich die politische Formierung aller antidemokratisch-antiparlamentarischen Kräfte, die aus diesen und anderen Bezirken stammen...Führt man sich das vor Augen, so begreift man, daß eine Überwindung der Wirtschaftskrise zwar wichtig ist, daß ihre Rückwirkungen auf die nationalsozialistische Bewegung jedoch nur beschränkt sein können...“ In: Mierendorff, Carl; *Überwindung des Nationalsozialismus*, In: *Sozialistische Monatshefte*, Jg. 37, Nr. 3/16.3.1931, str. 226

široké vrstvy mohly stát kořistí nacionálně socialistické propagandy.¹⁰¹

V ostře levicové *Weltbühne* se čtenář mohl v článku *Budoucnost nacionálního socialismu* – k němuž se ještě v jiné kapitole vrátíme – dozvědět, že pracující tvořili jen kolem tří procent voličstva NSDAP. Autor z tohoto faktu dovozuje, že Německu nehrozí diktatura, protože středostavovští voliči Hitlera rozhodně nepatří k divokým revolučním živlům, které by stály o nějaké převratné změny.¹⁰² Ještě před volbami se ale v tomtéž časopise objevuje varování, že mezi voliči nacistů nejsou jen sedláci, zaměstnanci a další příslušníci středního stavu. Že je tu totiž i jistá část pracujících, kteří tímto způsobem chtějí vyjádřit svoji nespokojenost s politikou sociální demokracie i komunistů.¹⁰³ Na otázku, zda toto varování bylo či nebylo pravdivé, si alespoň částečně odpovíme v následující části práce; až se dostanou ke slovu pováleční historici a sociologové, kteří pochopitelně právě složení voličstva NSDAP intenzivně zkoumali.

Rovněž v *Deutsche Republik* se většina analýz shodovala v tom, že hlavním rezervoárem nacistických hlasů jsou střední vrstvy; sedláci, živnostníci, úředníci. Podobně jako i v jiných levicových textech je tento rozklad středních tříd a jejich radikalizace podáván jako logický důsledek dovršení industrializace, jako průvodní znak průmyslové společnosti. Autoři *Deutsche Republik* ovšem neměli ve zvyku zůstávat u ideologických schémat, a tak tomu bylo i v tomto případě. Vedle klasického (marxistického) rozvrstvení společnosti se tu v souvislosti s voličstvem NSDAP hodně psalo i o náboženské příslušnosti; ostatně spolu se sociálními demokraty časopis vedli i osobnosti z liberálního křídla katolické strany Centrum.

Již v roce 1931 si autor píšící pod pseudonymem Evangelicus ve svém článku *Fašismus na faře* všiml faktu, že v protestantském severním a středním Německu je popularita NSDAP výrazně vyšší než v katolických oblastech jižního Německa. Největší úspěchy nacistů ve venkovských oblastech severoněmecké nížiny (Lüneburger Heide, okolí Braunschweigu...) připisuje nejen fašizaci protestantských sedláků, ale zejména politické orientaci vlivného protestantského duchovenstva. Z jeho sice stále ještě menšinové, ale nemalé části se podle autora stali Hitlerovi nohsledové. Evangelicus ostatně popisuje některé konkrétní případy: „...faráři, kteří světi vlajky s hákovým křížem, pastorem, kteří po polní mši odpochoďují ke střeleckým pozicím, duchovní, kteří o sobě s pýchou mluví jako o „vedoucích kulturního oddělení“ NSDAP, ...děkani, kteří pod značkou „lidová mise svazu křesťansko-nacionálních vyznavačů“ bez uzardění propagují fašismus a někdejší dvorní kazatele, kteří se účastní „dnů ve zbrani“ a dalších v nejhlubším slova smyslu nekřesťanských akcí.“¹⁰⁴ Georg Risse si ve stejném listě všimá druhé části německé

101 Möller, Georg; *Wohin strebt die junge Generation*, In: Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 8 / 3.8. 1931, str. 774 – 778

102 Quietus; *Die Zukunft des Nationalsozialismus*, In: Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 39 / 23.9.1930, str. 477-480

103 Gerstorff, K.C.; *Die Chancen des deutschen Fascismus I*, In: Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 35 / 26.8. 1930, str. 296-301

104 „...Pfarrer, die Hakenkreuzfahnen einweihen; Pastoren, die nach einem Feldgottesdienst mit zum Schießstand abmarschieren; Geistliche, die sich mit Stolz „Leiter einer Kulturabteilung“ der NSDAP nennen; ...Dekane, die unter der Firma „Volksmision für den christlich-nationalen Bekennerbund“ ungeniert Propaganda für den Fascismus treiben, und Hofprediger a. D., die auf Waffentagen und anderen im tiefsten Grunde unchristlichen Veranstaltungen ihr Wesen treiben.“ In: Evangelicus; *Faschismus im Pfarrhaus*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 3, 7.11.1931, Nd. str. 70

společnosti, té katolické, a charakterizuje ji jako sociálně podobně rozvrstvenou (vzhledem k evangelické většině), ale přesto vůči nacismu do velké míry odolnou. Podle Risseho tedy nejde o samotný sociální status, ale zejména o jeho interpretaci – a ta je v katolických oblastech stále tradičnější, méně nacionální, vycházející z tradičního chápání společenského života: „*Během krize ztratilo liberálně-buržoazní myšlení veškerou věrohodnost a zanechalo po sobě vakuum, které postupně vyplnil středostavovský fašismus; katolický přístup ke světu zatím zůstal neotřesen.*“¹⁰⁵ Ačkoliv špičky katolického Centra již učinily pokus o kolaboraci s nacisty, autor konstatuje s překvapením, že samotná katolická společnost dosud – spolu s proletariátem – zůstává hrází proti němu.

Mnozí publicisté jako by žili v zajetí na počátku zřejmě pravdivé (jak moc, to se ukáže v pozdější reflexi) představě, že nacismus je hnutím středních vrstev – a to i přesto, že další a další zemské volby mluvily poněkud odlišnou řečí. Pozvolna se začínalo psát i o fašizaci inteligence a elit jako takových, ale zvláště levicoví publicisté si příliš nekladli otázku, jak je to vlastně s pracujícími. Až po zemských volbách, které proběhly na jaře roku 1932, se před touto otázkou nedalo utéci. Nacistům „*se podařil průlom do řad socialistických pracujících*“, napsal krátce po volbách v *Deutsche Republik* Boris Roniger.¹⁰⁶ Byl jedním z prvních, kdo přišel s tímto alarmujícím postřehem. Roniger se pochopitelně snažil analyzovat i důvody skutečnosti, že v Porúří, horním Slezsku, středním i jihozápadním Německu se velká část proletariátu vyslovila pro NSDAP. Mezi ty hlavní řadil nejednotnost a roztržičnost levicové politiky, zejména rozbroje mezi komunisty a sociálními demokraty, a rovněž nedostatečnou organizovanost pracujících v odborech.

I v liberálních týdenících převládá přesvědčení, že nacismus je hnutím drobné buržoazie a sedláků; tato skutečnost je zde pochopitelně reflektována velice ostře a kriticky; jde o někdejší voliče stran, k nimž se právě liberální publicisté hlásí, zejména DDP. Co se týče pracujících, názory liberálních publicistů se různí – od tvrzení, že se nacistům průlom do řad proletariátu nezdařil¹⁰⁷, až po odhady, že z řad pracujících pochází (nejvýše) jedna čtvrtina voličů NSDAP.¹⁰⁸ Všichni autoři se nicméně shodují na tom, že NSDAP svůj přídomek „*dělnická*“ používá neoprávněně. Ve srovnání s levicovými publicisty se potom liberálové liší zejména interpretací chování voličů. Zatímco socialisté tvrdí, že střední stav chce násilně hájit svoji představu o kapitalismu, dočteme se například v *Das Tage-buch*, že nacionální socialisté jsou vedle sociální demokracie a komunistů třetí antikapitalistickou silou. Že se tedy ze strany středního stavu jedná nejen o protest proti demokracii, ale i o vyjádření nedůvěry vůči kapitalistickému výrobnímu systému. Tato nedůvěra ovšem není na rozdíl od socialistů nijak konkrétně zacílena, nežádá socialistickou revoluci. Těmto drobným občanům jde o jakési nedefinovatelné absolutní vykoupení; tak, aby znovu nabyli někdejšího majetku a privilegií, aby se zbavili vydřidušského (židovského) velkokapitálu, aby ovšem zároveň nezavládl revoluční chaos a proletariát. Až budoucnost měla ukázat, co měli nacisté skutečně v úmyslu. Co přesně si přáli jejich voliči, to se už ale nedozvíme; na těch totiž po 30. lednu 1933 již moc nezáleželo.

¹⁰⁵ Risse, Georg; *Der Katholizismus in der antifaschistischen Front*, In: *Deutsche Republik* (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 41/9.7.1932, 1318

¹⁰⁶ „...*der Einbruch in die Reihen der sozialistischen Arbeiterschaft ist gelungen.*“ In: Roniger, Boris; *Selbstbesinnung des Proletariats*, In: *Deutsche Republik*, Jg.6, Nr. 32/7.5.1932, Nd. str. 998-1003

¹⁰⁷ Reger, Erik; *Nazi-Perspektiven*, In: *Das Tage-Buch*, Jg. 12, Nr. 50, 12.12..1931, Nd. str. 1924-1932

¹⁰⁸ *Tagebuch der Zeit*, In: *Das Tage-Buch*, Jg. 11, Nr. 38, 20.9.1930, Nd. str. 1489-1492

5. Peklo při pohledu zevnitř

Co se vědělo o programu, charakteru, členech a organizaci NSDAP

O programu NSDAP se kupodivu moc nepsalo. To neznamená, že se o něm nic nevědělo, ale spíše to potvrzuje fakt, že ve volebním boji ani v parlamentní praxi nehrál až tak velkou roli. Ostatně, pokud by si člověk program této strany skutečně prostudoval, zřejmě by jen těžko přehlédli rozpory a protimluvy, kterými se to v něm přímo hemžilo. Právě na to se v několika málo článcích, které demokratičtí publicisté programu NSDAP přece jen věnovali, snažili jejich pisatelé především upozornit. Voliči NSDAP ovšem většinou nepatřili mezi „studijní typy“.

Na co se tedy v článcích o nacistickém programu konkrétně upozorňovalo? V první řadě to byl dualismus „občanů státu“ a „státních příslušníků“. Občanem se podle programu NSDAP z roku 1920 mohl stát jen skutečný Němec (*Volksgenosse*), člověk s německou krví, přičemž bylo výslovně řečeno, že Žid nemůže být příslušníkem německého národa.¹⁰⁹ Například autor anonymního článku *Aus dem deutschen Faschio V.*¹¹⁰ uveřejněného v Deutsche Republik roku 1930 upozorňuje na to, že ten, kdo se Hitlerovým mužům nebude líbit, nemusí obdržet občanská práva a zejména na fakt, že podle programu tato práva neobdrží žádní židé. Ti by tak zřejmě měli být ve třetí říši zcela vyhubeni. Fakt, že autor na tuto skutečnost upozorňuje, svědčí o tom, že zřejmě nebyla všeobecně zjevná; ostatně zmínky jiných autorů svědčí o tom, že zvláště mnozí konzervativní německy nacionálně orientovaní židé neměli k NSDAP daleko a rozhodně ji nevnímali jako svého úhlavního nepřitele. Sám anonymní autor zmiňovaného textu se domnívá, že program tímto způsobem nebude nikdy aplikován a že v praxi půjde o sociální postavení jednotlivých židů; ti bohatí se pak podle něj rozhodně stanou říšskými občany i za Hitlerovy vlády. Pro autora zmiňovaného článku je nepředstavitelné, že by všichni Hugenbergovy židovští redaktori nebo pan Karl-Heinz Kuhn z nejmenovaného nacistického listu nesměli nadále psát, což by rovněž odpovídalo jednomu z bodů nacistického programu.¹¹¹

Zřejmě v největší míře se pod drobnohledem – zejména levicových – kritiků octl proklamovaný socialismus NSDAP. Tito publicisté odhalují, že ze socialismu toho v programu NSDAP zakotvilo opravdu pramálo, že zestátnění by se podle definice z programu NSDAP mělo týkat jen nepatrného zlomku průmyslu a že především velké zbrojní podniky zůstanou v rukou Hitlerových – domnělých či skutečných – sponzorů. To, co se podle těchto kritiků skrývá za programem plné zaměstnanosti, je nucená práce, kterou bude vykonávat zástup nešťastníků bez privilegia státního občanství - tedy ti, kteří budou v postavení bezprávného dobytka. R. Klepper upozorňuje ve svém textu na rozpor, který se skrývá ve snaze zachovat tržní hospodářství a soukromé podniky a přitom zrušit bankovnictví (v nacistickém slovníku *Zinsknechtschaft*, tedy područí úroků, které jsou typicky židovským výmyslem).¹¹² Georg Risse nacistickou hospodářskou politiku, která je

¹⁰⁹ Jedná se o čtvrtý článek z 25 bodů programu NSDAP z roku 1920: *“Staatsbürger kann nur sein, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist ohne Rücksichtnahme auf Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein.”*

¹¹⁰ R.(anonym); *Aus dem deutschen Faschio*, In: Deutsche Republik Jg.4, Bd.2, Nr. 50, 13.9.1930, Nd. str. 1543-1547

¹¹¹ *“...sämtliche Schriftsteller und Mitarbeiter von Zeitungen, die in deutscher Sprache erscheinen, müssen Volksgenossen sein.”*

¹¹² Klepper, R.; *Volkswirtschaftslehre im deutschen Faschio*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Bd.1, Nr. 1/3.10.1931, Nd. str. 4-9

nastíněna v programu, shrnuje jako snahu o návrat předkapitalistického stavu, tedy o návrat do „první říše“.

Podstatně více než o programu NSDAP se psalo o charakteru, organizaci a členech Hitlerova hnutí. Jednotlivé články můžeme rozdělit na – často satirické či ironické – texty dokazující malost a podprůměrnost nacistického společenství a na pokusy o analýzu jednotlivých složek aparátu NSDAP, které většinou docházely k závěrům potvrzující nebezpečný potenciál strany.

Příkladem první skupiny je poměrně ranný článek *Streifzug durchs „Dritte Reich“* z května roku 1930.¹¹³ Ostatně není náhodou, že v souvislosti s tématem nacismu se ironie a vůbec humor – stejně jako jistá relativizace nebezpečí – objevují spíše na počátku námi sledovaného období než například v roce 1932. Autor článku, Lot Anker, hledá, co je vlastně na NSDAP tak veliké, a odpovídá, že na první pohled jsou to určitě huby jejích představitelů, titulky jejích plátků, hegemonie nadávek, plakáty a řeči na shromážděních a politováníhodná nevědomost. Po hlubší analýze se ale podle autora již ani tyto přednosti NSDAP nezdají tak veliké jako na počátku; například munici nacistických nadávek charakterizuje Anker těmito slovy: *„Především nadávky, tyto prázdné a jakékoliv oduševnělosti na hony vzdálené ochraptělé výbuchy, otřepané žvásty, tony těch nejvyšseptalejších nevkusných frází v podprůměrných článcích fašistických kečblatů – jak je to všechno malé, jak malé, hubené a hnusné. Děti, jaké povyražení! S těmito falešnými fanfárami chce nacismus „pochodovat“? „Židi zdechněte! Německo probud' se“? To je tedy celá vaše moudrost, vaše univerzální melodie, podle níž v nejrůznějších variantách komponujete koncerty vašich novin a veřejných shromáždění? Zdá se mi, že budete hrát věčně před prázdnými lavicemi; jenom ti politicky zcela hluchí snad budou tvořit vaše publikum a jen krvaví kumpáni vás budou následovat.“*¹¹⁴ Vzhledem k úrovni nacistických hesel a myšlenek je jistě ironický a satirický tón přiměřený. Zároveň se ale později ukázalo, že problém je přece jen vážnější a podobné články působí na dnešního čtenáře jako hrubé podcenění politického hnutí, které dokázalo Německo a posléze celý svět svrhnout do jedné z nejhlubších propastí lidských dějin. Günter Dallmann (jenž se skrýval pod pseudonymem Lot Anker) se zřejmě později musel divit, kolika politicky hluchým se ony ochraptělé výbuchy zalíbily a kolik krvavých kumpánů se nakonec v Německu našlo.

Již od léta roku 1930 se začaly v demokratickém tisku objevovat články, které velice seriózně a s velkou vážností mapovaly fungování nacistického aparátu. Do ledna 1933 jich sice nevyšlo právě veliké množství, ale zejména čtenáři Deutsche Republik si na neinformovanost o vnitřním životě NSDAP nemohli stěžovat. Prvním velice přesným článkem, v němž nešlo o vnější dojmy, ale o zachycení struktur nacistické organizace, byl text Karla Franze Schmidta o „nacionálněsocialistickém systému buněk“.¹¹⁵ Autor upozorňuje na fakt, že nacistická strana není

¹¹³ Anker, Lot; *Streifzug durchs „Dritte Reich“*, In: Deutsche Republik, Jg.4, Nr. 34, 24.5.1930, Nd. str. 1032-1035

¹¹⁴ *„Die Schimpfwörter vor allem, diese platen und geistfremden Heiserkeitsausbrüche, die ausgefranstes Mätzchen, diese Dutzendphrasen abgebrauchtester Geschmacklosigkeit in den Niederungen der faschistischen Sudelblätter – wie klein das alles wird, wie klein, mager und häßlich. Kinder, welche Aufregung! Mit diesen Revolverblattfanfaren will der Nationalsozialismus „marschieren“? Juda verrecke! Deutschland erwache“? Das also ist eure ganze Weisheit, eure Einheitsmelodie, nach der ihr in den mannigfachen Varianten eure Zeitungs- und Versammlungskonzerte komponiert? Mir scheint da werdet ihr ewig vor leeren Bänken spielen; nur die politisch Unmusikalischen dürften euer Publikum bilden, nur blutige Laien euer Gefolge sein.“* In: Tamtéž, str. 1033-1034

¹¹⁵ Schmidt, Karl Franz; *Das nationalsozialistische „Zellensystem“*, In: Deutsche Republik, Jg.4, Nr. 37, 14.6.1930, Nd. str. 1133-1137

politickou organizací klasického stříhu, ale že funguje podobně jako ruští bolševici – že tedy základem její struktury jsou buňky, jež tvoří – na rozdíl od ostatních politických stran – neustále aktivní členové. Uliční a závodní buňky jsou tak nepřetržitě fungujícím zpravodajským a zároveň propagandistickým aparátem. Již v době uveřejnění tohoto textu, tedy v červnu 1930, existovalo podle autora jen v Berlíně minimálně 900 vůdců jednotlivých buněk, jimž bylo nadřazeno dalších 300 vyšších funkcionářů. Schmidt upozorňuje na to, že buňky či jejich zárodky se netvoří jen v jednotlivých čtvrtích a velkých soukromých podnicích, ale také ve státních podnicích, na úřadech, na univerzitách, na školách (kde jsou organizovány mládežnickou Hitler-Jugend), u policie a dokonce u Wehrmachtu. Celý systém je samozřejmě hierarchický, každý funkcionář tedy podléhá kontrole, a členové jednotlivých buněk jsou navíc pevně svázáni osobními vazbami – zejména vědomím o společné minulosti (tedy vědomím, že druzí toho o mě vědí hodně). Schmidt sice rovněž píše o rivalitách a sporech uvnitř NSDAP, jeho popis „buněčné“ struktury však působí natolik sugestivně, že si čtenář musel uvědomit nebezpečnost nacistického hnutí; text tak do jisté míry mohl nabourat v demokratických kruzích v roce 1930 rozšířené přesvědčení o labilitě Hitlerova hnutí.

Cenný je rovněž anonymní článek z února 1932, který přináší zprávu o jednom bojovém oddílu SA.¹¹⁶ Autor neudává přesné působiště oddílu, říká jen, že se jedná o jeden z berlínských oddílů SA, který již má na svém kontě několik krvavých akcí. Oddíly mají kolem 60 členů a dělí se zpravidla na tři pododdíly; zkoumaná jednotka má toho času 53 bojovníků a jejím vůdcem je pětadvacetiletý umělecký brusič, tedy příslušník spíše vzácného a ohroženého řemesla. Autor zkoumá věkovou strukturu oddílu, profese jeho členů a jeho působiště. Podařilo se mu zjistit věk 29 členů oddílu, tedy více než poloviny. Z těchto 29 je 21 členům (zhruba 73%) 20 let či méně (nejmladšímu je 16). Třem z oněch 29 členů je přes 40 let. Zhruba polovinu jednotky tvoří podle autora pravděpodobně lidé bez práce – buď jsou ještě příliš mladí, a tudíž chodí do školy, nebo – a to je případ většiny z nich – jsou nezaměstnaní. U 27 členů se podařilo zjistit jejich profesi; jen dva z nich jsou dělníci, největší část tvoří řemeslníci, zejména pekaři, následují zaměstnanci a drobní obchodníci. V revíru této jednotky SA jsou podle výzkumu autora dva lokály, které slouží jako místa schůzek členů oddílu a kam tedy rozhodně nemůže nikdo, kdo by snad byl vůči nacistům nepřátelsky naladěný. Jsou to jakési „kantýny“ oddílu. Dále se v revíru nachází tři „kasárny“ SA, místnosti s několika tučty postelí, v nichž někteří členové trvale bydlí a v nichž se vždy najde místo pro kamarády z jiných jednotek. Mezi „kantýnami“ a „kasárnami“ neustále korzují hlídky SA, které jsou kdykoliv připraveny zasáhnout proti členům levicových organizací či odborů. Tak vypadá Berlín v únoru 1932; alespoň podle autora skrytého – zřejmě kvůli obavám z odplaty zkoumané jednotky – za šifrou K.L.

Jako třetí příklad můžeme uvést text Berta Alexandra, který píše o různých formách „hnědého teroru“.¹¹⁷ Autor na úvod poznamenává, že teror není vynálezem nacionálních socialistů, kteří toho podle něj vesměs moc nevynalezli. Nacisté ovšem odstupňovaným terorem velmi šikovně doplňují svoje úsilí o legální převzetí moci. Alexander charakterizuje různé formy nacistického teroru, přičemž je schopen popisovat jednotlivé metody velice detailně. Hovoří o nadávání, písemném vyhrožování jednotlivcům i institucím, útocích na shromáždění protivníků, přepadení

¹¹⁶ K.L.; *Aus dem deutschen Fascio – Statistik eines SA-Sturms*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 19, 6.2.1932, Nd. str. 587-589

¹¹⁷ Alexander, Bert; *Das System des braunen Terrors*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 46, 13.8.1932, Nd. str. 1451-1456

jednotlivců a jejich zbití do bezvědomí, kastrování, řezání uší a nosu, pobodání i zabití, o atentátech na instituce (zejména odbory) a nakonec i o útocích na celá města (například Braunschweig). „Skutečnost, že se proti teroru dá bojovat nejrůznějšími metodami,“ uzavírá autor, „jen ne hlasovacími lístky, je mnohým známá, ale jen málokdo se o ní odváží mluvit.“¹¹⁸

Z uvedených příkladů je zřejmé, že zejména v časopise Deutsche Republik bylo možné si vedle kritiky nacistické propagandy či analýzy příčin popularity tohoto hnutí přečíst mnohé konkrétní informace o fungování nacistické mašinérie. Jen z uvedených příkladů si bylo možné učinit velmi názornou představu o tom, co se stane, když se této mašinérii odstraní z cesty poslední – byť slabá a často bezzubá – překážka; úřednický a policejní aparát demokratického státu., Pokud člověk chtěl vědět a následně se dovídal o rozvětvené struktuře fungujících teroristických buněk, kterými bylo již od počátku třicátých let protkáno celé Německo, pak řeči o tom, že se v zásadě nic nezmění, nemohly obstát. Jenže těch, kteří skutečně chtějí vědět, je zřejmě v každé době menšina.

118 *Daß der Terror mit den verschiedensten Mitteln, aber nur nicht mit dem Stimmzettel bekämpft werden kann, ist vielen bekannt, wenige sprechen das aus.* In: Tamtéž, str. 1455

6. Přemýšlet a být nacistou *NSDAP, intelektuálové a duchovní*

V nesčetných textech antifašisticky zaměřených autorů jsme se doposud dovídali mnohé o nacismu jako masovém hnutí, jako potravě pro nespokojený, blouznící, politicky omezený či dokonce tupý lid. Znovu a znovu se hovořilo o propagandě jako nástroji, který má přesvědčit a také přesvědčil lidi, kteří dají spíše na nereflektované pocity a uvěří nereálným slibům, než aby se racionálně zabývali řešením situace. Můžeme si tak nacionální socialisty a jejich příznivce představit jako dav zbloudilých omezených duší vedený podprůměrně inteligentními, leč ve své prolhanosti šikovnými barbary? Každý, kdo má alespoň nějaké vědomosti o Německu třicátých let, si je vědom skutečnosti, že tato představa není zcela vystihující. Víme přece nejen o desítkách, možná stovkách intelektuálů, kteří s nacismem po roce 1933 v nemalé míře kolaborovali; známe dokonce i myslitele, spisovatele a hudebníky, kteří se svoji tvorbou podíleli na utváření charakteru nacismu. Otázka ovšem je, zda tato skutečnost byla ve své době – před uchopením moci – na druhé straně barikády reflektována.

Článků o nacismu jako hnutí, které je mimo jiné neseno i intelektuály, nebylo mnoho, zároveň ale tato problematika rovněž nebyla tabu; ostatně několik s ní souvisejících úvah jsme již představili v podkapitole *Krise demokracie*. Proč si demokratičtí publicisté účasti intelektuálů na budování nacistického hnutí všímali spíše méně, může být způsobeno i tím, že se z pochopitelných důvodů snažili hnutí představovat jako směs nenávisti, hlouposti, omezenosti a resentmentů – tedy jako směs intelektuálům a myšlení vůbec značně vzdálenou. Přesto se ale fašizací intelektuálů několik autorů zabývalo.

Tím nejvýznamnějším byl Georg Risse, redaktor *Deutsche Republik*. Ten již v roce 1930 přichází s tehdy možná šokujícím tvrzením, že „pokud se díky zvláštní konstelaci fašistických sil a tendencí nacionální socialismus dostane k moci, bude mít k dispozici širokou vrstvu intelektuálů. Ti se dnes ideologicky připravují na okamžik, v němž je ono nosné hnutí vynese na vrchol; kdy se jejich „duch“ promění v „čin“.¹¹⁹ Risse se v tomto článku zamýšlí i nad motivací zmíněných intelektuálů, přičemž nezůstává jen u té čistě oportunistické (t.j. - tyto lidé slyší trávu růst a tuší, že dát se do služeb nacistů se brzy vyplatí). Mnozí „idealističtí“ intelektuálové jsou zděšeni vývojem současného světa, píše Risse v tomto článku z roku 1931, jeho masovostí, odcizeností, neschopností činit rozhodnutí a chaosem. Reakcí na toto zděšení je upnutí se na nacionální socialismus jako na poslední naději; vidí sice některé problémy hnutí, ale doufají, že dříve či později překoná pubertální stádium a vnese do světa více pořádku, čistoty, rozhodnosti, práva, schopnosti vedení a zodpovědnosti. Risse tvrdí, že tyto idealisté se časem budou divit, že mezi příznivci nacistů jsou rovněž lidé, kteří jsou skutečně odhodlanými stoupenci fašismu. To je prý dokonce typické pro jistou vrstvu pravicově naladěných intelektuálů, kteří nepatří do katolického tábora: „To, co bylo ve vzorném klidu akademických seminářů o základech životní filosofie v návaznosti na Sorela a italský fašismus vědecky formulováno jako protipól demokracie, ekonomizace života a buržoazního právního státu, se nyní dá politicky konkretizovat a aktualizovat. „Hnutí“, „akce“, „elita“ – dříve to byly vědecké termíny a hle: již skutečně

¹¹⁹ „Sollte in einer Konstellation der faschistischen Kräfte und Tendenzen der Nationalsozialismus zur Macht kommen, so wird ihm eine breite Schicht von Intellektuellen zur Verfügung stehen. Sie bereitet sich zur Zeit ideologisch auf den Augenblick vor, wo sie von der tragenden Bewegung auf den Gipfel der Zeit gehoben sein wird: wo ihr „Geist“ zur „Tat“ werden kann.“ In: Risse, Georg; *Intellektuelle und Nationalsozialisten*, In: Deutsche Republik, Jg.5, Nr. 37, 13.6.1931, Nd. str. 1168

existují, můžeme je vidět a slyšet, s velikou silou se derou do našeho povědomí o světě – a ony to zvládnou. To už člověku umožní konečně nazývat věci pravými jmény.“¹²⁰ Risse ve svých pozdějších článcích ještě o něco zpřesnil svůj obraz nacismu holdujícího intelektuála; především jej charakterizoval jako myslitele, jenž rezignoval na racionální vysvětlení světa a začal hledat moudrost „v životě samotném“, v onom nezachytitelném, kolektivním, magickém, mystickém. To samozřejmě vychází z tradice německého myšlení, ale jedná se přitom o ještě mnohonásobně zesílený iracionalismus a rezignaci na skutečný lidský svět. Touto rezignací ovšem ve skutečnosti intelektuálové svět ovlivňují, protože buržoazii poskytují teorie a úvahy, jež je možné s úspěchem přetvářet v radikální cíle nacistického hnutí.¹²¹

Zejména v souvislosti se studentstvem se i jinde psalo o intelektuálních konstrukcích, jež nacisté využívají a jež jsou východiskem mnoha inteligentních lidí. Nikde ovšem nenalezneme tvrzení, že by od starých německých tradic, od Goetheho a Fichteho, vedla přímá cesta k nacismu. Toto naroubování nacismu na akademické vlastenecké kroužky a na způsob myšlení tehdejší německé inteligence je považováno spíše za něco umělého – nicméně něco, co se mezi vysokoškolskou mládeží velice ujalo.¹²²

Nezanedbatelnou vrstvou, kterou je rovněž možné řadit mezi inteligenci, je duchovenstvo; především to evangelické nebylo vůči nacismu rozhodně imunní, jak jsme již ukázali v kapitole *Odkud se berou?* Zejména autor, který se skrývá pod trefným pseudonymem Evangelicus, sleduje proces proměny části evangelické církve v politizovanou pseudocírkev nacionalistů a Hitlerových nohsledů velice intenzivně a s velkým znepokojením. Již v roce 1930 píše v článku nazvaném „Pod hákovým křížem“ o tom, že kolem 90ti % na univerzitách působících protestantských teologů se honosí členstvím v NSDAP. Je samozřejmě otázka, odkud toto drastické číslo pochází, situace ale zřejmě byla skutečně dramatická. Evangelicus jmenuje četné evangelické časopisy zaměřené proti jezuitům, židům a zednářům. Již tou dobou se to podle autora v evangelické církvi jen hemžilo hesly typu „ponormanštění církve“, „národní křesťanství“ či dokonce „církve čisté rasy“.¹²³ V tomto kontextu je samozřejmě zajímavé si připomenout zcela jinou situaci katolické církve, jež zejména díky svému universalismu musela nacismus odmítat. V liberálním týdeníku *Das Tage-Buch* bylo již v roce 1930 otištěno stanovisko mohučského arcibiskupství, které se dá chápat jako charakteristika katolického postoje:

„1. Všem katolíkům se zakazuje členství v NSDAP

2. Členům NSDAP se zakazuje kolektivní účast na pohřbech a při obdobných příležitostech

120 „Was in der vornehmen Ruhe der akademischen Seminare auf der Grundlage der Lebensphilosophie, im Anschluß an Sorel und den italienischen Faschismus gegen Demokratie, Oekonomisierung, den „bürgerlichen Rechtsstaat“ wissenschaftlich formuliert wurde, das kann sich nun politisch konkretisieren und aktualisieren. Die „Bewegung“, die „Aktion“, die „Elite“ – sie waren wissenschaftliche Termini und siehe da: es gibt sie wirklich man kann sie sehen und hören, sie machen sich recht kräftig bemerkbar, - und sie werden es schaffen. Das erlaubt einem etwas mehr die Dinge beim Namen zu nennen.“ In: Tamtéž, str. 1169

121 Risse, Georg; *Die Faschisierung der Intelligenz I.*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 18, 30.1.1932, Nd. str. 557-560 a Risse, Georg; *Die Faschisierung der Intelligenz II.*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 30, 23.4.1932, Nd. str. 934-938

122 Srovnej Möller, Georg; *Wohin strebt die junge Generation*, In: Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 8 / 3.8. 1931, str. 774 – 778

123 Evangelicus; *Unter dem Hakenkreuz*; In: Deutsche Republik, Jg.5, Nr. 7, 15.11.1930, Nd. str. 200-203

3. *Pokud by katolík byl členem NSDAP, nebude připuštěn k přijímání svátostí.* ¹²⁴

Odpor katolictví vůči nacismu nebyl vždy nesen přímou polemikou s agresivními a rasistickými aspekty nacistické ideologie. Částečně šlo jistě o tradiční odpor německého katolicismu vůči všemu, co navazovalo na Bismarckovu ideu pruského Německa, a co se mimo jiné stavělo i proti katolíky propagovanému regionalismu. Mezi samotnými katolickými či s katolicismem spojenými publicistickými časopisy a texty se mi – samozřejmě až na *Deutsche Republik*, která byla vydávána společně se sociálními demokraty – nepodařilo najít pozoruhodnější ideové polemiky s nacismem. Přesto je ale zřejmé, že přinejmenším do druhé poloviny roku 1932 to byli právě katolické elity, které vedle socialismu nakloněné inteligence tvořili významnou hráz proti šíření a propagaci nacistické ideologie mezi některými skupinami německého obyvatelstva.

124 “1. Jedem Katholiken ist es verboten, eingeschriebenes Mitglied der Hitler-Partei zu sein. 2. Mitgliedern der Hitler-Partei ist nicht gestattet, in korporativer Zusammensetzung an Beerdigungen oder sonstigen Veranstaltungen teilzunehmen. 3. Solange ein Katholik eingeschriebenes Mitglied der Hitler-Partei ist, wird er nicht zu den Sakramenten zugelassen.” In: Exkommunikation des Hakenkreuzes, In: Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 41, 11.10.1930, Nd. str. 1625-1627

7. Quo vadis Weimar

Prognózy dalšího vývoje NSDAP a Výmarské republiky v demokratických listech

Pokusme se alespoň na chvíli se přenést o více než 70 let zpátky a představit si, co tehdy, v posledních letech Výmarské republiky, tušili, věděli, mohli tušit a mohli vědět lidé v Německu. Takový pokus je v zásadě marný, protože se jako lidé z jiné historické éry nemůžeme oprostít od našich vědomostí, naší historické paměti. Zkuste si přesto představit, že žijete v demokratickém státě, kde se smí říkat a psát téměř cokoli, kde vychází nepřeborné množství novin a časopisů, kde se nejméně každé čtyři roky konají demokratické, všeobecné a rovné volby. Váš stát je, stejně jako značná část světa, v ekonomické krizi, nezaměstnanost roste dramatickým tempem a v důsledku toho v posledních volbách posílily extremistické strany na levice i na pravici; krajně nacionalistická strana disponující vlastním tiskem a ozbrojenými jednotkami obdržela dokonce 18,3 % hlasů a stala se druhou nejsilnější politickou silou v zemi. Podobně jako většina vašich spoluobčanů, nemá ani vůdce této strany v lásce židy – ve své knize se o nich vyjadřuje mimořádně ošklivě. Ostatní politici tohoto muže ani jeho stranu však neberou vážně a rozhodně nepřipadá v úvahu, že by s ním v tuto chvíli někdo utvořil vládní koalici. Stejně tak ovšem nemůže vládnout extrémní levice. Hovoří se o tom, že hlasy odevzdané extrémistům jsou protestní, což zní nadějně – zdá se, že až pomine krize, lidé se umoudří. Konec konců, nejsilnější stranou je stále sociální demokracie a dvě třetiny voličů volí relativně konstruktivně. Nikdy jste neslyšeli sousloví koncentrační tábor, tušíte, že možná v Sovětském Svazu či v Itálii panuje cosi jako diktatura, což je zřejmě ještě přísnější politický režim než ten, který jste zažili za první války. Norimberské zákony, křišťálová noc a Osvětim jsou pro Vás neznámé pojmy a na loukách u Dachau se zatím poklidně pasou krávy.

Takhle nějak mohl vnímat demokraticky orientovaný člověk Německo po volbách v roce 1930, tedy po oněch volbách, v nichž nacisté dosáhli svého prvního velkého úspěchu. Pochopitelně muselo být i tehdejší vnímání mnohem komplikovanější, ale snad je dobré si uvědomit pár základních rozdílů mezi možnostmi a vědomostmi současníků a nás, informovaných všudybylů počátku 21. století. Je dobré si to uvědomit dříve než se začneme ptát, jak tehdejší lidé mohli být tak slepí.

V této souvislosti pak spíše překvapí, že mnozí tehdejší publicisté i jiní intelektuálové zas tak slepí nebyli – a že vedle mistrných analýz voličské obce či propagandy NSDAP dovedli také poměrně trefně nebo alespoň zajímavě předvídat další vývoj NSDAP, nacismu jako fenoménu, a tak i Výmarské republiky jako celku. V časopise *Deutsche Republik* narazíme na vážně míněná varování před stoupající popularitou NSDAP ještě před zářijovými volbami roku 1930, tedy v době, kdy byli nacisté na celoněmecké úrovni zcela zanedbatelnou politickou silou. V této době je například pro šéfredaktora časopisu Wenera Thormanna směrodatný právě italský příklad – paralela mezi dosud nepřilíš úspěšným bláznem z Mnichova a dlouholetým italským diktátorem se přitom počátkem roku 1930 mohla mnohým jevit jako absurdní. Thormann v úvodním článku posledního květnového vydání *Deutsche Republik* neváhá kritizovat neschopnost spolupráce demokratických stran v durynských zemských volbách a podezírá liberální pravici z jisté sympatie vůči Hitlerovi. Podle Thormanna „*viděli podobně i italští liberálové ve fašismu především záchránce před „rudým nebezpečím“; až do doby než i jejich vůdcové skončili na ligurských ostrovech*“¹²⁵

¹²⁵ „*Genau so haben die italienischen Liberalen im Faschismus zunächst nur den Retter vor der „rotten Gefahr“ gesehen. Bis auch ihre Parteihäupter auf den ligarischen Inseln saßen.*“ In: Thormann, Werner; *Politik der Woche*,

Úspěch NSDAP ve volbách na podzim roku 1930 byl i pro prozíravé hlavy takovým šokem, že se většina z nich snažila sama sebe přesvědčit o teorii výjimečným protestních hlasů, které vlastně nejsou myšleny zas tak vážně. V liberálním týdeníku Montag-Morgen i v umírněně levicové Deutsche Republik se ozývají zřejmě varovné hlasy nejhlasitěji; publicisté tu veškerou silou bijí na poplach. Ani prognózy těchto novinářů ale nevypadají tak černě. V Deutsche Republik ovšem opět Werner Thormann trefně upozorňuje na to, že se nelze uklidňovat srovnáním s rokem 1924, kdy krajní pravice a levice rovněž obdržely velký díl hlasů. Tehdy totiž podle něj pracoval čas pro republiku, což nyní, v roce 1930, neplatí. Podle Thormanna nelze nadále spoléhat na racionální politiku rozumných kroků a udržování pořádku; bez oživení a demokratických idejí, za nimiž lidé půjdou, podle něj republika zanikne.¹²⁶

Již více se v pohledu do budoucnosti mýlil jeden z nejpronikavějších analytiků příčin volebního úspěchu NSDAP, Theodor Geiger. V sociálnědemokratickém měsíčníku Die Arbeit se i on několik týdnů po volbách pokusil nastínit další pravděpodobné pohyby na politické scéně a v německé společnosti obecně. Geiger vychází z přesvědčení, že základnu nacistického voličstva i členstva od těchto voleb bude tvořit střední třída, tedy maloměšťácké elementy, které chtějí všechno možné, jen ne násilí či dokonce revoluci. Pokud tedy měl nacismus někdy příležitost provést násilný převrat, díky těmto volbám ji definitivně ztratil. Maloměšťácké a bezmyšlenkovité ideologii nacionálního socialismu proto Geiger předpovídá spíše stagnaci a postupný zánik. Ještě nápadněji se s budoucí realitou mýlí prognózy silně levicových publicistů přispívajících do Ossietzkého Weltbühne. V článku nazvaném Budoucnost nacionálního socialismu (Die Zukunft des Nationalsozialismus) se setkáme s podobnou, jen méně propracovanou analýzou, než je ta Geigerova; a tedy i s podobnou úvahou o neakčnosti Hitlerova hnutí. Autor článku tvrdí, že v noci po volbách 14. září nastala nejpráhodnější chvíle pro nacistický převrat. To, že jí Hitler nevyužil, prý svědčí o tom, že „věděl, že si maloměšťák jen velmi nerad nechá prohnat náboj břichem, věděl, že tito lidé daleko více milují klid a pořádek... Hitler jako německý diktátor, to už je jen krásný sen.“¹²⁷ Ti, kteří již znají „další díly seriálu“, se po těchto slovech mohou jen hořce pousmát. Na druhou stranu je analýza tužeb Hitlerových voličů podle všeho poměrně trefná; největší popularitě se později nacistický režim těšil právě ve své „konsolidační“ fázi, v letech 1935-1938. O tom, jak nepředvídatelná může být budoucnost, svědčí i řádky, které jsou v tomto článku věnovány Hitlerovu antisemitismu a nebezpečí, které v budoucnosti může hrozit židům; ostatně, i v jiných člancích nalezneme podobná tvrzení: „Kdo by si snad myslel, že přinejmenším antisemitismus bude mít nějaké znatelné důsledky, ten může zůstat klidný. K obstarávání pasů a balení kufrů není nejmenší důvod. Kdyby někdo chtěl s židy pořádně zatočit, musel by změnit ústavu. Kde by našel nutnou dvoutřetinovou většinu? A dokonce ani diktatura, v níž by Hitler přece nerozhodoval zcela sám, by se nemohla uchýlit k antisemitským excesům. Antisemitismus dnes není ničím jiným než vývěsním štítem, kterému by se Hitlerovi spoludiktátoři vysmáli.“¹²⁸ Podle autora tak Hitler a jeho

In: Deutsche Republik, Jg.4, Nr. 35, 31.5.1930, Nd. str. 1059

¹²⁶ Thormann, Werner; 1924 und 1930 – Ein Vergleich, der nur halb stimmt, In: Deutsche Republik, Jg.4, Nr. 51, 20.9.1930, Nd. str. 1569-1572

¹²⁷ „Er wusste, dass der Kleinbürger sich nicht gern eine Kugel in den Bauch schießen läßt; er wusste, dass dieser Ruhe und Ordnung liebt... Hitler als Diktator Deutschlands ist nur noch ein schöner Traum.“ In: Quietus; Die Zukunft des Nationalsozialismus, In: Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 39 / 23.9.1930, str. 478

¹²⁸ „Wer nun noch etwa glaubt, man werde wenigstens mit dem Antisemitismus Ernst machen, der beruhige sich. Zum Pässebesorgen und Kofferpacken liegt gar keine Veranlassung vor. Um den Juden eins auszuwischen, müßte

bezzubý antisemitismus nejsou skutečným nebezpečím – jsou jen nejdrsnější tváří vykořisťovatelského kapitalismu, jenž sice v Hitlerovi nalézá dobrého spojence, jehož mašinerie je však na volebních úspěších NSDAP vcelku nezávislá.

Ne všechny předpovědi v Ossietzkého Weltbühne se však takto drsně mýjely se skutečným vývojem. Ke konci roku 1931 jsou Hitlerovy metody a cíle již poměrně známé i krajně levicoví intelektuálové a publicisté pomalu začínají opouštět komunisty propagovanou teorii fašismu, podle níž je nacistická politika jen jednou z podob naplňování kapitalistických vizí. V prosinci toho roku vycházejí ve Weltbühne dva pozoruhodné varovné články. První z autorů, skrývajících se pod pseudonymem Erich Mühsam, varuje pracující a odbory před pasivitou. Stane-li se slibovaná třetí říše realitou, pak se podle Mühsama roztočí koloběh masového zatýkání, pogromů a rabování; tak bude vypadat nové německé právo. Pokud se nacisté dostanou k moci, v první řadě pozatýkají všechny řečnické a organizační talenty svých protivníků, a to podle seznamů, které jsou již dávno hotové. „V den, kdy nad veřejnými budovami zavlaží prapory s hákovými kříži, nebude možné zorganizovat či nařídít vůbec nic“¹²⁹, tvrdí autor článku. O 14 dnů později se k jeho varování připojuje hlas L. Gerstorffa, který varuje před teorií „opotřebování se“ NSDAP, tedy před myšlenkou, že když NSDAP vstoupí do vlády, otupí se ostří její rétoriky i propagandy, a tak i přitažlivost pro voliče. Gerstorff prozíravě předpovídá, že Hitler sice může „legálně vstoupit do vlády, ale nemůže z ní legálně vystoupit. Odpovědí fašismu na zklamání středních vrstev bude stále brutálnější teror.“¹³⁰ Gerstorff rovněž zdůrazňuje, že takový teror bude v německých podmínkách výrazně drsnější než v Itálii. V jednom bodě se ovšem i jinak do značné míry přesná Gerstorffova předpověď netrefuje; autor totiž nepředpokládá, že by se Hitlerovi mohlo podařit zklidnit hospodářskou situaci a snížit nezaměstnanost, a teror tak podle něj bude posilován neúspěchy. My později narození již dobře víme, že takovýto plošný teror proti německému obyvatelstvu nakonec (minimálně po roce 1934) nutný nebyl; zejména proto, že se hospodářská a sociální situace v prvních letech Hitlerovy vlády alespoň dočasně stabilizovala.

O půl roku později, na jaře 1932, varuje před myšlenkou „opotřebování“ či „otupení“ Hitlera a jeho hnutí rovněž Georg Risse v časopise Deutsche Republik. Risse ovšem své varování provází mistrnou analýzou Hitlerových šancí a – ve zpětném pohledu – vynikající prognózou případného vývoje, jenž by nastal za předpokladu, že by Hitler takové šance využil. Autor s lehkou ironií připouští, že by se nacisté, pokud by byli puštěni k vládě, opotřebovali. „Opotřebovali by se, ale mohlo by se stát že by byli u vesla dostatečně dlouho na to, aby důkladně opotřebovali nás i celé Německo. A dodává s mrazivou trefností: „...bylo by více než lehkomyšlné, kdybychom chtěli budovat naši budoucnost na hlouposti a slabosti našich soupeřů. Mohlo by se stát, že bychom těmi hloupými byli nakonec my.“¹³¹ Risse nesdílí Gerstorffovu myšlenku, že by se značná část

man die Verfassung ändern. Wo ist die nötige Zweidrittelmehrheit? Und selbst eine Diktatur, an der doch Hitler nur beteiligt ware, würde es nicht zu antisemitischen Exzessen kommen lassen, denn der Antisemitismus ist heute nichts mehr als ein Aushängerschild, und die Mitdiktatoren würden ihn nur belächeln.“ In: tamtéž, str. 480

129 „An dem Tage, an dem die Hakenkreuzfahne über den öffentlichen Gebäuden erscheint, läßt sich nicht das geringste mehr organisieren oder anordnen.“, In: Mühsam, Erich; Aktive Abwehr, In: Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 50 / 15.12.1931, str. 880

130 „Legal eintreten kann Hitler in die Regierung, legal herausgehen kann er nicht. Die Antwort des Faschismus auf die Enttäuschung der Mittelschichten wird eine immer brutalere Verstärkung des Terrors sein.“ In: Gerstorff, K.L.; Illusionen über Hitler, In: Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 52 / 29.12.1931, str. 951

131 „Sie würden sich verbrauchen, aber es könnte sein, daß sie lange genug am Ruder wären, um uns und

Němců, zejména pracujících a zklamaných středních vrstev, stavěla na odpor, jenž by musel být potlačován stále brutálnějšími metodami. „*Jen malá část Němců by za vlády fašistického režimu, který zakáže noviny, volby a shromažďování, sdílela díky spolupráci v ilegalitě společné vědění lidí, kteří si rozumí, a solidaritu, bez níž se nemůže vzdmout vůle k politickému jednání. Velká většina by se v takovém režimu stala apolitickou a volila by únik do soukromí... nespokojenost, která by se pod tlakem bídy přece jen nashromáždila, by musela dlouhá léta nabývat, aby byla vůbec zvenčí pozorovatelná, natož aby se z ní mohly zrodit nějaké činy.*“¹³² Autor rovněž přiznává, že některé problémy dokáže diktatura řešit efektivněji než demokracie, takže by přinejmenším v několika prvních letech bylo možné poukázat i na objektivní úspěchy. Jak by pak takový systém tedy vypadal? „*Ukojené masy, působivá fasáda, potlačení jakéhokoliv vyjádření nespokojenosti, existenční zájem funkcionářů, mocenské prostředky v rukou státu – to by byly umělé prostředky, jimiž by se přímá diktatura nacionálních socialistů mohla poměrně dlouho udržet.*“¹³³ Nejde o jedinou vynikající prognózu tohoto autora. Ostatně již o tři týdny před uveřejněním právě citovaných vět, Risse velice tvrdě kritizoval buržoazní inteligenci za to, že otevírá dveře fašismu a její roli charakterizoval těmito slovy: „*Buržoazní inteligence spojuje svůj osud již potřetí, a pravděpodobně naposled, svůj osud s reakcí.*“ Tato inteligence tak legitimizuje „*přípravu nejstrašnější a nejnebezpečnější formy vlády, nejdémoničtější vykořisťování a zneuctění evropského člověka.*“ Risse jako by před očima viděl, co se v Německu bude dít za několik let a co se nyní horlivě pod povrchem – a částečně i zcela otevřeně – připravuje. Jsou jeho prognózy jen náhodnou trefou do černého – nebo bylo při hlubším zamyšlení možné tohle všechno vědět. Platí-li druhá možnost, budiž nám výstrahou a naléhavou otázkou; proč se k onomu hlubšímu zamyšlení odhodlá vždy jen několik černých ovcí a proč jim není dopřáno sluchu? Je to snad dnes jiné?

Výrazně méně přesné jsou předpovědi liberálně-konzervativních publicistů, konkrétně redaktorů a příspěvatelů časopisu Die Hilfe vydávaného DDP (od roku 1930 Staatspartei). Právě v této části demokratického politického spektra totiž vládlo přesvědčení, že je třeba nacionální socialisty zapojit do politického života a že se tak prokáže jejich neschopnost. Hned po volbách v roce 1930 píše Gertrud Bäumerová, že „*úspěch založený na takových předpokladech samozřejmě nemůže mít dlouhého trvání. Tento úspěch bude zcela potlačen vinou prázdnoty praktické politiky, která nyní nastoupí, a kvůli nevyhnutelnému zklamání statisíců lidí, kteří chtějí z nové situace okamžitě něco vytěžit. Bude to úplně stejné jako v případě německých nacionalů a jejich volebního úspěchu v roce 1924, z něhož už dnes zbývají jen trosky.*“¹³⁴ Kdo pozorně četl předchozí řádky,

Deutschland gründlich zu verbrauchen.“ „...es ware leichtsinnig, wenn wir unsere politische Zukunft auf der Dummheit und Schwäche unserer Gegner aufbauen wollten. Es könnte sein, daß wir dabei die Dummen wären.“ In: Risse, Georg; *Abwirtschaften lassen?*“, In: Deutsche Republik, Jg 6, Nr. 33, 14.5.1932, Nd. str. 1034

132 „*Nur ein kleiner Teil der Deutschen würde unter einem faschistischen Regime, das Zeitungen, Wahlen und Versammlungen verbietet, in illegaler Arbeit sich jene Gemeinsamkeit, jenes Wissen von Gleichdenkenden, jene Solidarität erkämpfen, ohne die der Mut zum politischen Handeln nicht aufkommen kann. Die große Mehrheit müsste in einem solchen Regime unpolitisch werden. Sie würde sich ihre privaten Ventile suchen... Was sich allmählich unter dem Druck der Not doch an politischer Unzufriedenheit ansammelte, das würde Jahre gebrauchen, bis es auch nur dazu käme, sich nach außen hin sichtbar darzustellen, geschweige denn einsatzreif zu sein.*“ In: Tamtéž, str. 1031

133 „*Vertröstung der Massen, wirksame Fassade, Unterdrückung jeder Äusserung der Unzufriedenheit, das Existenzinteresse der Funktionäre, die Machtmittel des Staates, – das wären die künstlichen Mittel, mit denen sich eine offene Herrschaft der Nationalsozialisten wohl ziemlich lange halten könnte...*“ In: Tamtéž, str. 1032

134 „*Ein auf solchen Voraussetzungen aufgebauter Erfolg kann natürlich nicht dauern. Er wird durch die Leere der*

vzpomene si jistě na zmiňovaný článek Wenera Thormanna, který prozíravě varoval před srovnáváním voleb v roce 1924 a 1930.¹³⁵ Bäumerová ze svého optimismu posléze poněkud vystrízlivěla a její o rok a půl později psaný článek Deutschland erwache! mluví již přece jen trochu jinou řečí. „*Tím, že za pár let nebude nikdo schopn pochopit, jak mohly miliony Němců spojit své naděje se zcela bezcílým hnutím, se dnes nemůžeme utěšovat. Tato fanatická důvěra je dnes skutečností...*“ Z článku k nám promlouvá hořké pochopení skutečnosti, že ona zmiňovaná bezcíllost či prázdnota nemusí být na překážku popularitě a schopnosti vládnout. Autorka si zejména všímá násilí nacistických bojových skupin, které zcela rozvrací státní a komunální struktury ve venkovských krajích a vyvozuje, že pokud nacisté v lidech „*posilují jakékoliv naděje, kývnou na jakoukoliv iluzi, podporují všechny instinkty a rozhojňují vášně*“, mohou tak činit jen s jediným záměrem; že totiž ve chvíli převzetí moci všechny, kteří budou chtít splnit své sny a budou si stěžovat, „*zbaví všech práv a násilně umlčí*“. Právě v roce 1932 se začíná i vnímání některých demokraticky orientovaných konzervativců měnit – bohužel až příliš pomalu ubývá hlasů propagujících připuštění nacistů k moci, aby se opotřebovali a přibývá těch, kteří nacismu prorokují dlouhý život.¹³⁶ Celkově je ale v těchto vodách výrazně méně autorů, kteří by fenomén nacismu považovali za to skutečně nejzásadnější a nejnebezpečnější, co se v Německu po roce 1930 odvíjí.

V ještě docela jiném duchu než vše dosud interpretované se nesou dva zásadní články z počátku roku 1933; první z nich byl psán týden před Hitlerovým převzetím moci, druhý několik dnů po něm. Jsou to detailnější prognózy budoucnosti, které již vycházejí z vlády nacistů jako daného stavu. První z nich pochází z pera vynikající socioložky Ody Olbergové, která se nacismu věnovala i v samostatné knize uveřejněné v roce 1932¹³⁷ (ještě se k ní vrátíme), autorem druhého je snad nejhouževnatější bojovník proti nacistickému nebezpečí Werner Thormann. Oba vyšly v časopise Deutsche Republik.

Olbergová pojímá fašismus a nacismus především jako destrukci morálních vztahů a ve svém pojetí hovoří o svobodě jako nutné podmínce morálního života ve společnosti. Z toho také vyplývá, na jaké oblasti se ve své prognóze soustředí. „*Morální hodnoty nelze zničit, ale je možné vytvořit takové prostředí, v němž se tyto hodnoty stávají pro lidi zátěží a nevýhodou. Také je možné v dospívajícím člověku uměle pozastavit vývoj jeho charakteru, svést jej na špatnou cestu a pokřivit.*“¹³⁸ A jak bude vypadat Německo, až v něm zavládnou nacisté? Nejde o to, že by se ze všech stali lumpové, ale lumpové se dostanou na rozhodující a odpovědné pozice. Nastanou

nun einsetzenden praktischen Politik und durch die unvermeidliche Enttäuschung von Hunderttausenden, die rasche Vorteile für sich sehen wollen, dahinschwinden. Genau...wie der Wahlerfolg der Deutschnationalen von 1924, der jetzt ein Trümmerhaufen ist.“ In: Bäumer, Gertrud; *Fieberwahlen*, In: Die Hilfe, Jg. 36, Nr. 38/ 20.9.1930, str. 938

¹³⁵ Thormann, Werner; *1924 und 1930 – Ein Vergleich, der nur halb stimmt*, In: Deutsche Republik, Jg.4, Nr. 51, 20.9.1930, Nd. str. 1569-1572

¹³⁶ Zajímavý je zejména článek Prof. Carla Thalheima, který ze spíše pravicově demokratické pozice v červnu 1932 dochází k podobné analýze jako dříve socialisté Carl Mierrendorff nebo Theodor Geiger, tedy k teorii krize středního stavu se všemi důsledky, které to může mít (Thalheim, Carl C.; *Die Zukunft des Nationalsozialismus*, In: Die Hilfe, Jg. 38, Nr. 24 / 11.6.1932, str. 571-574)

¹³⁷ Olberg, Oda; *Nationalsozialismus*, Wien-Leipzig 1932

¹³⁸ „*Moralische Werte kann man nicht vernichten, aber man kann Milieubedingungen schaffen, unter denen sie ihrem Träger zum Nachteil und Verhängnis werden. Man kann auch im werdenden Menschen die Charakterentwicklung künstlich hemmen, mißleiten und verkrüppeln.*“ In: Olberg, Oda; *Der Faschismus als moralische Verwüstung*, In: Deutsche Republik Jg.7, Nr. 17, 22.1.1933, Nd. str. 522

zlaté časy pro kariéristy a špatné pro charakterní lidi. Lidé pochopí, že je lepší raději nemít vůbec žádné přesvědčení, že je lepší starat se jen o sebe a svoji rodinu. Zcela demoralizující bude rovněž vliv tajné policie a udavačství, bez něhož se nemůže rozvíjet žádná diktatura, předpovídá autorka a tuto záležitost, s níž mohla mít jen zprostředkované zkušenosti, mistrně popisuje: „Dobře vybudovaná síť udavačů v důsledku uskutečňuje úplnou izolaci jednotlivce. Nikoli jednotliví udavači, ale vnucující se představa, že se to všude okolo nás udavači jen hemží, začne spoluurčovat vztahy mezi lidmi: v továrně, v kanceláři, ve školní lavici a na univerzitě, v hostinci a v tanečním sále... Prameny duchovní síly, kterou člověk čerpá z lidské pospolitosti, v důsledku udavačství a tedy všudypřítomného podezření zcela vyschnou.“¹³⁹

Konkrétnějším politickým vývojem se zabývá druhý jmenovaný článek, který vychází pět dnů po Hitlerově nástupu do funkce německého kancléře a který nese prostý název: Prohra.¹⁴⁰ Šéfredaktor časopisu Deutsche Republik tu celkem stručně vykreslil další vývoj i plané naděje některých demokratů a konzervativců, kteří si ještě dlouho budou namlouvat, že Hitler je vlastně zajatcem Hugenbergera a že bude dříve či později donucen rezignovat na svůj sen o totalitní vládě nad Německem. Ve skutečnosti, píše Thormann, nastane postupné prorůstání fašismu státním aparátem a režim se vcelku rychle změní v diktaturu, která bude realizována fašistickými prostředky. Nyní již nejde o to, píše autor, „zabránit fašismu v dobytí moci, nyní jde o boj proti šíření fašismu a boj za jeho svržení...Nyní je třeba se naučit metodám, které musíme praktikovat v zápase s režimem, jenž jistě nebude už ani jeden den respektovat demokratická práva, pokud se mu budou jevit jako nebezpečná. Musíme si přiznat jednu z nejtěžších porážek, která je v politickém životě myslitelná. Jen ten, kdo na této skutečnosti nehodlá nic zlehčovat, má právo, začít připravovat cestu ze dna propasti.“¹⁴¹

139 „...ein gut gespanntes Spitzelnetz erstrebt und verwirklicht die Isolierung des Individuums. Nicht der lebendige Spitzel, wohl aber die Zwangsvorstellung, die überall Spitzel wittert, schiebt sich zwischen die Menschen: in der Fabrik und im Büro, auf der Schulbank und in der Universität, im Wirtshaus und im Ballsaal...Die seelischen Kraftquellen, die dem Menschen aus der Gemeinsamkeit entspringen, gräbt das Spitzelwesen durch den allgegenwärtigen Verdacht ab.“ In: Olberg, Oda; *Der Faschismus als moralische Verwüstung*, In: Deutsche Republik Jg.7, Nr. 17, 22.1.1933, Nd. str. 524

140 Die Niederlage In: Deutsche Republik, Jg.7, Hf. 19, 5.2.1933, Nd. str. 577-583

141 „Jetzt geht es nicht mehr darum, den Faschismus an der Eroberung der Macht zu verhindern, jetzt geht es um die Abwehr seiner Ausbreitung und um seinen Sturz...man hat jetzt alle die Methoden zu erlernen, die im Kampfe gegen ein Regime angewendet werden müssen, das demokratische Freiheiten bestimmt keinen Tag länger respektiert, als sie ihm ungefährlich scheinen...Wir haben eine der schwersten Niederlagen zu verzeichnen, die im politischen Leben denkbar ist. Nur wer an dieser Tatsache nicht das geringste zu beschönigen sucht, hat ein Recht, an die Vorbereitung des Wiederaufstiegs zu gehen.“ In: Die Niederlage In: Deutsche Republik, Jg.7, Hf. 19, 5.2.1933, Nd. str. 583

8. Říci, kudy dál

Návrhy řešení situace a výzvy k aktivnímu odporu proti nacistické hrozbě

Nejběžnější výtkou, kterou lidé vznášejí proti kriticky smýšlejícím intelektuálům, je ta, že sami nejsou schopni navrhnout žádné konstruktivní řešení. Podobné je to i s převažujícím pohledem na problémy pozdní Výmarské republiky; jako jedna z příčin popularity nacionálně socialistické strany se uvádí neschopnost demokratů přijít uprostřed všeobecného marasmu, rozkladu a vzrůstající nezaměstnanosti s nějakým přitažlivým a realistickým řešením. O politických stranách a politických osobnostech to po smrti Gustava Stresemanna do velké míry platí, o intelektuálech a publicistech však již méně. Důkazem nám mohou být texty z nám již známých demokratických periodik.

Již v prosinci 1930, necelé tři měsíce po zářijovém volebním šoku, vychází v socialisticko-katolickém týdeníku *Deutsche Republik* článek, jehož autor, Emil Henk, se snaží analyzovat podzimní zemské volby v Bádensku, Oldenburgu a v Mecklenbursku. Dochází k závěru, že v Německu existují jediné dvě síly, které jsou schopny aktivně čelit fašismu. Vzhledem k vydavatelům periodika nepřekvapí, že se jedná o Centrum a Sociální demokracii, tedy, obecněji, o katolicismus a socialismus. Poučení, které autor z nastalé situace vyvozuje, ovšem není bez zajímavosti: „*Budeme-li uvažovat o naší budoucnosti, je tato skutečnost nesmírně důležitá, ba spočívá v ní klíč k našemu osudu: Ideje, které jsou přetaveny do formy politických stran, jsou jedinou a naprosto nepřekonatelnou zbraní proti fašismu. Nesmí však jít o čisté a tudíž bezmocné ideje, jedná se o takové, které se ustavily ve formě státu nebo strany.*“¹⁴² Henk tvrdí, že fašismus obrací pozornost voličů k čistě materiálnímu uvažování a k nejprimitivnějším politickým instinktům – a právě na tomto poli je neporazitelný. Čelit se mu tedy musí na základě zcela jiného duchovního konceptu, čehož většina stávajících stran a hnutí – až na dva zmíněné proudy – není schopna. Autor je ale ve své prognóze přehnaně optimistický, když tvrdí, že hnutí sloučené a živené pouhým instinktem a iracionalitou nemůže mít dlouhého trvání a že nacističtí voliči jsou tou vůbec nejméně stabilní skupinou.

O několik měsíců později píše v podobném duchu i výrazně levicovější Carl von Ossietzky ve své *Weltbühne*. „*Protiofenzíva by musela být nositelem daleko větší duchovní síly, musela by zaktivizovat masy lidí, kteří by ještě stále mohly podporovat republiku, kdyby o ně jen trochu stála...*“, píše se v článku *Egal legal*.¹⁴³ Ossietzky ovšem na příkladu nacisty zrežirovaného a realizovaného krveprolití v Hamburku ukazuje, že výkonná moc ve státě (policisté, úředníci...) je nacistům v zásadě příznivě nakloněná a trestá stejnou měrou pachatele i oběti (v uvedeném příkladě komunisty). Tato pozice oficiálních reprezentantů státu znemožňuje podle Ossietzkého jakýkoliv, z hlediska občanů představitelný, radikálnější protinacistický odpor.

V časopise *Deutsche Republik* se tu a tam objeví i prakticky zaměřený článek, vybízející

¹⁴² „Für die Beurteilung unserer Zukunft ist diese Tatsache von ungeheurer Bedeutung, denn in ihr liegt Schlüssel zu unserem Schicksal: Ideen, in Parteien zusammengeschlossen sind das einzige, das absolut übersteigbare Bollwerk gegen den Faschismus. Keine „reine“ Idee, ohne Macht, sondern solche, die als Staat oder als Partei sich konstituiert haben.“ Henk, Emil; *Der Faschismus von morgen* In: *Deutsche Republik*, Jg. 5, Hf. 10, 6.12.1930, Nd. str. 292-295

¹⁴³ „Eine Gegenbewegung müsste über die größere geistige Stoßmacht verfügen, sie müsste die Massen in Bewegung bringen, die die Republik auch heute immer noch haben kann, wenn sie nur will.“ Ossietzky, Carl; *Egal legal* In: *Die Weltbühne*, 24.3.1931, Nd. Jg.27/Band II, str. 409-413

k převzetí některých nacistických metod – zejména těch propagandistických. „*Nestačí, když si řekneme: Chceme být aktivní. – Jde o to, tuto aktivitu zorganizovat*“, píše S. Tschachotin v článku *Lehren der Wahlkämpfe* a pokračuje: „*To je možné jen metodou tzv. „organizace ducha“, tedy propagandou.*“¹⁴⁴ Tschachotin pak píše o různých formách propagandy, která pro něj evidentně není nijak problematickým pojmem. V závěru textu pak obecně vyzývá, že je třeba pomocí propagandy zaktivizovat všechny lidské pudy a že jedině tak dosáhnou i demokratické strany zaručeného úspěchu. Když pak Tschachotin tvrdí, že demokratická propaganda by neměla opouštět půdu morálních zásad, je trochu otázka, jak takovou mravně obhajitelnou propagandu skloubit právě s pudy a instinkty. Jinak ale Tschachotin do diskuzí vnáší zajímavé a důležité téma – totiž otázku potřebnosti a přijatelnosti propagandy (tedy do velké míry i iracionality, smyslovosti) v demokracii, tedy politickém systému, který by měl být založen na racionální soutěži názorů a programů.

Originální návrhy přináší Carl Mierendorff, charakteristický svoji neideologičností a schopností samostatného, nestraničského, analytického pohledu. Ve svém článku *Überwindung des Nationalsozialismus*, který vychází roku 1931 měsíčníku *Sozialistische Monatshefte*¹⁴⁵, částečně oponuje těm, kteří volají po mocenském vytažení nacistů z veřejného prostoru, když tvrdí, že jedině řešení spočívá ve vyvrácení samotných kořenů popularity NSDAP. O tom, v čem všem Mierendorff tyto kořeny spatřuje, jsme psali výše, v uvedeném článku se ale soustředí zejména na zahraničněpolitickou problematiku, tedy na německý komplex pramenící ze zhroucení v roce 1918 a z následného Versailleského míru. Sociálnědemokratická politika podle Mierendorffa dělala po více než deset let tu chybu, že tento základní problém všech Němců, tuto vzpomínku na vlastní prohru a selhání, v níž se mísí nejrůznější pocity, zcela ignorovala. Přitom by se jí měla chopit a měla by se snažit z ní vycházet ve svém zahraničněpolitickém programu. Převládající německý přístup k této problematice vyjádřený slovy „*Pryč s Versailles*“ je podle autora pochopitelně špatný – protože je nacionalistický a reakcionářský, jeho cíl leží v minulosti. I Mierendorff ale považuje překonání Versailles za zcela zásadní krok – pokud chceme, aby vyschly ty nejsilnější prameny nacismu. Jeho recept je ale odlišný – nikoliv návrat do minulosti, ale skutečně „*překonání politického a sociálního rozdrobení Evropy, které vzniklo v důsledku války, a to prostřednictvím spojení celého kontinentu...*“. Autorův recept tedy zní: „*Perspektiva sjednocené Evropy, jejímž základem bude co nejužší německo-francouzská spolupráce.*“¹⁴⁶ Ostatně, píše Mierendorff, je to i z hospodářského hlediska jedině konstruktivní řešení, bez něhož se německé hospodářství nikdy skutečně neuzdraví. Někteří středoevropští politici sice tento jasný program nepochopili dodnes, chtějí dosažené sjednocení opět rušit a vracet onu Mierendorffem zmiňovanou balkanizaci, jinak je ale třeba přiznat, že tato vize se za pár desetiletí stala skutečností, přičemž se Mierendorffova slova o jejím ozdravném účinku potvrdila. Bohužel však mezitím musela přijít nacistická léta a 2. světová válka.

144 „*Denn es genügt nicht auszusprechen: „Wir wollen aktiv sein.“ – Es gilt die Aktivität zu organisieren. Das geht nur auf dem Wege der sogenannten „Organisation des Geistes“, der Propaganda.*“ In: Tschachotin, S.; *Lehren der Wahlkämpfe*, In: Deutsche Republik, Jg.6, Nr. 36, 4.6.1932, Nd. str. 1131

145 Mierendorff, Carl; *Überwindung des Nationalsozialismus*, In: Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 3/16.3.1931, str. 225-229

146 „*die Überwindung der durch den Krieg geschaffenen politischen und sozialen Balkanisierung Europas durch den Zusammenschluß des Kontinents...*“ „*Perspektive eines einigen Europas auf der Basis engster deutsch-französischer Zusammenarbeit.*“ In: Mierendorff, Carl; *Überwindung des Nationalsozialismus*, In: Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 3/16.3.1931, str. 225-229

Levicoví publicisté se od roku 1931 začínají smiřovat s tím, že jedinou nefašistickou silou ve státě, která je ještě schopna čelit sílícímu nacismu, je proletariát. Tomu odpovídají i návrhy řešení, které se většinou soustředí právě na sjednocení rozděleného (sociálnědemokratického a komunistického) dělnického hnutí. Pozoruhodné je, že výzva ke sjednocení obou levicových stran se objevuje i v liberálním týdeníku Montag Morgen vydávaným Leopoldem Schwarzschildem (pravda, nikoli jako výzva redakční, ale jako příspěvek „mladého socialisty“).¹⁴⁷ Zřejmě nejostřejší kritika rozděleného proletariátu se objevuje v pacifistickém listě Das andere Deutschland¹⁴⁸; v překvapivě militaristickém příměru přirovnává Hein Herbers dvě levicové strany k milionovým armádám, které by dohromady mohly tvořit jednu dvoumilionovou, ale v praxi nemají k dispozici jediného vojáka, protože stojí proti sobě a jejich síly jsou na sebe vázány. Das andere Deutschland rovněž připomíná selhání proletariátu v roce 1914, kdy se sociální demokracie spojila s buržoazními stranami a přispěla tak k rozpoutání války; nyní, kdy je jednotný postup proletariátu proti fašismu životně nutný, hrozí, že tato fronta zůstane rozdělena a nacisté uchvátí Německo. Pokud se tak stane, uzavírá autor, „*pak nebudeme hodni toho, aby pro nás nadále vycházelo slunce, nebudeme hodni toho, že pro lidstvo v minulosti žili, přemýšleli... a trpěli velicí myslitelé a vůdci.*“¹⁴⁹

Od roku 1932 mnohým z levicových autorů také dochází, že proti nacistickému nebezpečí nelze bojovat jen hlasovacími lístky, že je potřeba vyjít do ulic a aktivně čelit nacistickému násilí – a vyzývají k tomu své čtenáře. Příkladem takové výzvy a zároveň instruktáže může být další článek Carla Mierendorffa o mimoparlamentním boji (*Was ist ausserparlamentarischer Kampf*).¹⁵⁰ Článek napsaný pro tohoto publicistu typickým bojovným a naléhavým stylem vychází pouhé 2 týdny před nástupem Adolfa Hitlera do úřadu německého kancléře. Hlavním argumentem pro důležitost mimoparlamentního boje je podle Mierendorffa skutečnost, že parlament byl konzervativními elitami tak jako tak zbaven jakéhokoliv podstatnějšího vlivu. Pod bojem, který má být veden mimo parlamentní lavice, pod „přímou akcí“, si většina levicově orientovaných Mierendorffových současníků představovala generální stávkou. Mierendorff ale velice bystře poznamenává, že na počátku třicátých let jde v takovém boji především o „*ovládání veřejného mínění*“, „*dobyetí duše mas*“ a „*formování vědomí na základě socialistických představ*“.¹⁵¹ K tomu je podle autora třeba zejména fungujícího aparátu a rovněž konkrétních představ, které mohou být obsahem propagandy. Mierendorff přiznává, že nacisté právě tyto metody ovládají zcela mistrovsky a že jsou vedle přímého násilí jejich hlavní politickou zbraní. V závěru článku ale upozorňuje, že i socialisté těmito metodami dosáhli za Bismarcka velikých úspěchů. Tehdy se

147 *Organisiert die Einheitsfront. Ein Apell an SPD und KPD von einem Jungsozialisten*, In: Der Montag Morgen, 10. Jg., Nr. 18, Berlin, 2.5.1932, str. 1-2

148 Herbers, Hein; „*Schlagt den Faschismus!*“ – *Wer denn?*, „*Schlagt den Faschismus*“ – *Und dann?*, In: Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 30/23.6.1932, str. 3

149 „*Dann wären wir ja nicht wert, daß uns die Sonne beschiene, und dass jemals vor uns große Denker und Führer für die Menschheit gelebt, gedacht...und gelitten haben!*“ In: Herbers, Hein; „*Schlagt den Faschismus!*“ – *Wer denn?*, „*Schlagt den Faschismus*“ – *Und dann?*, In: Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 30/23.6.1932, str. 3

150 Mierendorff, Carl; *Was ist ausserparlamentarischer Kampf*, In: Deutsche Republik, Jg.7, Nr. 16, 15.1.1933, Nd. str. 486-490

151 „*Beherrschung der öffentlichen Meinung*“, „*Eroberung der Massenseele*“ a „*Formung des Massenbewusstseins aus sozialistischem Willen heraus*“ In: Mierendorff, Carl; *Was ist ausserparlamentarischer Kampf*, In: Deutsche Republik, Jg.7, Nr. 16, 15.1.1933, Nd. str. 487-488

ale bojovalo za demokracii, všeobecné a rovné volební právo a parlamentní systém – což je do podmínek, kdy většina lidí považuje takové hodnoty za překonané, těžko přenosné. To ostatně autor sám přiznává.

Naprosto jedinečný a velice pozoruhodný je rozsáhlý úvodní článek *Abwehr des Faschismus – Was zu tun wäre* (Obrana proti fašismu – co bychom měli dělat), který v časopise Deutsche Republik vychází v prosinci roku 1931.¹⁵² Autor textu Werner Thormann se pouští do hluboké analýzy a přináší strukturovaný hospodářský a politický program pro Německo a německou společnost počátku třicátých let. Svůj text pojímá „*jen jako návrh možného řešení, kterým přispíváme do diskuse, a jako pokud možno co nejjasnější vytyčení obecného směřování.*“¹⁵³ Thormannův hospodářský program nese rysy socialismu a plánovaného hospodářství, zároveň ale klade velký důraz na modernizaci; od celkové reformy a mechanizace zemědělství až po takové detaily jako je výstavba plynovodů, zhodnocování uhelných zásob a podobně. Thormann ve svém návrhu volá po efektivních kontrolních mechanismech – především po kontrole bankovního sektoru (Německo se v té době potácí od jedné bankovní krize k druhé), investic, atd.

Součástí Thormannova hospodářského programu je i lepší organizace práce, jež by se měla opírat o 2 pilíře – zkrácení pracovní doby na 40 hodin týdně a o lepší vzdělání pracovních sil. Pod tím si autor představuje jednak prodloužení školní docházky o jeden rok odborného vzdělání, především ale „*ochranu před duchovním pustnutím*“ (*Schutz vor geistiger Verelendung*) pomocí nejrůznějších lidových vzdělávacích institucí: škol pro dospělé, knihoven, pěstování lidové hudby, putovních kin a divadel. Zároveň by takové vzdělávání mělo probíhat skrze rozhlas a v novinách. Ve zmíněných institucích pečujících o duševní rozvoj by zároveň mělo najít práci mnoho nezaměstnaných. Představa, že by putovní divadla a školy lidové hudby měly být zbrání proti nacistickému nebezpečí, zřejmě bude většinou lidem připadat absurdní. Je skutečně otázka, zda by v roce 1931 zakládání takových institucí něčemu pomohlo. Jako dlouhodobý program mají ale právě tyto úvahy podivuhodně mnoho společného s analýzou příčin náklonnosti Němců k nacismu, kterou o pár let později v londýnském exilu sepsal nám již známý Sebastian Haffner. Vedle nejrůznějších „objektivních důvodů“ se Haffner zmiňuje také o tom, že „*...talent mého národa k soukromému životu a soukromému štěstí je beztak méně rozvinutý než u jiných národů. S údivem a ne bez závidy jsem později ve Francii a v Anglii viděl a naučil se vnímat, jakým trvalým štěstím a nevyčerpatelným zdrojem celoživotní zábavy je například pro Francouze znalecky duchaplný obřad jídla a pití, hovor mezi muži nebo pohanská, umělecky kultivovaná láska, pro Angličana jeho zahrada, zvířata a mnohé dětsky vážně provozované hry a koníčky. Průměrný Němec nic odpovídajícího nemá. Jen jistá vrstva vzdělanců ... hledá a nachází podobný smysl života a radost v knihách a hudbě, vlastním myšlení a tvorbě vlastního „světového názoru“ ... Mimo vzdělaneckou vrstvu je a byla v Německu největším nebezpečím pro život prázdnota a nuda... V rozsáhlých oblastech a bezbarvých městech severního a východního Německa hrozí a vždy hrozila tupost...a zároveň horror vacui a touha po „vykoupení“ – ať už alkoholem, pověrou, nebo nejlépe obrovským, vše zahlcujícím levným masovým opojením.*“¹⁵⁴

¹⁵² Thormann, Werner; *Abwehr des Faschismus? Was zu tun wäre*, In: Deutsche Republik Jg.6, Nr. 12, 19.12.1931, str. 353-363

¹⁵³ „*Es kommt uns nur darauf an, Möglichkeiten zur Diskussion zu bringen und eine allgemeine Wegrichtung so deutlich wie möglich zu bezeichnen.*“ In: Thormann, Werner; *Abwehr des Faschismus? Was zu tun wäre*, In: Deutsche Republik Jg.6, Nr. 12, 19.12.1931, str. 355

¹⁵⁴ Haffner, Sebastian; *Příběh jednoho Němce – vzpomínky na léta 1914 -1933*, Prostor, Praha 2002, str. 73

Nuda či neschopnost zaplnit volný čas něčím smysluplným jsou zdánlivě problémy velice apolitické, v souvislosti s nezaměstnaností a dalšími sociálněekonomickými jevy však mohou v rozhodování a životním pocitu tisíců lidí hrát možná i rozhodující roli. To ostatně není v Německu roku 2006 tak docela neaktuální.

Thormannův dvanáctibodový politický program je poměrně radikální, což sám autor přiznává. Zároveň ale zdůrazňuje, že k tomuto programu existuje jen jedna alternativa – vydání Německa nacistům. Základním prvkem jeho programu je sjednocení všech protifašistických sil na levici i na pravici politického spektra. Důležitou organizací by se stala protifašistická milice, jež by podléhala nadstranické kontrole. Zároveň by mělo dojít k okamžitému rozpuštění jednotek SA, SS a celého vojenského aparátu NSDAP, stejně jako nestátních vojenských jednotek, které nacisty podporují (Stahlhelm). Podle Thormanna by bylo rovněž nezbytné provést očistu policie, armády, úřednictva a soudnictví od fašistických elementů. Následovalo by zrušení v té době platného zákazu demonstrací a spolčování pro republikánské a antifašistické organizace a rovněž velkorysá podpora demokratické, republikánské propagandy. Celý tento proces by pak byl korunován vypovězením rakouského občana Adolfa Hitlera z území Německé říše. Při veškeré radikalitě programu je dobré si povšimnout, že se nejedná o žádné rušení či omezování demokratických institucí, že tedy celý program zůstává na půdě demokracie. Po zkušenostech čistek nejrůznějších režimů proti jejich nepřítelům je samozřejmě otázka, v co by se také mohly zvrhnout kontroly v armádě, policii či úřednictvu. Vzhledem k tomu, že politické špičky nikdy nezačaly ani uvažovat o tom, že by snad Thormannův program mohly realizovat, můžeme o jeho rizicích i o jeho šanci na úspěch pouze polemizovat.

V liberálním tisku čtenář mohl narazit na do velké míry odlišné a ještě o něco radikálnější návrhy řešení situace. V poměrně otevřeném a pro uvažování republikánské pravice pozdní Výmarské republiky typickém článku „*Die Republik im Gefahr*“¹⁵⁵ hledá Eberhard Hettenbach příčiny vzrůstající popularity NSDAP zejména v technicko politické oblasti. Podstatné se mu jeví především spojení skvěle fungující stranické mašinérie a osoby jednoznačného vůdce. Hettenbach na rozdíl od socialisticky smýšlejících publicistů kritizuje odpor republiky k vůdcovství a k demagogii; tvrdí, že lidé si obojího žádají, a je proto reálnou a důležitou otázkou, jak obojí sloučit s demokracií. Jinými slovy, je třeba od Hitlera převzít to, co jej činí populárním a použít to ve prospěch republiky. Kdo chce podle Hettenbacha demokracii, musí v době masmédií rovněž využívat demagogii, tedy promyšlenou technologii ovládnutí davů za pomoci dobře vycvičeného stranického aparátu. Ještě dále jde ovšem další autor píšící pro časopis liberálně konzervativní Deutsche Demokratische Partei (posléze Staatspartei), Josef Wunschuh. Ten ve své výzvě „*Aktive Demokratie*“¹⁵⁶, formuluje 6 poznámek k tématu politické orientace nové střední třídy. V pravicovém tisku se velmi pravděpodobně jedná o nejkompexnější návod na řešení krize a na odvrácení nacistické hrozby. Vedle běžné výzvy k důslednému odstranění korupce a k pěstování pocitu odpovědnosti za republiku a demokracii se tu dočteme opět o nutnosti vedení či vůdčí osobnosti. Poměrně zajímavá je teze o německé důvěře v nadstranický stát. Idea takového státu byla údajně republikou zpochybněna a je třeba ji znovu realizovat. Zároveň je podle Wunschuha třeba pochopit nejen sociální, ale rovněž i nacionální poslání německé republiky – a zbavit se pacifismu, jenž údajně vede k oslabení a vykořenění. Jestliže jde o získání střední třídy pro

¹⁵⁵ Hettenbach, Eberhard; *Die Republik in Gefahr*, In: Die Hilfe, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 207-211

¹⁵⁶ Wunschuh, Josef; *Aktive Demokratie – 6 Fußnoten zum Thema: Neue Mitte*, In: Die Hilfe, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 211-216

republiku a demokracii, musí se její tradiční politické základny (včetně Staatspartei) posunout doprava. Pro autora je vcelku zřejmé, že autoritativní režim může být v nastalé situaci nutným a tudíž přijatelným řešením. „Potřebujeme dva způsoby fungování státu“, píše autor, „V normálních dobách si vystačíme s parlamentarismem. V dobách, kdy je parlament v krizi a není možné dát dohromady konstruktivní většinu, musíme oproti tomu přejít na systém, který garantuje jasné vedení. Je lepší, když demokracie do svého systému dočasně integruje legitimní polodiktaturu než abychom vše slepě řešili prostřednictvím racionální demokracie, v důsledku toho zklamali a tak vehnali národ a stát do náruče skutečné diktatury, která chce neomezeně a zcela sama určovat další směřování národa.“¹⁵⁷

Je zřejmé, že v samotné politice vedly důsledky takového uvažování, které do velké míry našlo uplatnění v praxi, k elitářskému autoritativnímu systému, jenž de facto vyřadil voliče-občany z rozhodování o věcech veřejných. Je potom velkou otázkou, zda by tento pokus – i v případě, že by oni vůdci dosazení na přechodné období byli schopnější – měl potenciál zabránit nacistům v jejich tahu na bránu. Obecněji řečeno, je velkou otázkou, zda můžeme bránit demokracii tím, že na čas velkou část demokratických mechanismů (včetně těch kontrolních) vyřadíme z provozu. Za těmito – v tomto případě zřejmě dobře míněnými – v podstatě konzervativními návrhy, se skrývá zvláštní, v Německu v období vrcholící hospodářské krize jistě pochopitelná nedůvěra v demokracii. Při vší úctě je demokracie pro intelektuály se smýšlením Josefa Winschuha přece jen opakem efektivity, energie, síly, schopnosti řešit problémy. Připustíme-li, že myšlení o věcech do určité míry ovlivňuje věci samotné, pak se musíme ptát, zda právě toto přesvědčení některých demokratů nebylo jednou z hlavních příčin narušené imunity výmarské demokracie.

157 *“Wir brauchen zwei Ebenen staatspolitischer Funktion. In normalen Zeiten reicht der Parlamentarismus aus. Für Krisenzeiten des Parlaments, in denen sich tragfähige Mehrheiten nicht herstellen lassen, muß hingegen ein System bereitstehen, das aushilfsweise Führung garantiert. Es ist besser die Demokratie baut legitime Halbdiktaturen auf Zeit in ihr System ein, als sich blind der rationalen Demokratie zu überlassen, infolge dessen zu versagen und dadurch Volk und Staat der eigentlichen Diktatur in die Hände zu spielen, die vorgibt, allein und vollkommen das Bedürfnis der Nation nach Führung befriedigen zu können.”* In: Winschuh, Josef; *Aktive Demokratie – 6 Fußnoten zum Thema: Neue Mitte*, In: Die Hilfe, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 213

Exkurz 1: Dvě knihy o nacismu

Ačkoliv jsem slíbil, že v této části práce budeme vycházet z dobové publicistiky, konkrétně demokratických týdeníků a měsíčníků, dovolím si nyní poukázat na ještě jednu, náročnější a komplexnější podobu kritického zabývání se fenoménem nacismu ještě před 30. lednem 1930. Nejednalo se jen o práce, které by se zabývaly některým za společenských jevů, které nacismus využíval a díky nimž si dokázal v krátké době získat miliony příznivců (jako byla jmenovaná kniha Gertrud Bäumerové o vůdcovství, či brožura Carla Jasperse *Die geistige Situation der Zeit*¹⁵⁸). V letech 1930-1933 se na pultech německých knihkupectví objevilo několik knih, z nichž čtenáři mohli čerpat zasvěcené informace o fungování nacistického hnutí i o společenských předpokladech, které NSDAP vynesly mezi politicky relevantní síly doby. Dovolte mi tedy nyní charakterizovat dvě z těchto studií a zakončit tak svůj pokus o vykreslení obrazu kritického vypořádávání se s tématem nacismu před rokem 1933 v Německu.

První z obou knih sepsala a vydala již v roce 1930 dvojice autorů – Walter Oehme a Kurt Caro. Kniha ve svém názvu nese palčivou otázku doby: *Přijde Třetí říše?* (Kommt das Dritte Reich?). Na tuto otázku autoři v závěru knihy odpovídají záporně a tudíž, jak dnes víme, mylně.: „Hitlerova Třetí říše, kterou nacistická agitace líčí jako nádherný dům vyzdobený prapory a pěknými floskulemi, nebude zřízena... Nacionální socialismus je morfiem německého lidu. Je proto zapotřebí, aby náš národ prošel odvykací kúrou, a tato politická nemoc tak mohla být vyléčena.“¹⁵⁹ Přes tento vcelku dost výrazný omyl, tedy zásadní a ve své době poměrně běžné podcenění Hitlerových schopností a naopak přecenění rozlišovacích schopností většiny německé společnosti, se jedná o nesmírně cenný materiál. Kniha přinášela v roce 1930 téměř vyčerpávající informace o NSDAP, její struktuře, činnosti a plánech. V kapitole Hitlerova strana (*Die Hitler-Partei*) se čtenář dozvěděl konkrétní údaje o fungování této strany jako efektivní organizace, o počtu a charakteru jejích členů, o uličních stranických buňkách, o stranickém tisku, shromážděních a demonstracích či o nacistických studentských spolcích. V dalších kapitolách pak autoři poskytli informace například o SA a SS (včetně charakteristicky „ducha“ těchto jednotek), o vizi zahraniční politiky NSDAP, o možných podobách diktatury, o jejím vztahu k židům, k bankovnímu kapitálu či způsobu lákání sedláků, a také o mecenáších strany a jejich čelních osobnostech. Autoři v nejrůznějších představách a programových bodech nacistů nacházejí značné rozpory – a právě to je důvodem jejich pochyb o možnosti dlouhodobé vlády nacionálních socialistů.

Kromě hlavní, informativní, funkce je kniha rovněž přínosem k úvahám o příčinách vzestupu nacismu, jimiž se zabývá zejména ve svém úvodu. Autoři hned v prvním odstavci popírají domněnku, běžnou zejména v zahraničí, že nacismus získává voliče především svým vypjatým antisemitismem, heslem „*zamordujte židy*“ („schlagt die Juden tot!“). Oehme a Caro rovněž nevnímají „*bídu, která plodí velký počet lidí, kteří již nemohou nic ztratit, která ve všech probouzí touhu po co nejrychlejší a nejdůkladnější změně...*“, pasivitu „*starých stran*“, které se

¹⁵⁸ Jaspers, Carl; *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin 1930

¹⁵⁹ „*Das Dritte Reich, ein Haus, das für die Zwecke der Agitation verheißungsvoll mit vielen Fahnen und schönen Sprüchen ausgestattet worden ist, wird nicht errichtet werden... Der Nationalsozialismus ist ein Morphinum für das deutsche Volk. Es bedarf einer energisch betriebenen Entziehungskur, um diese politische Krankheit radikal heilen zu können.*“ In: Oehme, Walter, Caro, Kurt; *Kommt „Das Dritte Reich“?*, Frankfurt am Main 1984 (1. Ausgabe Berlin 1930), str. 121

*nechaly vmanipulovat do role těch, kteří jen čekají na změny, jež přinese běh politických věcí*¹⁶⁰ jako postačující vysvětlení neočekávaného a bezpříkladného vzestupu nacionálních socialistů. Autoři přikládají vůbec největší význam leitmotivu celého nacistického hnutí, kterým je podle nich heslo „*my jsme mládí, my jsme síla! My jsme budoucnost, my zvítězíme!*“¹⁶¹ Nacismus tak vnímají jako generační záležitost, jako falešné východisko z pocitu neporozumění a osamění, jako lákavou nabídku pro mládež, která musí zoufale přihlížet nečinnosti a neschopnosti starší generace. „*Touha po svobodě, po vykoupení z pout, probouzí „vášeň po opravdovém činu“ ... Tak se z ducha mládeže toužící po svobodě zrodilo pusté podrobení se davu, vojácká poslušnost svobododychtivých. Tak byla touha po skutečné osobnosti zaměněna za propagaci diktátu vůdce.*“¹⁶²

O dva roky později vychází v Lipsku knížka s prostým názvem *Nacionální socialismus*.¹⁶³ Autorkou je socioložka Oda Olbergová, která se již od dvacátých let zabývá fašismem; nejprve italským a po roce 1929 i jeho německou variantou. Olbergová se nezabývá organizační stránkou Hitlerova hnutí, ale o to podrobněji rozebírá jeho program a ideologii. Zejména potom charakterizuje a analyzuje německý i italský fašismus jako sociální a psychologický fenomén.

Půdu pro vzestup fašismu podle Olbergové připravila válka. Válka, která zranila evropské lidstvo na těle i na duši, což se týká nejen těch mladých mužů, kteří dlouhé roky leželi v zákopech bitevního pole. Válka poznamenala podle Olbergové všechny, změnila uspořádání hodnot i citový život lidí. Nepřímým důsledkem zmatené, chaotické doby, doby, která zavrhlá tradice, ale nenalezla jiný pevný bod, je podle autorky i konjunktura politických stran, které nemají žádný konzistentní program, tedy takových, které svůj program mohou vždy přizpůsobit aktuální poptávce, které nejsou svazovány žádnou minulostí ani zodpovědností za budoucnost. „*Co všechno vře v čarodějnickém kotli naší doby!*“ píše Olbergová a pokračuje: „*Vidíme tu lidi, kteří fyzicky či duševně hladoví. Někteří jsou znejistěli jako zbloudilé dítě, jiní se z posledních sil snaží odstranit překážky, jak když chce divoká zvěř prorazit železné mříže své klece. Mnozí necítí pod nohama pevnou zemi a nevidí před sebou žádný cíl. Vnitřní selhání a krutost okolního světa kolem nás dohání k volání po vykoupení. Když se pak objeví politická strana, která dokáže svoji ideologii přistříhnout na míru těmto náladám a tomuto nervovému vypětí, musí mít úspěch, o jakém se i válečným spekulantům ani nesnilo. Přesně takovou politickou stranou jsou nacionální socialisté. ...Obrací se na vše pudové, co v člověku vře, na veškerou přebytečnou energii, na dosud nevyzkoušené možnosti, na závist, chtíč, kuráž a láká člověka k tomu, aby se konečně odreagoval. Tato ideologie se nesnaží člověka motivovat k tomu, aby využil své schopnosti a nadšení, které v něm vězí, tato ideologie se podbízí všem neklidným, všem vnitřně rozervaným a*

160 „*Die Not der Zeit, die eine große Zahl von risikolosen Existenzen schafft, die in allen das Sehnen nach möglichst schneller und gründlicher Änderung hervorrufft...Die mangelnde Aktivität der „alten Parteien“, die sich von der Zwangsläufigkeit der politischen Ereignisse allzusehr haben in die Taktik des Abwartens drängen lassen...*“
In: Tamtéž, str. 7

161 „*Wir sind die Jungen, und wir sind die Kraft! Wir sind die Zukunft, unser ist der Sieg!*“ In: Tamtéž, str. 7

162 „*Das Sehnen nach Freiheit, nach Erlösung aus den Fesseln, gebiert die „Leidenschaft der Tat...So ward aus Gemeinschaftsgeist einer freiheitstürmenden Jugend willenlose unterordnung der Masse, Kadavergehorsam der Freiheitssuchenden. So fälschte man das Sehnen nach Persönlichkeit in Propagierung einer hohlen Führerschaft.*“
In: Tamtéž, str. 8 a 11

163 Olberg, Oda; Nationalsozialismus, Wien-Leipzig 1932

slibuje jim osvobození a uvolnění.“¹⁶⁴

Olbergová se zejména v závěru své knihy – poté, co touhy, jež lidi ženou do náruče nacistů charakterizuje jako hlad po smyslu – snaží ukázat, že i jiná než nacistická vize před nás může postavit velkolepé úkoly. V politickém životě se podle ní právě rozhoduje o příštím směřování německého národa. Mnozí z těch, kteří to ještě nepostřehli, přitom veřejný prostor chápou jako místo, kde se mohou vybouřit, jako velkou hru, která má být dráždivá, halasná, nervy drásající. Právě to považuje Olbergová za zásadní omyl: „*v onom často malicherně se tvářícím politickém boji naší doby jde o velice vysoké věci, o to, co dává životu smysl, o svobodu...Politika je strašlivě vážná záležitost.*“¹⁶⁵ V samotném závěru se pak autorka snaží přesvědčit o tom, že oním velkým úkolem, který stojí před Německem, není nacistické dobrodružství, ale návrat k normální, rozumné politice, návrat ke smysluplné a konstruktivní práci. Právě a především na této straně barikády, na straně rozumu, věčnosti a demokracie – „*se od lidí žádá velká odvaha a sebeobětování, i když nikoli ve stínu vlajících praporů a v doprovodu hudby. Je tu třeba střizlivé odvahy a sebeupozadující oddanosti věci. Tady se od nás vyžaduje služba lidskosti a pravdě. Služba, která může být v šedivé každodennosti, v ulicích měst a v mumraji trhů snadno přehlédnuta. Neříkejte, že v touze po této službě a ve snaze přerůst pomíjivou současnost nenacházíte žádný ideál! I v naší době, v době hřmotných strojů, naleznete křížovou výpravu, která se vydává na cestu, aby znovu dobyla svatou zemi; zemi živých. Její rytíři musí mít pro strach uděláno, musí být připraveni k obětem a v hrudi jim musí tlouct opravdové, čisté srdce.*“¹⁶⁶

Oda Olbergová, stejně jako ostatní „rytíři demokracie“, s nimiž jsme se během naší cesty světem pozdní Výmarské republiky setkali, zůstala většinou německé společnosti nevyslyšena. O to zajímavější jsou její slova pro nás, pro ty, kteří „již vědí“. Budiž nám tato zkušenost pobídkou ke zpřesnění našeho sluchu a ke schopnosti vyslyšet ty tiché hlasy, které k nám mohou dolehnout v naší současnosti.

164 *“Was brodeln nicht alles im Heenkessel unserer Zeit! Da hungern die Menschen körperlich und seelisch. Die einen fühlen sich unsicher wie ein versirrtes Kind, die anderen reiben sich an Hemmungen wie wilde Tiere am Eisen des Käfigs. Viele haben keinen Boden unter den Füßen und kein Ziel vor den Augen. Aus innerem Versagen und äußerer Ungunst schreit es um Erlösung. Wenn nun eine Partei auf diese Stimmungslage und diesen Nervenzustand ihre Ideologie zuschneiden kann, so kann sie Kriegsprofite machen, wie nur je ein Schieber. Das tut der Nationalsozialismus... Er wendet sich an alles, was im Menschen gärt an Triebhaftem, an unverbraucher Kraft, aus unausgekosteten Möglichkeiten, an Neid und Gier und Wagemut und lockt es, sich auszutoben. Es ist hier nicht die Ideologie, die aus dem Menschen herausholt, was an Fähigkeit zur Hingabe und Begeisterung in ihm steckt, sondern hier wird der Unrast und Spannung der nicht freigesetzten innern Energien eine Ideologie beige stellt, die Freisetzung und Entladung verspricht“* In: Tamtéž, str. 10

165 *“Es geht also in dem uns manchmal kleinlich anmutenden politischen Kampf unserer Zeit um sehr hohe Dinge, um das, was den Sinn des Lebens ausmacht, um Freiheit... Politik ist eine furchtbar ernste Sache.”* In: Tamtéž, str. 85

166 *“Da wird genug Mut gefordert und Selbstaufopferung. Freilich nicht unter wehenden Fahnen und bei klingendem Spiel. Nüchternen Mut braucht man und selbstvergessene Sachleidenschaft: einen Dienst der Menschlichkeit und Wahrheit, der im grauen Alltag, auf dem Straßenpflaster und im Markttrubel versehen werden kann. Sagt nicht, daß ihr kein Ideal findet, Euch danach zu recken und hinauszuwachsen über das Heute! Es gibt in unserer Zeit der rasselnden Maschinen eine Kreuzfahrerschaft, die auszieht, ein heiliges Land zu erobern: ein Land der Lebenden. Und sie soll sein für Fährrnisse gerüstet, zu Opfern bereit und reinen, warmen Herzens.”* In: Tamtéž, str. 86

Exkurz 2: Němečtí komunisté a nacismus (1930-1933)

Přinejmenším do doby než Hannah Arendtová ohromila svět svoji mohutnou analýzou totalitarismu, byli komunisté obecně pokládáni za skutečný protiklad nacistů, za největší bojovníky proti fašistickým silám. Tento pohled pochopitelně má své reálné příčiny; němečtí komunisté patřili mezi první oběti nacistického režimu po roce 1933, byli mezi těmi, kterými se již od jara roku 1933 plnily koncentrační tábory. Po celé Evropě patřil komunistický protifašistický odboj mezi ty nejbojovnější a nejpostiženější. A komunistické impérium, Sovětský Svaz, přineslo za druhé světové války bez pochyby největší oběti v boji proti nacistickému Německu. Pozdější srovnání obou totalitarismů poněkud zrelativizovalo komunistické oběti položené v boji proti fašismu, na Východě však byl tento boj i nadále nekriticky využíván a zneužíván, a přinejmenším v Německu se komunisté dodnes prezentují jako jediná skutečná antifašistická síla.

Právě proto možná čtenáře zarazilo, že se mezi hlavními prameny mé dokumentace dobové kritické analýzy vzestupu nacismu neobjevilo žádné jednoznačně komunistické periodikum, že mezi autory, kterým jsme se blíže věnovali, rovněž nebyl žádný člen Komunistické strany Německa. Tato skutečnost pochopitelně není náhodná, zároveň ale nemá relativizovat fakt, že komunisté patřili mezi protifašistické síly. Jestliže jsem ovšem svůj vhléd věnoval kritickým analýzám vzestupu NSDAP, nemohl jsem jej aplikovat na soudobé analýzy vycházející z kruhů KPD; ty totiž byly do té míry předpojaté, uzavřené vůči skutečnému vývoji věcí a v takové míře diktované ideologickými cíli danými politikou stalinského Sovětského Svazu, že v nich stopy otevřeného a kritického zkoumání reality téměř nenalezneme. Nacionální socialismus jako specifickou sílu komunisté neznají, vidí jen různé odrůdy fašismu, který považují za jedno ze stádií kapitalismu. Horizontem snažení KPD i jiných komunistických stran je likvidace stávajících politických režimů a převzetí absolutní moci ve státě; tomuto cíli je pak podřízena veškerá interpretace vzestupu NSDAP i širšího politického kontextu a tento závazný cíl také přináší absenci diskuse o zásadních tématech. Místo kritické analýzy se tedy setkáváme s doktrínou.

Z těchto důvodů jsem se komunistické reflexi v rámci systematického průzkumu periodik vydávaných KPD nevěnoval. Vzhledem k důležité roli komunistických sil v pozdějším boji proti nacismu i vzhledem k zažitému obrazu německých komunistů z počátku třicátých let jako úhlavních nepřátel nacismu, si ovšem nemohu odpustit alespoň rámcový exkurz týkající se komunistických východisek ve vztahu k „fašismu“. V rámci tohoto spíše letného vhledu budu vycházet zejména ze sekundární literatury a několika koncentrovaných „bojových spisků“ (*Kampfschritte*) KPD ze zkoumaného období.

„Nastalá situace naši stranu a veškerý revoluční proletariát nutí k nejkrajnějšímu vyostření boje proti fašistickému nebezpečí... Před německou pracující třídou stojí veliký úkol porazit a zcela zlikvidovat fašismus a jeho teroristické buňky... Cílem fašistického hnutí je zavedení fašistické diktatury, krvavá likvidace celého proletářského hnutí, zavedení režimu bílého teroru, stanných soudů a úkladných vražd, jak se to stalo ve fašistické Itálii.“¹⁶⁷ Tato slova z rezoluce politbyra

¹⁶⁷ *„Diese Lage zwingt unsere Partei und die gesamte revolutionäre Arbeiterschaft, den Kampf gegen die faschistische Gefahr auf das äußerste zu verschärfen... Vor der deutschen Arbeiterklasse steht in ganzer Größe die Aufgabe, den Faschismus und seine Terrorbanden bis zur völligen Vernichtung niederzukämpfen... Das Ziel*

KPD z léta roku 1930 potvrzují, že němečtí komunisté poměrně brzy – dříve než většina demokratických stran – a velice přesně odhadli cíle nacionálních socialistů i charakter režimu, který se v Německu snaží nastolit. Navíc se této politice dokázali jasně postavit či se proti ní přinejmenším vymezili. Poněkud problematičtější obraz „protifašistické“ politiky strany ovšem dostaneme, když několikastránkový text přečteme celý a dostaneme se k podrobnějšímu výkladu toho, co všechno pro komunisty fašismus a tudíž i boj proti němu obsahuje: „*Boj proti fašismu je neoddělitelnou součástí boje proti kapitalismu, proti buržoazní třídní společnosti. Boj proti fašismu je proto nemyslitelný bez nejostřejšího potírání Sociálnědemokratické strany, jejího vedení, které představuje rozhodující sílu v procesu fašizace Německa.*“¹⁶⁸

Člověk nemusí být expertem na poslední léta Výmarské republiky, aby rozpoznal, že tyto závěry nemohou vyplývat z každodenní zkušenosti s německým veřejným životem kolem roku 1930. Příčinou této argumentace a takto vytyčených cílů byl jednoznačně diktát Moskvy, která již plně ovládala Komunistickou internacionálu (Kominternu). Její ideologie se ve druhé polovině dvacátých let soustředila na boj proti demokracii jako formě vlády, jež v Evropě měla legitimizovat „kapitalistické panství“, nikoli na boj proti fašismu. Na světovém kongresu Kominterny v roce 1928, který musel reagovat mimo jiné na vývoj v Itálii, se tato orientace nezměnila, ale naopak vyostřila. Byla zde formulována dvě hlavní dogmata, jež se v mírně pozměněné formě objevují ve zmiňované rezoluci KPD. Prvním dogmatem je rovnítko mezi fašismem a „buržoazní“ demokracií: „*Podle našeho přesvědčení se fašismus neobjevuje vedle buržoazie...fašismus se naopak stává nejdůležitější formou buržoazní reakce.*“¹⁶⁹ Demokracie je tak podle tohoto pojetí jen zástěrkou kapitalistického vykořisťování, která se stává neudržitelnou v době kapitalistické krize; právě to je chvíle, kdy buržoazie musí použít zostřenou formu vlády, fašismus. Druhé dogma se pak vztahuje na sociálnědemokratické strany, tedy reformisticky naladěné socialisty, které představovali zásadní opozici vůči komunistické myšlence násilného třídního boje. K diskreditaci těchto sil měla posloužit teorie „sociálfašismu“, která podsouvala sociální demokracii stejné cíle jako „jiným formám fašismu“, tedy vykořisťování dělnické třídy. Sociální demokracie z tohoto pohledu byla o to nebezpečnější a zákeřnější, že se snažila získat souhlas se svojí politikou v řadách samotného dělnictva.¹⁷⁰

Pod tlakem dramatických událostí v Německu se mnoho tamních komunistů s touto importovanou teorií nechtělo smířit. Někteří odešli z KPD a přidali se do řad nedogmatických a nezávislých komunistů, jaké jsme mohli poznat například ve Weltbühne. Částečně již před 30.

der faschistischen Bewegung ist die Aufrichtung der faschistischen Diktatur, die blutige Zerschmetterung der gesamten Arbeiterbewegung, die Errichtung eines Regimes des weißen Terrors, der Standgerichte und des Meuchelmordes, wie es die Herrschaft Mussolinis in Italien ist.“ In: Über den Kampf gegen den Faschismus – Resolution des Polbüros des ZK der KPD, 4. Juni 1930 In: Faschismusanalyse und Antifaschistischer Kampf der Kommunistischen Internationale Internationale und der KPD (1923-1945), Heidelberg 1973, str. 150 – 155 (citát str. 151)

¹⁶⁸ „*Der Kampf gegen den Faschismus ist ein untrennbarer Bestandteil des Kampfes gegen den Kapitalismus, gegen die bürgerliche Klassengesellschaft. Der Kampf gegen den Faschismus ist daher undenkbar ohne den schärfsten Kampf gegen die Sozialdemokratische Partei, ihrer Führerschaft, die eine entscheidende Waffe der Faschisierung Deutschlands darstellt.*“ In: Tamtéž, str. 153

¹⁶⁹ „*Nach unserer Auffassung tritt der Faschismus nicht neben der Bourgeoisie...der Faschismus wird zur entscheidenden Form der bürgerlichen Reaktion*“ Z rezoluce „Die Internationale Lage und die Aufgaben der Kommunistischen Internationale“ (45. zasedání VI. světového kongresu KI 29.8.1928), In: Tamtéž, str. 14

¹⁷⁰ Srovnej: Spiegel, Josef; Die Faschismus-Konzeption der KPD (1929-1933), Münster 1986, str. 117-123

lednem 1933, ale zejména po tomto datu, v době masového pronásledování komunistů i sociálních demokratů, se opozice k oficiální linii začíná šířit mezi větším počtem řadových členů. Tento postoj měl nejčastěji podobu rezignace, částečně také tajné spolupráce se sociálními demokraty. Koncem roku 1932 již zaznívaly kritické hlasy i z řad předních funkcionářů (například Hermann Remmele). Ty zesílily v první polovině roku 1933, kdy boj KPD proti všem a s tím související kapitulaci před nacistickým režimem kritizoval například Erich Wollenberg nebo Felix Wolf; oba byli ještě koncem dubna 1933 z KPD vyloučeni a Remmele musel učinit v Moskvě zdrcující sebekritiku. Ideologie Kominterny, a tak i KPD, se mírně posunula až v druhé polovině třicátých let.¹⁷¹

Jestliže jsme se zmínili o vnitrostranické opozici, je třeba přiznat, že většina funkcionářů KPD se držela Moskvou nadiktované linie. O tom, jak vyhocené podoby mohla tato argumentace mít a o tom, na co se KPD ve svém „protifašistickém“ boji skutečně soustředila, se můžeme přesvědčit na stránkách nejrůznějších oběžníků, výzev a dalších spisků z let 1930-1932. Například v materiálu s názvem *Aktuální otázky proletářského třídního boje*¹⁷² se dočteme, že buržoazie má pro různé situace připravena různá řešení, kvůli nimž existují jakési „rezervní bataliony“. Jedním z nich jsou i nacionální socialisté; jinou, ale v zásadě podobnou jsou sociální demokraté, kteří jsou přece jen přijatelnější pro zrádce pracujícího lidu z řad samotného proletariátu. Ještě koncentrovanější a radikálnější je spis *Třída proti třídě*, který na více než dvaceti stránkách vyjmenovává a charakterizuje úhlavní nepřátele proletářské revoluce a pracující třídy vůbec. Není bez zajímavosti, že nacionálním socialistům tu je věnována jen necelá stránka, na níž se mimo jiné dozvíme, že „nacionální socialisté se principiálně neliší od ostatních buržoazních stran.“¹⁷³ Podstatně více se spisek zabývá „hlavní oporou buržoazie“, tedy Sociálnědemokratickou stranou. Tato strana se podle autorů a vydavatelů spisku „díky své provázanosti s kapitalismem stává aktivní hybnou silou fašistické diktatury... Bez Sociálnědemokratické strany a bez reformistické odborářské byrokracie by buržoazie, vládnoucí třída, nebyla schopna současného brutálního útoku na pracující třídu.“¹⁷⁴ Celé argumentaci pak nasazuje korunu kapitola pojmenovaná příznačně „SPD a nacisté – dvojčata“ (*SPD und Nazis – Zwillinge*). V ní se konstatuje, že „Sociální demokracie je pro „demokracii“, nacionální socialisté jsou pro diktaturu. Obě síly jsou pro diktaturu kapitálu, protože mezi demokracií a fašistickou diktaturou není žádný principiální rozdíl.“¹⁷⁵

Uvedené spisy a oběžníky rozhodně nepatřily mezi výjimky. Komunistická konstrukce fašismu a

171 Více o tom in: Bahne, Siegfried; *Die KPD und das Ende von Weimar – Das Scheitern einer Politik (1932-1935)*, Frankfurt/Main 1976

172 *Aktuelle Fragen des proletarischen Klassenkampfes (Disposition für Betriebskurse, Kursusmaterial 4)*, ZK KPD 1930

173 „Die Nationalsozialisten unterscheiden sich prinzipiell nicht von den anderen bürgerlichen Parteien.“ In: *Klasse gegen Klasse: gegen die faschistische Hindenburgfront von Severing bis Hitler*, KPD, Berlin 1932, str. 19

174 „...(die Sozialdemokratie) wird infolge ihrer engen Verbundenheit mit dem Kapitalismus zum aktiven durchführenden Kraft der faschistischen Diktatur... Ohne die Sozialdemokratische Partei und ohne die reformistische Gewerkschaftsbürokratie wäre die Bourgeoisie, die herrschende Klasse, nicht in der Lage, ihre brutale Offensive gegen die Arbeiterklasse durchzuführen.“ In: Tamtéž, str. 16

175 „Die Sozialdemokratie ist für die „Demokratie“, die Nationalsozialisten sind für die Diktatur. Beide sind für die Diktatur des Kapitals, denn zwischen „Demokratie“ und faschistischer Diktatur ist kein prinzipieller Unterschied.“ In: Tamtéž, str. 20

demokracie jako dvou různých odstínů kapitalistického panství a sociálfašismu jako zrádné ideologie, pomocí které sociální demokracie zaprodává duši pracujících kapitalistickému systému, byla závazná a v rámci textů v oficiálních periodikách či publikacích KPD se s ní nepolemizovalo.

V ulicích německých měst patřily v letech 1930-1933 bojůvky mezi příslušníky SA a komunisty téměř ke každodennímu koloritu. Komunisté tak byli pochopitelně vnímáni jako nejzuřivější odpůrci nacistů a mnozí demokraté k nim v poslední chvíli vzhlíželi jako k poslední záchraně Německa před nacismem. Na intelektuální, politické a ideologické úrovni se ale věci měly poněkud jinak; vzhledem k politice Moskvy tu největším nepřítelem KPD nebyli nacisté, ale sociální demokraté; právě proti nim – a tudíž i proti jimi propagovanému demokratickému republikánskému zřízení – se tu vedl nejtěžší boj. Rozšířením pojmu fašismus na všechny jiné než komunistické politické síly došlo k naprostému zamlžení a zmatení pojmů, což v posledu mohlo nacionálním socialistům spíše prospět než uškodit.

V. PŘI POHLEDU ZPÁTKY

*Historiografie a její pohled na příčiny a souvislosti nástupu nacistického režimu
(Komparace s pohledem současníků)*

Přes veškerou práci s publicistickými prameny pozdní Výmarské republiky, přes pro mne a snad i pro vás čtenáře četné překvapivé, ba nečekané objevy, přes obdiv k prozíravosti a informovanosti některých osobností, o jejichž činnosti jsem přinesl zprávu, přes to přese všechno cítím dluh. Vlastně dva dluhy.

Tím prvním je krátký pokus o takový přehled, který by zprostředkoval představu o proporci. U některých témat jsem zmiňoval téměř všechny články, které jsem v tomto kontextu dokázal v berlínských archivech a knihovnách dohledat, jinde jsem pro nepřeberný počet textů zmínil třeba jen desetinu. Někde jsem psal o správném odhadu situace, přičemž tento odhad byl jen bílou vranou mezi množstvím omylů, jinde byli kritičtí současníci blízko reálným prognózám.

Druhým dluhem je pak srovnání s pozdější, zejména historickou, ale nejen čistě historickou literaturou. Konkrétně se zhruba deseti zásadními díly, vybranými podle kritérií zmíněných v kapitole věnované literatuře a pramenům. Pozdější učenci mají pochopitelně jednu zásadní výhodu: tou je jejich odstup. Vědí, jak vše dopadlo a znají mimo jiné i reflexi těch, kteří je předešli. Mají se o co opřít a mají z čeho vycházet. Tento odstup a toto poznání ovšem mohou tu a tam jejich pohled i rozostřit, zamlžit; události již nevidí jen v kontextu doby, neoddělitelně spolu s nimi vnímají i jejich důsledky. Klasickým příkladem, na němž se odlišnost pohledů současníků a pozdějších vědců ukazuje asi nejjasněji, je antisemitismus a jeho role pro nástup NSDAP k moci. Současníci neznali důsledky Hitlerova antisemitismu, zatímco po roce 1945 (a zejména od konce šedesátých let) jej lze jen stěží vnímat jinak než skrze Holocaust.

V rámci zprávy o pozdějším bádání se pokusím soustředit na ty oblasti, které nás z hlediska analýzy dobových publicistických textů zajímají; nepůjde tedy o úplně komplexní obsahovou analýzu daných děl. Jak jsem již naznačil, toto srovnání nemá být „uvedením na pravou míru“. Má být spíše podnětem k přemýšlení o tom, které faktory je možné přesněji vnímat formou bezprostřední zkušenosti, a jakému poznání naopak napomáhá možnost odstupu a znalost důsledků. Ale teď už k prvnímu dluhu, k přiblížení množství, míry, vzájemných proporcí.

1. Shrnutí

Pochopitelně vůbec nejvíce si kritičtí, demokraticky zaměření publicisté lámali hlavu s otázkou, kde se vlastně bere popularita nacistického hnutí. Ideovými příčinami cesty německé společnosti na konci dvacátých a počátku třicátých let, tedy například charakterem vilémovského Německa, odporem k liberalismu a krizí demokracie, se pisatelé zabývali jen minimálně. Mezi výjimečné autory, kteří si tyto hluboké souvislosti uvědomovali, patřili zejména bratři Mannové, Carl Mierendorff nebo Ernst von Alster. Počet těchto lidí bychom však zvládli spočítat na prstech. Právě tato témata většina – byť prozíravých a vzdělaných – současníků, vůbec nevnímala. Kupodivu stejně málo se psalo o antisemitismu jako o příčině výjimečné popularity nacistického hnutí. Samozřejmě, že kritici zdůrazňovali primitivnost hesel typu „*schlagt die Juden tot*“¹⁷⁶, jen zcela výjimečně ovšem tvrdili, že by právě tato agresivní protizidovská kampaň přispívala k vzestupu nacistického hnutí. Naopak, jak jsme již zmiňovali v předchozí části, tvrdilo se častěji, že antisemitismus je již tradičním vývěsním štítem všech ultrakonzervativních, nacionalistických a populistických hnutí. Příkladně publicisté, tedy lidé vzdělaní a ve vzdělaných kruzích se pohybující, měli pocit, že nejdřívším podobám Hitlerova antisemitismu stejně nemůže nikdo doslovně věřit a že v praxi se vztah NSDAP k židům neliší od již známého a poznaného. Že tudíž straně nepřináší žádné oslnivé procento voličů a pokud ano, pak jen jako součást rozsáhlejší kampaně apelující na nejnižší lidské pudy.

Čeho si tedy v této souvislosti autoři naopak všímali ve velké míře? Zřejmě bychom na prvním místě čekali sociální a hospodářskou situaci doby, situaci, kterou Carl von Ossietzky trefně vyjádřil slovy „*Tatáž bída, jež všechny oslabuje, je větrem do Hitlerových plachet*.“¹⁷⁷ V obecných článcích o tom, co lidi na nacistickém hnutí tak láká, proč mu propadají, se tento moment pochopitelně vyskytoval, a to více v časopisech levicově zaměřených. Ani on ovšem nepatřil k převládajícím. O něco více se psalo o politické schopnosti Hitlerova hnutí, zejména o jeho propagandě, a o neschopnosti jeho – zejména demokratických – protivníků. O tom, že proti Hitlerovi nikdo nevede opravdový, vážně míněný a odvážný boj. Vůbec nejčastěji – zejména pak v liberálních týdenících a měsíčnících – odpovídali autoři na otázku po popularitě nacionálněsocialistické strany touhou Němců po jakémsi vykoupení, zvláštním a rychlým šířením zcela iracionálních politických názorů, které nastalo kvůli zmatkům a prohrám poválečného Německa a jeho společnosti. Samozřejmě, tento iracionalismus a touha po mesiášovi musely souviset i se špatnou sociální a hospodářskou situací, s existenční nejistotou – to je ale v mnohých textech obsaženo jen v náznacích.

Jestliže sociální a hospodářská situace podle mnohých autorů nebyla rozhodující pro náhlý vzestup popularity, hrála zcela zásadní roli v článcích o tom, z kterých společenských kruhů Hitler své příznivce čerpal. V tom nemusí být nutně rozpor. Právě důvody faktu, že Hitler vůbec našel cestu mezi velká politická hnutí doby, hledali současníci nejčastěji v oblasti propagandy a politických chyb jeho soupeřů, případně v celkové psychické labilitě německé společnosti této doby. Ovšem zároveň si naprostá většina z nich byla jistá tím, které sociální skupiny za těchto okolností kouzlu nacistů propadají v největší míře. Tím se dostáváme k tématu voličů NSDAP.

¹⁷⁶ „Ubijte židy k smrti“

¹⁷⁷ *Der gleiche Not, der alle swächt, ist Hitlers Stärke*. In: Ossietzky, Carl von; *Kommt Hitler doch?*, In: Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 50 / 15.12.1931, str. 876

V četných člancích o příznivcích nacistického hnutí, kterých se každý rok objevovaly desítky, panovala rozšířená shoda v tom, že nacismus je hnutím středního stavu. Více než v polovině všech článků na toto téma se znovu a znovu opakovaly teze o sedlácích, úřednících a státních zaměstnancích, údajně hlavních oporách NSDAP. Spíše v menšině byly texty, v jejichž autoři se tento obraz pokoušeli precizovat, případně dokonce narušovat. Mezi nejčastější upřesnění patřily zmínky o rozdílném volebním chování katolíků a protestantů, tedy o skutečnosti, že v katolickém prostředí má NSDAP mnohem menší podporu než v prostředí evangelického – což platí nejen o společnosti jako takové, ale i o samotných církvích. Za celé sledované období se ve zkoumaných periodikách objevilo zhruba 10 článků pojednávajících o otázce, v jaké míře jsou hlavním voličským potenciálem NSDAP mladí lidé, zejména ti, kteří jdou poprvé k volbám. Pocit, že se jedná o soubor radikálního (komunisticky či nacisticky orientovaného) mládí proti staré vilémovské generaci tedy existoval, nebyl ovšem dominantní. Kupodivu ještě méně se psalo o roli nezaměstnaných – zmiňování jsou jen okrajově a častěji v souvislosti se členy radikálních složek strany, zejména SA, nikoli s jejich voliči. O něco více se pisatelé zabývali vztahem pracujících, tradičních voličů levicových stran, a NSDAP, přičemž většina z nich přiznávala, že i do jejich řad nacistická propaganda proniká. Byly to ale v naprosté většině zmínky spíše varovného charakteru, vycházelo se z předpokladu, že pracující v zásadě dosud volí sociální demokracii nebo komunisty.

Z dalších témat je pro srovnání s pozdější literaturou – a koneckonců i s pozdějším vývojem – zásadní téma prognóz. Textů, které by obsahovaly odpovědi na otázky po dalším vývoji nebylo mnoho, pokud nepočítáme drobné prognózy, které se vejdu do jednoho odstavce a které zpravidla spíše kladou otázky. Pochopitelně, že odhadovat budoucnost v tak chaotické době, jakou byl počátek třicátých let v Německu, je úkol téměř nadlidský – přesto se o to v souvislosti s vývojem NSDAP několik autorů pokusilo – počet komplexnějších článků na toto téma ovšem nepřesáhl dvě desítky. Mezi nejčastější teze přitom patřila ta o rozporuplné povaze programu NSDAP, který láká i voliče a potenciální členy s velice odlišnými představami a který tudíž zákonitě povede k rozpadu této strany. Zhruba polovina autorů píšících v tomto duchu ovšem přiznávala, že před tímto rozpadem se NSDAP může dostat k neomezené moci, což může mít drastické důsledky. Zhruba třetina autorů píšících o budoucnosti nacistického hnutí si absolutně nedokázala představit Hitlera jako neomezeného diktátora – někteří dokonce argumentovali tím, že by takové počínání nedovolila německá ústava. Spor se také vedl o tom, zda se má Hitlerovo hnutí „opotrebovat v praktické politice“, tedy, zda by nemělo převzít vládní zodpovědnost – s tímto návrhem přicházeli zejména liberální publicisté, přičemž umírněně levicoví autoři byli striktně proti a upozorňovali na možnost neomezené hrůzovlády, kterou bude těžké či nemožné přerušit. Jiní – a opět se jedná o nemalou část sledovaných textů – upozorňují na neřešitelnost hospodářské situace a na to, že právě neschopnost v této oblasti nakonec i Hitlerovi zlomí vaz. Nakolik byla pozdější nacistická vláda schopna či neschopna ekonomické problémy řešit, bude zajímavé konfrontovat na základě pozdější literatury. Zejména ke konci sledovaného období se množí články, které varují před různými stránkami totalitního systému – před tajnou policií, nedůvěrou mezi lidmi, udavačstvím, koncentračními tábory... Je tedy zřejmé, že se šíří přesvědčení o tom, že Hitler právě k takové vládě směřuje.

Rovněž zajímavým materiálem pro srovnání budou představy dobových publicistů o možném řešení situace; takových komplexnějších návrhů nebylo mnoho, jednalo se o docela výjimečné, avšak o to zajímavější a propracovanější texty. Nejzásadnější z nich, článek *Was zu tun wäre* Wernera Thormanna, je podrobně analyzován v předchozí části – a bude zajímavé, zda se ve

zpětném pohledu ukazují ještě nějaká jiná možná řešení. Vedle systematických kroků se – to dokonce častěji – psalo i o přímém odporu proti nacistům – za nositele tohoto (politického, společenského...) odporu byli považováni v podstatě výhradně dělníci, pracující jako jediná kompaktní skupina relativně nezasazená nacistickým hnutím. Nakořik to byly reálné úvahy, k tomu se vrátíme právě v následující komparaci. V zásadě až na samém konci roku 1932, a ve větší míře v době převzetí moci, si někteří autoři uvědomují, že začíná doba mimoparlamentního boje a že tradiční parlamentní politika patří minulosti. I tak se jedná jen o několik málo bystrých jedinců, ostatní si i v tomto období stále dělají naděje na pokračování občanských a politických svobod.

Ve zhruba desítce článků autoři podrobněji hodnotí roli inteligence v nacistickém hnutí a dochází k závěru, že – ač je jinak hnutí běžně pokládáno za barbarské a plebejské – německá inteligence pro nacismus hraje roli velice zásadní. Že se totiž jedná o duchovní vzpouru části buržoazních elit, které ztrácejí půdu pod nohama. Ostatně i u textů pojednávajících o voličích se často objevuje postřeh, že se u středních vrstev v první řadě nejedná o ztrátu existenčního zajištění, ale zejména o ztrátu společenského postavení a tradičního sebevědomí. Zatímco proletářská inteligence se má do čeho zapojit, píše se v několika člancích, buržoazní inteligence ztrácí své tradiční domény, a proto bezradně tápe. Tyto postřehy nepatřily k hlavnímu proudu, ale na druhou stranu nebyly výjimečné.

Po tomto krátkém přehledu nastal čas, abychom upřeli naši pozornost k pozdější literatuře a k hlavním tématům, kterým se v souvislosti se vzestupem NSDAP v posledních třech letech Výmarské republiky věnuje.

2. Nástup fašismu v Německu jako důsledek dlouhodobého ideologického vývoje *Historiografie padesátých a šedesátých let o nástupu nacistického režimu*

„Zatímco německá republika – byť zmítána těžkými krizemi – si nejprve dokázala udržet svobodu a demokratickou strukturu, prosadily se ve dvou velkých evropských státech, v sovětském Rusku a ve fašistické Itálii, diktátorské sklony, a byl zde nastolen totalitní systém jedné strany, tedy systém neomezené moci ohrožené maximálně vnitrostranickými konflikty. Ještě deset let se Německo drželo experimentu parlamentní demokracie. Nakonec byla i tady myšlenka demokracie zcela zdiskreditována, její masová základna zneužita a použita jako nástroj sakralizovaného vůdce a jeho postupem času monopolního kontrolního aparátu. Stalo se tak v důsledku romanticky přepjatých nacionálních citů a zároveň mesianistického přesvědčení i touhy po modernizovaném mocném státu a jednotě německého lidu, a to prostředky masové propagandy a rafinovaně manipulovanými plebiscity.“¹⁷⁸ Těmito slovy charakterizoval politicko ideologický vývoj Výmarské republiky Karl Dietrich Bracher; v práci, která posloužila německému bádání o rozpadu první německé demokracie jako základní kámen. I z tohoto krátkého úryvku jsme schopni vyčíst, které momenty a fenomény Bracher ve své studii považuje za zásadní: zneužití masového charakteru moderních politických systémů, mesianismus a sakralizace vůdce, touha po jednotě, přepjatý nacionalismus jako dědictví romantismu a propaganda. Právě nacionální myšlení Bracher zběžně sleduje již od 19. století a zdůrazňuje německé vymezování se proti liberálním demokraciím evropského západu.

Pro Brachera hraje centrální úlohu v mozaice ideologických předpojatostí a světonázorů, které posloužily nacionálnímu socialismu, myšlenka rasové čistoty a její nejjednoznačnější varianta, antisemitismus. „Jakou roli hrál tento proud a jeho bezohledné využití a rozdmýchání při vybudování a následném vítězství totalitarismu v Německu, bylo mezitím opakovaně dokázáno“¹⁷⁹, píše Bracher a odvolává se zejména na Hannah Arendtovou.¹⁸⁰ Bracher si samozřejmě klade otázku, proč právě v Německu v této době hrál antisemitismus tak výjimečnou roli – a dochází k závěru, že příčiny leží spíše v politicko-taktické a ideologické oblasti než v oblasti hospodářsko-sociální: „Jako politická zbraň a jako světonázor získal antisemitismus nejsilnější pozici právě v Německu. Tento fakt objasňují vysvětlení vycházející z hospodářské a sociální

178 „Während die deutsche Republik, unter schweren Krisen freilich, zunächst ihre demokratisch-freiheitliche Struktur zu behaupten schien, hatten sich schon in zwei großen europäischen Staaten, in Sowjetrußland und im faschistischen Italien, die diktaturstaatlichen Tendenzen durchgesetzt und mit der Errichtung des totalitären Einparteienregimes die ungeteilte, höchstens von innerparteilichen Differenzen bedrohte Macht errungen. Zehn Jahre noch hielt Deutschland am Experiment der parlamentarischen Demokratie fest, bis auch hier auf der Grundlage eines verletzten, romantisch übersteigerten Nationalgefühls und zugleich weltpolitischen Sendungsbewusstseins, aus dem Trieb zum modernisierten, behauptungsfähigen Großstaat heraus und mit den Mitteln intensiver Massenpropaganda, raffiniert manipulierter Plebiszite und gelenkter Einigungsbedürfnisse die Idee der Demokratie bis zum äußersten Missbrauch ihrer Massenbasis denaturiert und zum Instrument eines sakral sanktionierten Führers und seiner monopolisierten Kontrollapparate geworden war.“ In: Bracher, Karl Dietrich: Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villingen 1971(1. vydání 1955), str. 139-140

179 „Welche Rolle diese Strömung und ihre rücksichtslose Nutzung und Aufpeitschung bei der Ausbildung und beim schließlichen Sieg des Totalitarismus in Deutschland gespielt hat, ist inzwischen wiederholt nachgewiesen worden.“ In: Bracher, Karl Dietrich: Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villingen 1971, str. 140

180 Jde o ve své době průlomovou práci o původu totalitarismu: Arendt, Hannah; The Origins of Totalitarianism, New York 1951

struktury jen nedostatečně. Podstatnější je naopak taktický a strategický význam antisemitismu jako nástroje likvidace demokratického společenského a státního konceptu a jeho nahrazení totalitárními modely chování.¹⁸¹ Bracher charakterizuje antisemitismus slovy, která dnes můžeme pokládat za vcelku neoriginální, možná dokonce za klišé. Píše o ideologii obětího beránka, kterou potřebují všechny totalitní režimy, o ideologii přítele a nepřítele, která se nabízí právě společností, jež prožívají nějakou vnitřní krizi. Antisemitismus je podle něj věcně zcela neopodstatněný a iracionální, ovšem psychicky velmi hluboce zakořeněný. Pro společnost, která kolísá mezi strachem, nejistotou, absencí sebevědomí a manipulovatelností na jedné straně a na straně druhé pýchou a sebepřeceňováním, tvoří právě antisemitismus onu nesmírně výbušnou směs, kterou je možné naprosto destruktivním způsobem zneužít. Bracher ovšem tato slova píše v Německu poloviny padesátých let, v době, kdy zdaleka nebylo vše tak jasné jako dnes. V porovnání s demokratickými publicisty třicátých let si antisemitismu a jeho role nejen nepoměrně více všímá, ale zároveň jej dokáže i přesněji a diferencovaněji charakterizovat.

Jestliže Bracher klade velký důraz na dlouhodobý ideologický vývoj německé společnosti, rozhodně nepřehlídí ani otázky sociální a hospodářské. Hrají pro něj roli prostředí, v němž ono hluboce zakořeněné mohlo vyvřít na povrch a zejména podle něj určují, které vrstvy se staly nositeli a vykonavateli této politické ideologie. „*Ještě více než jinde se právě občan Výmarské republiky cítil vydán na milost a nemilost nečekaným a zdánlivě nezaslouženým sociálním a hospodářským krizím*“¹⁸², píše autor a dodává, že to byly především poválečný rozklad, inflace a hospodářská krize, které způsobily všeobecnou rezignaci a příklon k „novým řešením“, tedy i k v podstatě bezobsažné „revoluci zprava“. Podrobně se pak Bracher zabývá zejména otázkou nositelů a propagátorů oné staré ideologie v novém hávu, kterou podle něj nacionální socialismus byl. Tuto otázku vidí – podobně jako většina dříve citovaných publicistů - poměrně polarizovaně. Dělnictvo se podle něj stalo hlavním nositelem parlamentní demokracie, i když ani ono nebylo oním státem bez symbolů a vnější estetiky nijak nadšeno. Rezervoárem nacionálněsocialistických hlasů se ale podle autora staly střední vrstvy, které procházely hlubokou krizí. Zásadním mezníkem této krize, jejím radikálním prohloubením, ovšem podle něj nebyla ani válka ani pozdější hospodářská krize, ale daleko více hyperinflace roku 1923, jež prohloubila sociální propast mezi bohatou elitou a chudnoucími středními vrstvami tísněnými strachem z proletarizace: „*Vlivná vyšší třída, jejíž postavení se ještě více zlepšilo v důsledku války a inflace, vypudila tradiční střední vrstvy z původní pro společnost konstitutivní pozice a ohrožovala ... samotnou existenci malého obchodníka. Sociální odstup těchto rytířů konjunktury a zbohatlíků oproti těm příslušníkům středního stavu, kteří prohráli ve velké hře inflace, zcela zásadně vzrostl.*“¹⁸³ Vývoj počátku třicátých let je pro Brachera důkazem faktu, že střední vrstvy

181 „*Tatsächlich hat der Antisemitismus die größte Durchschlagskraft in Deutschland entwickelt: dies Faktum können Hinweise auf die wirtschaftliche und soziale Struktur nur unvollkommen erklären, es erweist vielmehr gerade die taktische und strategische Bedeutung des Antisemitismus für die Zerstörung eines demokratischen Gesellschafts- und Staatsbewusstseins durch totalitäre Verhaltens- und Gestaltungskonzepte.*“ In: Bracher, Karl Dietrich: Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie, Villingen 1971, str. 140

182 „*Mehr noch als anderswo fühlte sich der Bürger der Weimarer Republik dem Druck unerwarteter und scheinbar unverdienter sozialer und wirtschaftlicher Notlagen ausgeliefert.*“ In: Tamtéž, str. 141

183 „*Diese einflußreiche Oberschicht, deren Gewicht durch die Folgen des Krieges und der Inflation noch erhöht wurde, verdrängte den traditionellen Mittelstand weitgehend aus seiner tragenden Stellung und bedrohte ... die Existenz des kleinen Geschäftsmannes. Der soziale Abstand dieser Konjunkturritter und „Neureichen“ gegenüber den Verlustträgern der Inflation in den Mittelschichten hatte sich erheblich vergrößert.*“

nedokázaly myšlenkově překonat paniku a přesvědčení o krizi, vyvolané inflací. Tedy přesvědčení, které je vedlo k útěku do světa politických ideologií slibujících návrat ztraceného ráje. Na základě tohoto rozpoložení, této sociální nostalgie, charakterizuje Bracher nacionální socialismus počátku třicátých let těmito slovy: „*Nacionální socialismus se nestal masovým hnutím jako nacionálně-totalitní strana, ale především díky své funkci domnělé záchranné kotvy středostavovské lodě zmítané mezi hospodářskou realitou a touze po sociální prestiži.*“¹⁸⁴ Přes veškeré dlouhodobé ideové souvislosti tedy nakonec Bracher přiznává, že vzestup těchto hluboce uložených stereotypních a radikálních forem až k masové popularitě a neomezené politické moci umožnila konkrétní hospodářská a zejména sociální situace, přičemž se mu jako ústřední nositel změn jeví postižený střední stav; v praxi tedy úředníci, zaměstnanci a sedláci.

Vedle popisu hlavních ideologických proudů a sociálního pohonu celého procesu se ale Bracher podrobně zabývá i jednotlivými oblastmi společnosti a státního aparátu, které sice nebyly tak důležité pro samotný vzestup NSDAP, ale napomohly následnému, relativně hladkému přechodu od demokratického k totalitnímu způsobu vlády. Jako zásadní se mu v této souvislosti jeví byrokracie a soudnictví, přičemž sleduje postupné odcizení mezi těmito aparáty a demokratickým státem. Německému státu se nepodařilo učinit ze sféry byrokracie a justice součást procesů demokratického rozhodování, a tak získat další kontrolní mechanismy a posílit tak „demokratický imunitní systém“. „*Prosadila se teorie, podle níž bylo soudnictví – stejně jako byrokracie – jen dalším neutrálním a do sebe uzavřeným aparátem odděleným od politického vývoje i politického rozhodování.*“¹⁸⁵ Právě tyto strukturální prvky jsou v Bracherově práci velkým novem oproti aktuálním postřehům současníků, kteří pochopitelně mohli některé záležitosti vidět jen stěží.

Zatímco Bracher se vedle ideologických a ideově-historických exkurzů podrobně věnuje konkrétní historické, sociální a hospodářské situaci dvacátých a třicátých let, je další zásadní kniha reflektující cestu německé společnosti k nacismu zaměřena vyloženě na dlouhodobý vývoj německého myšlení. Britský autor George Mosse je přesvědčen, že právě v myšlenkové a zejména ideologické oblasti je třeba hledat hlavní zdroj oné tragické cesty, kterou si Němci zvolili počátkem třicátých let. Jeho spis *Krise německé ideologie*¹⁸⁶ není prvním svého druhu – svým způsobem do této kategorie patří již Meineckeho *Německá katastrofa*¹⁸⁷ – ale jedná se o jednu z nehlubších sond do tématu, které můžeme nepřesně nazvat jako bádání o zvláštní německé cestě (deutscher Sonderweg). Nacismus takto smýšlející autoři nevysvětlují v první řadě jako produkt konkrétní historické a sociální situace, který by se za podobných podmínek mohl ujmout v kterékoli společnosti, ale jako důsledek dlouhodobého vývoje, jehož počátek je třeba hledat někde na přelomu 18. a 19. století a který německou společnost svedl z „normální“ cesty, kterou absolvovaly především západoevropské společnosti.

Mosse začíná svoji exkurzi do lůna německé ideologie 19. a 20. století u slova *Volk* a *völkisch*.

In: Tamtéž, str. 142

184 „*Der Nationalsozialismus konnte nicht so sehr als nationalistisch-totalitäre Partei denn als vermeintlicher Rettungsanker eines zwischen wirtschaftlicher Realität und sozialem Prestigeanspruch hin- und hergerissenen Mittelstandsschiffs zur Massenbewegung werden.*“ In: Tamtéž, str. 146-147

185 „*Die Oberhand behielt die Theorie, nach der – wie die Bürokratie – die Justiz, als ein weiterer pouvoir neutre, per se vom Fluß der politischen Entwicklungen und Entscheidungen detachierte sei.*“ In: Tamtéž, str. 176

186 Mosse, George L.; *The Crisis of German Ideology – intellectual origins of the Third Reich*, London 1966

187 Meinecke, Friedrich; *Die deutsche Katastrophe*, Wiesbaden 1946

„Volk je jedním z těch fascinujících německých slov, která v sobě obsahují mnohem více, než by se zdálo z pouhého přesného překladu. Volk je mnohem obsažnějším pojmem než národ (autor používá angl. výrazu people – pozn. aut.). Od zrození tohoto slova v době německého romantismu totiž němečtí myslitelé slovem Volk vedle vlastního společenství označovali i duchovní jednotu. Volk tak zároveň má transcendentální hodnotu, kterou můžeme nazývat přirozeností, veškerenstvím či mýtem. Tato hodnota byla ve všech svých proměnách vždy spojená s nejvnitřnější lidskou přirozeností a představovala zdroj jeho tvůrčí síly, jeho nejhlubší cit, jeho individualitu a jeho spojení s ostatními členy společenství, na něž se pojem Volk vztahoval.“¹⁸⁸ Volk se tak pro Němce podle Mosseho stal jakýmsi mystickým pojítkem mezi romanticky hrdinským individuem a kolektivní, kosmologickou identitou. Takto pojaté společenství se stalo instancí, která leží mezi individuem a božstvem, tedy něčím posvátnějším než individuální lidský život.

Na Západě se prosazující primát individuální svobody našel v rámci německé ideologie svoji specifickou, deformovanou podobu. Zatímco liberální koncept definoval individuum jako nezávislou, se společenstvím dobrovolnou dohodou svázanou jednotku, němečtí myslitelé zdůrazňovali tvůrčí a nábožensky založenou svobodu. Svobodný podle nich byl ten, kdo dokázal následovat tvůrčího ducha života, kdo rozpozná ono božské a ve *völkisch* společenství se naplňující.

Z těchto více méně filosofických pohnutek se podle Mosseho postupně vyvinula ideologie, která se už nelišila jen v abstraktních úvahách o svobodě, individuu a společenství, ale která zasahovala i politickou oblast, mezilidské vztahy a postoj k jinakosti (tj. k jiným etnikům a rasám, ale například i k lidem dědičně nemocným nebo k intelektuálům). Důraz na přirozenost a zdraví se postupně transformoval na oslavu těla a fyzické síly, která začala být považována za vyjádření onoho autenticky přirozeného, německého – například oproti pochybnému intelektualismu. Z pojetí německého společenství jako jednoho organismu zároveň postupně vyplynulo přesvědčení o škodlivosti jakéhokoliv narušování takového celku cizími elementy – tedy v podstatě myšlenka *Lebensraum*. Kompaktní národní společenství, tradiční společenské formy jako vyjádření autenticity německosti, organická soudržnost, hierarchie, autorita, to vše bylo chápáno jako jakýsi důkaz boží přítomnosti na Zemi. Vznikla tak vcelku ojedinělá „konzervativní utopie“, harmonický stav světa, který byl hledán nikoliv v budoucnosti jako v případě komunismu, ale v návratu k organické přirozenosti.

Na pojem *Volk* se podle Mosseho nabalovaly další charakteristiky, které již jednoznačně určovaly, kdo a za jakých podmínek do tohoto organického celku patří a kdo už nikoliv. Zatímco sedláci se stali nejryzejšími nositeli a zároveň pozitivním symbolem této ideologie, připadla úloha protivníka oné přirozené německosti – nikoli neočekávaně – židům. Zatímco sedlák reprezentoval provázanost společenství s půdou, ukotvení, věrnost tradici, fyzickou zdatnost, zdraví a upřímnost, žid se postupně stal symbolem pro vše, co bylo ideálu *völkisch* společenství cizí. Tedy

188 “Volk is one of those perplexing German terms which connotes far more than its specific meaning. “Volk” is a much more comprehensive term than “people”, for to German thinkers ever since the birth of German romanticism in the late eighteenth century “Volk” signified the union of a group of people with transcendental “essence”. This “essence” might be called “nature” or “cosmos” or “mythos”, but in each instance it was fused to man’s innermost nature, and represented the source of creativity, his depth of feeling, his individuality, and his unity with other members of the Volk.” In: Mosse, George L.; *The Crisis of German Ideology – intellectual origins of the Third Reich*, London 1966, str. 4

v první řadě moderní industriální společnosti, která drtí tradiční hodnoty. S tím souvisí stereotyp žida jako agenta západního povrchního liberalismu, jako vykořeněné existence, jejímž hlavním cílem je přivést do neštěstí vykořeněnosti i ostatní, dosud zdravé a autentické. Judaismus byl považován za duchovně mrtvý a prázdný. Žid tak nemohl být nositelem humanity, nemohl respektovat tradiční strukturu a hierarchii, byl narušitelem pořádků, které světu teprve dávají smysl. A především, a v tom se tento moderní antisemitismus lišil od křesťanského antijudaismu, „*židé se nikdy nemohli stát Němci, protože postrádali duchovní hloubku.*“¹⁸⁹ Moderní antisemitismus tohoto druhu v sobě obsahoval svoji kulturní, sociální, ale i každodenní složku, která rozhodně neměla daleko k přímému násilí, a znemožňoval židům jakoukoliv cestu do „pravé“ německé společnosti. Židé už tak na rozdíl od dřívějších dob nemohli uniknout svému osudu žádnou konverzí. Mosse uvádí příklady *völkisch* literatury, ve které se - již v 19. století - objevují plány na deportaci židů z Evropy.¹⁹⁰

V závěrečné části knihy Mosse poukazuje na postupné srůstání politického konzervatismu a právě této specificky německé *völkisch* ideologie. Tento proces byl podle něj urychlen po 1. světové válce, kdy se oba proudy překrývaly ve svém odporu proti republice. Mosse sice i v této době uznává existenci klasické konzervativní elity - tedy bohatých aristokratů a velkopodnikatelů, kteří tvořili jistou část DNVP - tvrdí však, že násilná a v první řadě antisemitská konzervativní *völkisch* utopie již i v těchto kruzích zcela dominovala. Právě fenoménu žida jako úhlavního nepřítele připisuje zcela zásadní roli. Vedle dřívějších aspektů nyní v obrazu žida dominoval prvek odcizeného internacionalismu a bolševismu. Židé se stále častěji v ultrakonzervativní - a nyní již i nacionálněsocialistické - propagandě objevovali jako agenti sovětského Ruska, tedy jako zrádci národa. Teprve Hitler ovšem tuto modernizaci *völkisch* ideologie podle Mosseho skutečně provedl. „*Hitler se chopil příležitosti, kterou mu přichystala celá historie völkisch ideologie... Nyní této ideologii dal logické vyústění, konkrétní směr... Z německé revoluce se stala revoluce protižidovská... To byl zdroj Hitlerova úspěchu: jeho schopnost přetvořit revoluční sklony velké části populace v protižidovskou revoluci.*“¹⁹¹

Důraz, který v závěru knihy Mosse klade na antisemitskou složku Hitlerovy propagandy jako na klíčový faktor jeho úspěchu a popularity, je ve výrazném rozporu se svědectvím kritických současníků. K otázce, jak tento rozdíl či dokonce protiklad hodnotit, se ještě vrátíme v závěru této části práce. Každopádně je třeba ještě jednou zdůraznit, že Mosse není sám, že celý jeden proud historiografie nacismu zdůrazňuje ony ideologické a zejména antisemitské prvky německého myšlení jako rozhodující pro širokou podporu, kterou si Hitler u německého lidu získal.

189 „*Jews could never become Germans, precisely because they lacked spiritual delth.*” In: Tamtéž, str. 129

190 Například Ahlward, Hermann; *Der Verzweiflungskampf der arischen Völker mit dem Judentum*, 1890

191 „*Hitler took his opportunity, toward which all of Volkisch history has led... Indeed, he drove it to its logical conclusion, for he gave it a concrete direction... The German revolution became the anti-Jewish revolution... Here then was the source of Hitler's success: his ability to transform the revolutionary longings and grievances of a large sector of the populace into an anti-Jewish revolution.*” In: In: Mosse, George L.; *The Crisis of German Ideology - intellectual origins of the Third Reich*, London 1966, str. 292

3. Konec Výmarské republiky jako komplex institucionálních vad, politických chyb a překotné sociálně-ekonomické modernizace společnosti

Historiografie sedmdesátých a osmdesátých let o konci první německé demokracie

„Odpověď na otázku, proč byl nacionální socialismus po roce 1930 tak přitažlivý pro živnostníky řadící se do střední třídy, nám nemohou zodpovědět jen jednotlivé složky jeho ideologie. Nebyl to jen „extrémní nacionalismus“ nebo myšlenka „národního společenství“ (Volksgemeinschaft), které NSDAP zajišťovaly podporu středních tříd. Nacionalismus byl exkluzivním znakem Hitlerova hnutí stejně málo jako k harmonii odkazující fráze o „národním společenství“, kterou si posloužily bez výjimky všechny pravicové strany. Úspěch nacionálních socialistů nemůže vysvětlit ani jejich radikální antisemitismus... Rovněž není pravda, že by široké vrstvy německé společnosti v nacionálním socialismu viděli jedinou skutečnou alternativu komunismu... Střední stav se, řečeno s nadsázkou, neobával revoluce, ale evoluce... Nacisté a příslušníci středostavovské vrstvy se shodovali v zásadním odporu k emancipaci pracujících, která by nutně znamenala ztrátu stávajících privilegií.“¹⁹² S touto analýzou Heinricha Augusta Winklera, jednoho z předních expertů zabývajících se Výmarskou republikou, z roku 1972, jistě nemusíme zcela souhlasit. Ať už k ní zaujmeme jakýkoliv postoj, je každopádně výmluvným zrcadlem posunu historického bádání o příčinách vzestupu nacismu, k němuž došlo počátkem sedmdesátých let. Především již je patrný odklon od pokusů o monokauzální vysvětlení typu George Mosseho. Zároveň již dominantní otázka nezní - *jaká to byla cesta, která dovedla německou společnost k nacismu*. Autory spíše nyní zajímá, která část německé společnosti nesla největší zodpovědnost za nástup nacismu, jaké podmínky přispěly k jeho zrodu či například otázka, čím se nacismus vlastně lišil a v čem se naopak shodoval s již dříve nebo současně existujícími politickými proudy. Ve Winklerově díle, ale i v dalších textech sedmdesátých let, je znát silný vliv sociálně-historické školy, které nejde o vyprávění jednoho dominantního příběhu (jako Mossemu nebo později Goldhagenovi¹⁹³), ale o postižení často rozporných společenských tendencí a struktur jednotlivých společností.

Vznik a rozvoj fašismu a zejména nacismu podle Winklera nesouvisí v první řadě s myšlenkovým dědictvím německého romantismu, ale daleko více s absencí některých fází moderního společenského vývoje. Značná část faktorů, které jsou pro fašistická hnutí zásadní, podle něj mají jednoho jmenovatele: *„absenci úspěšné buržoazní revoluce, která by účinně překonala institucionální a ideologické prvky předindustriální společnosti. Jinými slovy: fašistická hnutí měla výraznější šanci na úspěch tam, kde se předindustriálními autoritám –*

¹⁹² *„Die Anziehungskraft, die der Nationalsozialismus auf den gewerblichen Mittelstand seit 1930 ausübte, kann nicht mit einzelnen Bestandteilen seiner Ideologie erklärt werden. Es war nicht allein ein „extremer Nationalismus“ oder die Idee der Volksgemeinschaft, was der NSDAP die Unterstützung der Mittelschichten sicherte. Nationalismus war ebensowenig ein ausschließliches Merkmal der Hitlerbewegung wie die harmonisierende Phrase von der „Volksgemeinschaft“, die ausnahmslos von allen bürgerlichen Parteien in Anspruch genommen wurde. Es ist auch nicht primär der radikale Antisemitismus, der den Erfolg der Nationalsozialisten erklären konnte... Es trifft auch nicht zu, daß breite Kreise der deutschen Gesellschaft im Nationalsozialismus die einzig gangbare Alternative zum Kommunismus sahen... Der Mittelstand war, zugespitzt ausgedrückt, nicht das Opfer einer Revolutions-, sondern einer Evolutionsfurcht... Nationalsozialisten und Mittelständler trafen sich in der rigorosen Ablehnung einer Emanzipation der Arbeiterschaft, die zugleich den Abbau bestehender Privilegien hätte bedeuten müssen.“* In: Winkler, Heinrich August: *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik*, Köln 1972, str. 177-178

¹⁹³ Goldhagen, Daniel J.; *Hitlerovi ochotní katani*, Praha 1997

*šlechtě, armádě, úřednictvu, církvi – podařilo udržet si svá privilegia i po průmyslové revoluci a kde tak tito lidé získali zásadní vliv na některé společenské skupiny.*¹⁹⁴ Winkler tak naznačuje jisté souvislosti mezi fašismem a postfeudálními strukturami německé společnosti a tvrdí, že šance fašismu jsou nepřímo úměrné síle demokratických tradic jednotlivých společností.

Winkler zároveň poukazuje na některé zdánlivě nepodstatné, ale v praxi často významné jednotlivosti, které jednotlivé skupiny obyvatelstva (zejména středního stavu) přivedly do náruče nacionálních socialistů. V případě drobných obchodníků to například podle něj byly obchodní domy a kampaň, kterou proti nim nacisté rozpoutali. Obchodní domy byly převážně v majetku židovských podnikatelů, a tak se tato kampaň dala obratně propojit s rasistickým snem německého národního společenství zbaveného cizorodých elementů, jehož existence vyřeší veškeré sociální a hospodářské rozpory doby. Winkler tak upozorňuje – a v tom je mnohem blíže dobovým textům než výše zmiňovaní autoři – na sociálně-ekonomický kontext nacionálněsocialistického antisemitismu. Podobně podle něj nacisté získávali i další skupiny obyvatel; nešlo tedy o jednu všespasitelnou frázi, která by působila na celý německý národ, ale o důmyslnou a do jednotlivostí zacházející propagandu, o usilovnou mravenčí práci. Winkler dává rovněž za pravdu levicovým publicistům v otázce politického zakotvení nacistů, když – přes výraznou voličskou základnu NSDAP ve středostavovských kruzích – z politického hlediska odmítá pojem „extremismus středu“. Politicky z jeho pohledu nacismus nebyl hnutím středu, kdesi mezi levicovým hnutím a tradičními konzervativními stranami, ale byl zakotven jednoznačně na pravici politického spektra. Nejen v Německu, ale ani nikde jinde, se podle něj fašismus nedostal k moci bez spolupráce s tradiční pravíci.

V jednom ze zásadních sborníků o struktuře nacistického Německa, který vydala dvojice německých historiků Martin Broszat a Horst Möller¹⁹⁵, nalezneme studii, v níž druhý jmenovaný, expert na meziválečné německé dějiny, interpretuje vzestup nacistů a jejich uchopení moci jako nacionálněsocialistickou revoluci. V čem se tato revolučnost projevovala? *„Nacionálněsocialistické hnutí slibovalo místo pluralistických zájmů a štěpení stran integraci, předkládalo nové identifikační vzory, vzory integrace a jednoty... Vzestup nacionálního socialismu znamenal z formálního i obsahového hlediska, přes veškerou anachroničnost a četné reakční představy, vítězství nového nad starým... Nacionální socialismus zlikvidoval do té doby platící právní a ústavní systém... Postupné rozpouštění a dezintegrace výmarského ústavního a společenského systému se odehrávalo současně se vzestupem nacionálního socialismu. Bez této rostoucí nestability a rozpadu výmarského státu a společnosti by nacismus nebyl myslitelný. Ideologizace, polarizace a politizace všech společenských složek, které jsou charakteristické pro každou revoluci, patří rovněž k základním znakům nacionálního socialismu.*¹⁹⁶

194 *“...das Fehlen einer erfolgreichen bürgerlichen Revolution, die die institutionellen und ideologischen Elemente vorindustrieller Gesellschaft wirksam überwindet. Positiv gewendet: faschistische Bewegungen hatten besondere Erfolgchancen da, wo vorindustrielle Machträger – vor allem Adel, Militär, Bürokratie, Kirche . ihre Privilegien über die industrielle Revolution hinwegtreten und auf andere gesellschaftliche Gruppen bestimmenden Einfluß gewinnen konnten.”* In: Winkler, Heinrich August: *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik*, Köln 1972, str. 162

195 Broszat, Martin, Möller, Horst; *Das Dritte Reich – Machtstruktur und Geschichte*, München 1983

196 *“Diese Bewegung des Nationalsozialismus versprach statt pluralistischer Interessen und Parteienzerklüftung Integration, sie stiftete neue integrierende Identifikationsmuster für die Einheit... Der Aufstieg des Nationalsozialismus bedeutete in formaler wie auch in inhaltlicher Hinsicht, trotz vieler Anachronismen, trotz*

Möller, podobně jako ostatní autoři, nevnímá hospodářskou krizi jako hlavní příčinu této nacionálně socialistické revoluce. Hospodářská krize v Německu v plné síle vypukla až koncem roku 1930, zatímco příznaky zásadního odklonu od demokracie jsou patrné již kolem roku 1929. Hospodářská krize tak podle něj jen prohloubila ústavní krizi, nebyla ovšem její příčinou. Möller tedy zdůrazňuje, že takzvaná „zlatá dvacátá léta“ z ústavního a politického pohledu rozhodně nebyla časem opravdové konsolidace.

Na rozdíl od Winklera neklade Möller tak velký důraz na sociální faktory a zůstává spíše v rovině ústavního vývoje a politických dějin. Jako zásadní mezník se mu proto jeví Versailleská mírová smlouva, která psychologicky i hospodářsky zatížila Německo víc než co jiného. Druhým do velké míry vnějším faktorem, který napomáhal destabilizaci, bylo ohrožení ze strany bolševiků (a strach z něj). Z vnitřních příčin Möller vnímá zejména kompromisní charakter Výmarské ústavy, s níž nakonec nemohl být spokojen nikdo – jedněm se zdála nemístně demokratická, z hlediska jiných nešla v demokratických reformách dost daleko. Zásadním mezníkem je pak ovšem i pro Möllera hyperinflace roku 1923, která ožebračila velkou část středních vrstev.

A důsledek současného působení všech těchto faktorů? „*Proti ustrašeným demokratům stáli extrémističtí nepřátelé demokracie, nepřátelé, kteří proti republikánům nebojovali jako proti politickým protivníkům, ale jako proti soupeřům, které je potřeba fyzicky zlikvidovat... Stejně jako samotná republika se i její poslední dítě, NSDAP, zrodilo z krize a slibovalo její řešení.*“¹⁹⁷

Möllerovu analýzu bychom snad mohli označit jako střednědobou; nevnímá si v první řadě faktorů, které bezprostředně provázely vzestup NSDAP kolem roku 1930, zároveň ale nesleduje dlouhodobé myšlenkové či sociální trendy rodící se v 19. století. Důraz klade především na první léta Výmarské republiky, čímž se podstatně liší od naprosté většiny dobových analýz. Ty totiž samozřejmě v první řadě vnímaly ono bezprostřední a například inflací z roku 1923 se zabývaly jen zcela výjimečně.

Jednou z nejhlubších analýz, která celý problém zapojuje do ještě trochu jiného kontextu, je Peukertova práce z konce osmdesátých let¹⁹⁸. Výmarská republika je zde interpretována jako období německých dějin, v němž se plně rozvinula modernizační krize. Krize modernizujících se společností pochopitelně není německou specifikou, podle Detleva Peukerta ovšem v Německu tato krize – ve velice koncentrované podobě – proběhla za podmínek mimořádně nešťastných.

vieler reaktionärer Vorstellungen, den Sieg des Neuen über das Alte... Die NS-Machtergreifung zerstörte das bis dahin gültige Rechts- und Verfassungssystem... Der allmählichen Auflösung und Desintegration des Weimarer Verfassungs- und Gesellschaftssystems korrelierte der Aufstieg des Nationalsozialismus. Ohne diese zunehmende Instabilität und Desintegration von Staat und Gesellschaft der Weimarer Republik wäre der Nationalsozialismus undenkbar. Die Ideologisierung, Polarisierung und Politisierung aller gesellschaftlichen Sektoren, die jede Revolution charakterisiert, sind auch für den Nationalsozialismus kennzeichnend gewesen.“ In: Möller, Horst; Das Ende der Weimarer Demokratie und die nationalsozialistische Revolution von 1933, in: Broszat, Martin, Möller, Horst; Das Dritte Reich – Machtstruktur und Geschichte, München 1983, str. 28-30

¹⁹⁷ „*Mutlosen Demokraten standen extremistische Feinde der Demokratie gegenüber, Feinde, die die Republikaner nicht als politische Gegner bekämpfen, sondern als Feinde physisch vernichten wollten... So wie die Republik selbst war auch ihr spätestes Produkt, die NSDAP, aus der Krise geboren und versprach Krisenlösungen*“ In: Möller, Horst; Das Ende der Weimarer Demokratie und die nationalsozialistische Revolution von 1933, in: Broszat, Martin, Möller, Horst; Das Dritte Reich – Machtstruktur und Geschichte, München 1983, str. 26-27

¹⁹⁸ Peukert, Detlev J.K.; Die Weimarer Republik – Krisenjahre der klassischen Moderne, Frankfurt am Main 1987

Peukert přináší daleko diferencovanější pohled na problematiku Výmarské republiky než většina autorů před ním. Samozřejmě – podobně jako Winkler – vnímá problematiku německého konzervativismu, moc starých elit, která v Německu přežila 19. století i první světovou válku a která byla důležitým faktorem při destrukci demokracie počátkem třicátých let. Jeho hlavní zájem se však soustředí na modernizaci německé společnosti, která, jak dokazuje, v době Výmarské republiky neuvěřitelně pokročila – což jako kdyby odporovalo celkové atmosféře, která převládla zejména koncem tohoto období. Cenné na Peukertově práci je mimo jiné to, že období první německé republiky nepojímá jen jako krizový úkaz, pád do propasti nacionálního socialismu, ale že se snaží komplexně analyzovat zejména sociální proměny, kterými německá společnost v tomto období prošla – včetně proměn z hlediska myšlenky pokroku pozitivních. Tím se pochopitelně dostává k tématům značně odlišným než byla témata dobových analýz všímajících si zejména jevů krizových.

Co se týče našeho tématu příčin a charakteru vzestupu nacionálního socialismu, věnuje se jim Peukert na mnoha úrovních. Ideová rovina je z Peukertova pohledu spojená s rovinou sociálních protikladů. Touha po totalitních, či totálních řešeních, podle něj nevyplývá ani tak ze staleté německé myšlenkové tradice (jak by řekl Mosse nebo – částečně – i Bracher), ale ze zoufalé snahy najít východisko z rozporů a slepých uliček modernizačního procesu. Krize liberální demokracie, jak autor přiznává, byla stejně jako strukturální společenská a hospodářská krize spojená s modernizací, jevem celoevropsky rozšířeným. Otázkou tedy zůstává, proč právě v Německu tato krize dovedla společnost až k masovému útěku od poznané demokratické skutečnosti a k frenetickému přivítání totality. Autor na tuto otázku nachází pět odpovědí. Nepodstatný podle něj není fakt, že Německo bylo z hospodářského hlediska postiženo krizovými jevy více než ostatní státy. Druhým důvodem je skutečnost, že rychlost a dynamika modernizačního procesu v Německu již od počátku 20. století výrazně převyšovala podobné proměny v ostatních evropských zemích. Třetí důvod je poněkud složitý; jedná se o ztrátu politické legitimacy vůdčích sil společnosti, která souvisí s okolnostmi vzniku Výmarské republiky a s rozpadem morálně-sociálního přediva společnosti, k němuž došlo v důsledku přemetů let 1914-1924. I tento zánik či ohrožení vazeb držících společnost pohromadě je podle autora celoevropský fenomén, ovšem ne všude vedl ke ztrátě legitimacy politiky – zejména tomu tak nebylo ve státech, které z první světové války vyšly jako vítězové. Čtvrtým důvodem je neschopnost či nemožnost udržet kompromisní řešení revoluce roku 1918 a naplnit jej skutečným životem; Výmarská republika tak ztratila podporu velké části svých občanů. Pátý důvod pak podle Peukerta spočívá v rozporu mezi velice rychlým odpoutáním se od tradice ve společenské a politické oblasti (na rozdíl například od Anglie) a na druhé straně přežívajícím konzervativním, tradicionalistickým vnímáním toho, co je sociálně spravedlivé. Důsledek? Po tradici toužící, ale zároveň z tradice zcela vytržená a vyvrácená společnost.

Přes to všechno ovšem nacismus podle Peukerta nebyl a nemohl být útekem zpět ke starým tradicím. Nacionální socialismus nebyl klasickou kontrarevolucí, nebyl nostalgickou restaurací starých poměrů. Idealizace starého vilémovského Německa tu jen přispěla k zavedení nového, moderního a masového revolučního režimu, vyrůstajícího ze starých autoritářských pořádků. O návrat se nemohlo podle Peukerta jednat už proto, že se zcela změnil charakter společnosti, která se mezitím stala společností masovou. Politické, sociokulturní a technologické změny vedly k tomu, že veřejný prostor ovládly masy; pochodující kolony, velká shromáždění, velkolepé sportovní akce, ale třeba i sériová výstavba. Masy, mobilizované i díky novým médiím a dopravním prostředkům, si žádaly rovněž nové vyjádření politického přesvědčení a politické

sounáležitosti. Právě této nové poptávce dokázalo Hitlerovo hnutí vyjít vstříc více než kterákoliv jiná politická síla – v tom si Peukert jako jeden z mála pozdějších autorů všímá vedle společenských, historických, hospodářských a dalších příčin i samotné NSDAP a její obratnosti; a v tom se shoduje s řadou dobových analýz propagandy a taktiky NSDAP. NSDAP především v době, kdy masy ovládané strachem toužily po spáse, dokázala takového spasitele najít a plně se na osobnost charismatického vůdce orientovala. Právě tento fakt spojený s dynamikou a kultem mládí nejvíce přispěl k tomu, že se NSDAP vyvinula v první německou nadtřídní stranu s neuvěřitelnou integrativní silou – a to přesto, že v jejím programu byly, jak jsme ostatně mohli číst i v dobových textech, nepřekonatelné rozpory.

Peukert krom jiného píše ještě o jednom důležitém a rovněž již počátkem třicátých let reflektovaném tématu; o „vzpouře venkova“. V provinčních oblastech, kde byl odpor k modernizačnímu procesu pochopitelně nejsilnější, byl podle Peukerta odklon od republikánského konsensu patrný ještě před vzestupem nacismu. Nacistická agitace na německém venkově tak padla na úrodnou půdu. Zajímavé přitom podle autora je, že příklon k nacismu, protest proti moderně, v praxi na venkově znamenal odklon od tradičních lokálních vazeb a hierarchie místních honorací a příklon k dynamickému masovému hnutí a národním (nikoli lokálním) záměrům, tedy k jevům a hnutím v zásadě moderním.

Detlev Peukert nenabízí, co se příčin a charakteru vzestupu NSDAP týče, lineární vysvětlení; snaží se postihnout i jemnější společenské předivo a jeho proměny v procesu modernizace. Díky tomu se dotýká jednotlivých, často rozporných otázek, aniž by čtenáři sugeroval představu, že nacistické převzetí moci bylo cílem, ke kterému Výmarská republika od počátku směřovala. Peukert se díky svému drobnohledu asi nejvíce blíží dobovým analýzám jednotlivých aspektů doby – ovšem na rozdíl od nich dokáže jednotlivé úkazy začlenit do širšího procesu evropské modernizace.

Téma modernizace zažívá právě v osmdesátých a částečně i v devadesátých letech konjunkturu; pokud jde o otázky nástupu nacismu v Německu – je ovšem potřeba rozlišovat dvě diskuse. Peukertova analýza pojednává o roli modernizačního procesu na krizi německé společnosti a její odklon od demokracie, přičemž ještě sledovanější diskuse je vedena o samotném nacionálním socialismu. Tedy o tom, zda se jedná o moderní či naopak antimoderní fenomén¹⁹⁹. To už je ovšem poněkud odlišné, byť dost zásadní téma.

¹⁹⁹ Srovnej např. Mommsen, Hans; Nationalsozialismus als vorgetäuschte Modernisierung In: Mommsen, Hans; Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft, Hamburg 1991, str. 405-430

4. Dvě vyčerpávající analýzy nacionálně socialistického voličstva

Jak jsme již zmínili, patřilo téma voličů NSDAP k ostře sledovaným již v době strmého vzestupu této strany počátkem třicátých let. Doboví publicisté psali nejčastěji o středním stavu, jehož se nacistická propaganda zcela zmocnila, o mladých lidech, kteří se bouří a nechtějí již onen poklidný svět plný demokratických kompromisů, o protestantech, kteří jsou méně imunní než strukturovanější a soudržnější katolické společenství i o menšině dělníků, které již NSDAP dokázala získat na svou stranu. Právě v této otázce, která se do velké míry dá pomocí různých technik a až matematického srovnání volebních okrsků docela dobře „spočítat“, ovšem pozdější bádání přináší přece jen přesnější obraz.

V desetiletích po druhé světové válce se více méně ujaly tři interpretace nacionálně socialistického úspěchu, respektive profilu voličů NSDAP. První z nich, mezi jejíž hlavní zastánce patří Seymour Martin Lipset, se zkráceně nazývá *Mittelschichtshypothese*. Lipset, spolu s dalšími, vychází z předpokladu, že NSDAP čerpala v první fázi voliče především z někdejších liberálně-buržoazních stran (DVP, DDP, Wirtschaftspartei...) a z vrstvy buržoazních prvovoličů (včetně lidí, kteří dříve k volbám nechodili) a že šlo o klasickou středostavovskou vrstvu (zaměstnanci, sedláci, úředníci...), k níž se až kolem roku 1932 přidala i část velkoburžoazie dříve volící Huggenbergovu DNVP. Jedná se tedy o „třídní“ interpretaci nacionálněsocialistického voličstva. Oproti této *Mittelschichtshypothese* stojí tzv. *Massenhypothese* (jejím propagátorem je například Reinhard Bendix), která vzrůstající podporu NSDAP interpretuje především jako důsledek mobilizace dříve nepolitických mas; i zastánci této teze uznávají, že velkou část voličstva tvořily střední vrstvy, v zásadě se ovšem podle nich jednalo o nejrůznější dříve spíše pasivní a nyní mobilizované skupiny obyvatelstva. Třetí interpretace, zastávaná zejména Deanem Burnhamem, vychází z poznatků o rozdílné podpoře nacionálněsocialistického hnutí v katolickém a protestantském prostředí a vyvozuje z nich hypotézu o politickém konfesionalismu; podle ní existovala přímá úměra mezi stupněm politické organizovanosti či soudržnosti jednotlivých společenství a jejich imunitou vůči propagandě NSDAP.

Ani jedna z těchto tří teorií nebyla do dnešních dnů zcela potvrzena ani vyvrácena, po roce 1980 však byly všechny tři relativizovány a to zejména dvěma zásadními podrobnými, exaktními a až matematicky propracovanými pracemi amerického historika Thomase Childerse a německého historika Jürgena Faltera.

Childers²⁰⁰ dochází ve své práci především k závěru, že voliči NSDAP byli daleko různorodější, než by vycházelo ze všech tří hypotéz (včetně *Massenhypothese*, která klade důraz na mobilizaci dřívějších nevoličů), a že struktura motivů voličů této strany je nesmírně bohatá. Nicméně i on uznává, že mezi voliči NSDAP existovalo jakési tvrdé jádro, které se etablovalo především z nižších středostavovských vrstev a které s NSDAP koketovalo již před rokem 1930. Byli to drobní sedláci, malí obchodníci (*alter Mittelstand*) nebo rentiéři. S vypuknutím hospodářské krize přibývali zejména zaměstnanci a úředníci (tedy *neuer Mittelstand*), ale – a to je oproti dřívějším analýzám novinka – i pracující. Byl to podle autora plod usilovné propagační práce v řadách proletariátu, která začala již kolem roku 1928. Childers ovšem dokazuje, že se NSDAP podařilo získat především ty pracující, kteří nebyli organizovaní v odborech či obdobných socialisticky

²⁰⁰ Childers, Thomas; *The Nazi Voter – The Social Foundation of Fascism in Germany, 1919-1933*, Chapel Hill and London 1983

orientovaných organizacích. Téměř šokující je Childersovo zjištění, že NSDAP rozhodně nebyla, co se voličů týče, stranou mladých lidí. To platilo o členstvu; ale pokud jde o voličskou základnu, měla nacistická strana největší úspěch mezi lidmi důchodového věku, zejména mezi středostavovskými rentiéry, jejichž větší část byla starší 60ti let. Zároveň je z Childersových výzkumů zřejmé, že tato v zásadě maskuliní strana po roce 1930 přitahovala čím dál tím více žen, které v roce 1932 zřejmě tvořily nadpoloviční většinu jejího voličstva. Childers dochází k závěru, že NSDAP sice začala jako třídně omezené hnutí nižších středostavovských vrstev, že se ovšem kolem roku 1932 – jako jediná německá politická strana – mohla opírat o podporu všech společenských vrstev. Výrazně podprůměrná byla její podpora jen mezi organizovaným průmyslovým dělnictvem a u katolického obyvatelstva.

Childers si vedle svých exaktních výzkumů rovněž klade otázku, co tak různorodou společnost mohlo držet pohromadě. Zmiňuje mimo jiné i antisemitismus, který ovšem podle něj měl v tomto období spíše umírněnou a zejména na ekonomické otázky zaměřenou podobu, přinejmenším v rámci každodenní stranické propagandy (něco jiného byly samozřejmě Rosenbergovy spisy, rovněž publikované v tomto období). Daleko důležitější byl ale podle Childerse rafinovaný „antimodernismus, jenž nebyl primitivním odporem k moderní technologii či slibem likvidace jedné z nejpokrokovějších průmyslových ekonomik světa a návratu k romantizované agrární minulosti. Šlo ve skutečnosti o zásadní odmítnutí sociálních a politických plodů modernizace, odmítnutí, které se nejjasněji odráželo v tvrdých útocích proti marxistickému socialismu i proti liberálnímu kapitalismu“.²⁰¹ Nacisté tak – ideologicky ani politicky – nebyli spojováni ani s velkým kapitálem a velkostatkářskými vrstvami ani se sociální demokracií či komunistickým proletariátem. To byla podle Childerse ideální výchozí pozice přitažlivá pro velkou část německé společnosti, která se rovněž necítila spjata ani s jedním z těchto ideologicko-sociálních proudů.

Ještě o něco exaktnější a přesvědčivější důkazy o pouze relativní platnosti všech třech hlavních hypotéz o povaze voličstva NSDAP přináší práce Jürgena Faltera z počátku devadesátých let.²⁰² Podle tohoto autora se NSDAP podařilo v letech 1928-1933 získat kolem 7,5 milionu hlasů z tábora někdejších voličů liberálních, konzervativních a na partikulární zájmy (např. *Wirtschaftspartei*) orientovaných stran. To, přiznává autor, bylo naprosto největší množství z celého elektorátu nacistické strany. Téměř stejné výše, konkrétně 6ti milionů, ovšem dosahoval počet dřívějších nevoličů, které se straně podařilo zmobilizovat a získat pro sebe. Nejnižší byl naopak počet těch voličů NSDAP, kteří dříve volili katolické strany (600 tisíc) a stranu komunistickou (350 tisíc). Falter tedy mimo jiné prokázal, že teze o vysoké fluktuaci voličů mezi oběma „totalitárními“ stranami, přinejmenším pro období do roku 1933, neplatí.

Již z těchto závěrů je zřejmé, že *Mittelschichtshypothese* není sice zcela popřena, ale že voličstvo NSDAP bylo přece jen daleko méně profilované než by této tezi odpovídalo. Podle Falterových výpočtů pocházelo ze středních vrstev – a to ze starých (sedláci...) i nových (úředníci,

²⁰¹ “Nazi antimodernism was not a simple assault on modern technology or a promise to dismantle one of the world’s most advanced industrial economies and return to a romanticized agrarian past. It was instead a fundamental rejection of the social and political implications of modernization, a rejection that found its most vivid expression in the NSDAP’s visceral attacks on both Marxist socialism and liberal capitalism.” In: Childers, Thomas; *The Nazi Voter – The Social Foundation of Fascism in Germany, 1919-1933*, London 1986, str. 267

²⁰²Falter, Jürgen; *Hitlers Wähler*, München 1991

zaměstnanci...) – zhruba 60 % volební základny NSDAP, což skutečně výrazně převyšovalo celkový podíl těchto vrstev v německé společnosti (pod 50%). Skutečně dramaticky nadproporcionální podíl tvořili ovšem pouze voliči z řad drobných obchodníků, sedláků a řemeslníků. Vzhledem k tomu, že téměř 40 % voličů pocházelo z řad pracujících (byť se mezi ně počítali i zemědělstí dělníci či zaměstnanci v řemeslnických dílnách), nemůžeme bez dalšího upřesnění mluvit o hnutí středního stavu. NSDAP byla, jak píše Falter *Volkspartei des Protestes* (celonárodní protestní strana). Nejpřesnějším označením by snad bylo poněkud metaforické *Volkspartei mit Mittelstandsbauch* (celonárodní strana se středostavovským břichem). Ovšem i Falter, podobně jako Childers – přesto, že jejich závěry mají asi nejblíže k *Massenhypothese* v tom smyslu, že v případě NSDAP nešlo o třídně či generačně jasně profilovanou stranu – potvrzuje určitou rezistenci organizovaného dělnictva a ještě výraznější imunitu politického katolicismu.

Pro analýzu příčin vzestupu nacionálního socialismu je veledůležité ještě jedno Falterovo zjištění: „Volebně historická analýza ukázala, že nezaměstnanost neposilovala NSDAP, ale v první řadě KPD. V oblastech a obcích s vysokou nezaměstnaností měla NSDAP v průměru horší výsledky než v oblastech s nižší nezaměstnaností.“²⁰³ To samozřejmě dále komplikuje zažitý obraz nacionálněsocialistického voličstva. Toto zjištění se ovšem zároveň shoduje s dobovými analýzami, které rovněž nezaměstnanost jako zásadní faktor nezmiňují. To však nemusí znamenat, že nezaměstnanost jako fenomén neměla na celkový vývoj událostí vliv, který NSDAP v posledu pomohl.

²⁰³ „Die wahlhistorische Analyse zeigte jedoch, daß Arbeitslosigkeit direct nicht die NSDAP, sondern in erster Linie die KPD gestärkt hat. In Kreisen und Gemeinden mit hoher Arbeitslosigkeit schnitt die NSDAP insgesamt schlechter ab als in Gebieten mit geringerer Arbeitslosigkeit.“ In: Falter, Jürgen; Hitlers Wähler, München 1991, str. 373

5. Nejnovější práce - konec Výmarské republiky jako občanská válka

Výmarská republika a zejména její závěrečná fáze je sice jednou z nejlépe prozkoumaných etap moderních německých dějin, přesto však stále znovu a znovu vzbuzuje bouřlivé vědecké i nevědecké diskuse a přesto se můžeme i v novém tisíciletí tu a tam dočkat poměrně nové perspektivy na toto období. Příkladem takového nového pohledu je nejnovější zásadní práce Dirk Blasia, která nese příznačný podtitul „Občanská válka a politika 1930-1933“.²⁰⁴

Autor tvrdí, že poslední tři léta Výmarské republiky je možné vnímat především jako periodu, během níž se etablovaly takové formy politiky, které později patřily k základnímu repertoáru nacistické diktatury. Tyto formy se podle něj etablovaly jako součást latentní občanské války, v kterou se stát postupně proměňoval. Jestliže Blasius hovoří o rostoucí míře ilegálního politického násilí, které se postupně stávalo normalitou, neříká nic nového; tohoto jevu si všímali již současníci.²⁰⁵ Nový je ovšem kontext, do něhož Blasius tento jev zasazuje. Zatímco starší práce zpravidla nezpochybňovaly integritu výmarského státu, tedy fakt, že až do roku 1933 šlo o stát, a zpochybňovaly jen jeho demokratický charakter, jde Blasius ve své argumentaci dále. Otázka konce Výmarské republiky - jako stavu podobného občanské válce - se samozřejmě vynořila již dříve; pojednávali ji například H.A. Winkler nebo Andreas Wirsching²⁰⁶. Oba dva však domněnku, že by se snad stav před rokem 1933 dal nazvat občanskou válkou, odmítají; Winkler zdůrazňuje spíše strach před občanskou válkou jako hlavní motivaci jednání demokratických sil, Wirsching si všímá překvapivě malého počtu obětí násilných střetů, které podle něj tezi o občanské válce spíše vyvracejí.

Blasius zdůrazňuje, že počet mrtvých není faktor, který by – na rozdíl od mezistátních válečných konfliktů – byl právě relevantní ve vztahu k posuzování politického stavu blízkého občanské válce. Daleko důležitější podle něj je schopnost státu moderovat vznikající konflikty a modely politického jednání. Fungující stát je podle něj schopen otupovat hroty protikladných tendencí, které vznikají v dané společnosti a politice; pokud toho schopen není, je jeho reálná existence otázkou. V závěrečné etapě své existence podle Blasia výmarský stát ztratil kontrolu nad svými vnitřními rozpory a vzdal se svojí funkce, která měla spočívat v prozíravém zmírňování násilí. Stát se tu stává jen jednou ze soupeřících stran a právní stav, základní vlastnost státu, je smrtelně ohrožena.

Teze, že nacismus vzešel jako vítěz tři roky trvající občanské války, je pochopitelně odvážná. Přinejmenším ale umožňuje nový pohled na některé peripetie těchto tří let a rovněž pochopení některých tužeb tehdejší německé společnosti - které však není možné ze zorného úhlu, jenž celou tuto vývojovou fázi stále chápe jako více méně fungující stát s tradičními politickými souborci vrcholícími ve svobodných volbách. Je to pohled, který nenachází příliš silnou oporu ve vnímání současníků těchto dějů, který ale přesto může být v mnohém inspirativní. To ostatně ukáží další zasvěcené diskuse a další studie.

²⁰⁴ Blasius, Dirk; *Weimars Ende – Bürgerkrieg und Politik (1930 – 1933)*, Göttingen 2005

²⁰⁵ Viz například: Alexander, Bert; *Das System des braunen Terrors*, In: *Deutsche Republik*, Jg.6, Nr. 46, 13.8.1932, Nd. str. 1451-1456

²⁰⁶ Wirsching, Andreas; *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg? Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918-1933/39*. Berlin und Paris im Vergleich, München 1999

6. Komparace

Přehledně srovnat reflexi nacistického vzestupu v letech 1930 – 1933, tak jak probíhala v dobových periodikách a později v analýzách historiků se všemi hlavními aspekty, je v podstatě nemožné, a to hned z několika důvodů. Samotná dobová reflexe se těžko porovnává, protože nuance desítek, ba stovek článků budou pokusem o přehlednost a stručnost zcela pohřbeny. Zároveň se nejedná o srovnání dvou pohledů, tedy „hlasů před katastrofou“ a „poučeného pohledu historiků“ – zejména proto, že historické reflexe se od padesátých let neustále vyvíjejí a pohledy jednotlivých autorů se od sebe zásadně liší. Na skutečné přehledné porovnání mnohvrstevnaté reflexe mnohvrstevnaté skutečnosti bychom tedy potřebovali nějaký čtyřrozměrný prostor, nikoliv pouhý text. Proto se nyní omezím na dva hlavní aspekty – strukturu nacistického voličstva a příčiny stoupající popularity a přijatelnosti NSDAP v této době. Jakým způsobem tyto dvě otázky byly pojednávány v dobových týdenících a měsícnících a jakým v jednotlivých, v této práci zkoumaných historických pracích, se pokusím ve zkrácené a tudíž značně nepřesné podobě vtěsnat do dvou tabulek. Z pozdější reflexe jsou v každé tabulce uvedeni jen ti autoři, kteří dané téma pojednávali jako stěžejní. K některým dalším aspektům týkajícím se zejména dobové reflexe se pak ještě jednou vrátíme v závěrečné kapitole.

VOLIČSTVO

Dobová reflexe	Naprosto dominantní úlohu hraje střední stav – zejména sedláci, živnostníci a úředníci. Rovněž je zmiňována převaha mladých lidí. Kolem roku 1931 se začíná intenzivně psát o rozdílném volebním chování protestantských a katolických voličů, zmiňován je zejména průlom nacistů do řad evangelické církve. Až v druhé polovině roku 1932 je mírně relativizována teze o „hnutí středního stavu“, když je zmiňován průlom NSDAP do řad pracujících.
Bracher padesátá léta	Rezervoárem nacionálněsocialistických hlasů se staly střední vrstvy, které procházely hlubokou krizí. Zásadním mezníkem této krize, jejím radikálním prohloubením, ovšem nebyla ani válka ani pozdější hospodářská krize, ale daleko více hyperinflace roku 1923, jež prohloubila sociální propast mezi bohatou elitou a chudnoucími středními vrstvami tísněnými strachem z proletarizace.
Childers osmdesátá léta	Tvrdé jádro voličů NSDAP (před rokem 1930) – z nižších středostavovských vrstev (drobní sedláci, malí obchodníci rentiéři – <i>alter Mittelstand</i>). S hospodářskou krizí přibývali zaměstnanci a úředníci (<i>neuer Mittelstand</i>), ale i pracující (především ti, kteří nebyli organizováni v odborech). NSDAP rozhodně nebyla, co se voličů týče, stranou mladých lidí. Velký úspěch naopak mezi středostavovskými rentiéry, jejichž větší část byla starší 60ti let. Tato v zásadě maskulinní strana po roce 1930 přitahovala čím dál tím více žen (v roce 1932 přes 50% voličstva). Kolem roku 1932 se tedy NSDAP jako jediná německá politická strana mohla opírat o podporu všech společenských vrstev. Výrazně podprůměrná byla její podpora jen mezi organizovaným průmyslovým dělnictvem a katolickým obyvatelstvem.
Falter devadesátá léta	Ze středních vrstev – a to ze starých (sedláci...) i nových (úředníci, zaměstnanci...) – pocházelo zhruba 60 % elektorátu NSDAP, což skutečně výrazně převyšovalo celkový podíl těchto vrstev v německé společnosti (pod 50%). Skutečně dramaticky nadproporcionální podíl tvořili ovšem pouze voliči z řad drobných obchodníků, sedláků a řemeslníků. Vzhledem k tomu, že téměř 40 % voličů pocházelo z řad pracujících (byť se mezi ně počítali i zemědělské dělníci či zaměstnanci v řemeslnických dílnách), nemůžeme bez dalšího upřesnění mluvit o hnutí středního stavu. NSDAP byla, jak píše Falter <i>Volkspartei des Protestes</i> (celonárodní protestní strana). Nezaměstnanost neposilovala NSDAP, ale v první řadě KPD. V oblastech a obcích s vysokou nezaměstnaností měla NSDAP v průměru horší výsledky než v oblastech s nižší nezaměstnaností.

PŘÍČINY

Dobová reflexe	Ideologicko-filosofické jsou dílčí. Silně akcentuje psychologické důvody. Nacismus lidem přináší vidinu světa, v němž má být vše jiné než v běžném pracovním životě. Lidé chtějí prožívat něco velikého a zapomenout na každodenní pachtění. Zdůrazňovány také psychologicko-historické důvody. Napravit válečné selhání a rok 1918, a tak znovu nabýt ztracené sebevědomí. Významná je také nezajímavost a neschopnost tehdejší demokratické politiky, chronické podceňování mimoparlamentárních sil a lhostejnost politiky vůči masově psychologickým jevům (abstraktní a anonymní forma této politiky). Zásadní faktor je rovněž nacistická propaganda – směs šikovné demagogie a teroru. Dominantní - hospodářsko-sociální argumentace: „Panik im Mittelstand“. Nejen faktická hospodářská a sociální situace střední třídy, ale i její interpretace – např. katolické střední třídy se z hospodářského a sociálního hlediska dostaly do podobné situace jako protestantské, ale neztratily důvěru v katolicko-sociální ideologii; z toho důvodu se mezi nimi nacismus šíří v daleko menší míře; stávají se tak přirozeným spojencem demokratické levice. Celkově málo zmiňován a možná podceňován rasismus a antisemitismus a pozdějšími autory více reflektovaný strach z bolševismu či občanské války.
Bracher padesátá léta	Centrální úlohu v mozaice ideologických předpojatostí a světonázorů, které posloužily nacionálnímu socialismu, hraje myšlenka rasové čistoty a její nejjednoznačnější varianta antisemitismus. Otázky sociální a hospodářské hrají roli prostředí, v němž ono hluboce zakořeněné mohlo vyvřít na povrch a zejména podle něj určují, které vrstvy se staly nositeli a vykonavateli této politické ideologie.
Mosse šedesátá léta	Hitler se chopil příležitosti, kterou mu přichystala celá historie völkisch ideologie. Této ideologii dal logické vyústění, konkrétní směr. Z německé revoluce se stala revoluce protižidovská. To byl zdroj Hitlerova úspěchu: jeho schopnost přetvořit revoluční sklony velké části populace v protižidovskou revoluci.
Winkler sedmdesátá léta	Významná byla chytrá politika NSDAP; nešlo o jednu všespasitelnou frázi, která by působila na celý německý národ, ale o důmyslnou a do jednotlivostí zacházející propagandu, o usilovnou mravenčí práci. Zásadnějším důvodem ale byla absence úspěšné buržoazní revoluce, která by v Německu účinně překonala institucionální a ideologické prvky předindustriální společnosti.
Möller osmdesátá léta	Z psychologicko-historických příčin se věnuje zejména komplexu z Versailles. Jinak se soustředí na státoprávní otázky; postupné rozpouštění a dezintegrace výmarského ústavního a společenského systému se odehrávalo současně se vzestupem nacionálního socialismu. Bez této rostoucí nestability a rozpadu výmarského státu a společnosti by nacismus nebyl myslitelný. Ze sociálně-hospodářských příčin: zásadním mezníkem je i pro Möllera hyperinflace roku 1923, která ožebračila velkou část středních vrstev.
Peukert osmdesátá léta	Krise liberální demokracie, strukturální společenská a hospodářská krize - spojená s celoevropskou modernizací. Pět argumentů, proč má v Německu drastičtější důsledky: 1) z hospodářského hlediska postiženo krizovými jevy více než ostatní státy, 2) rychlost a dynamika modernizačního procesu tu již od počátku 20. století převyšuje ostatní evropské země, 3) ztráta politické legitimacy vůdčích sil společnosti, která souvisí s okolnostmi vzniku Výmarské republiky a s rozpadem morálně-sociálního přediva společnosti, k němuž došlo v letech 1914-1924, 4) neschopnost udržet kompromisní řešení revoluce roku 1918 a naplnit jej skutečným životem 5) rozpor mezi rychlým odpoutáním se od tradice ve společenské a politické oblasti (na rozdíl například od Anglie) a na druhé straně přežívajícím konzervativním, tradicionalistickým vnímáním toho, co je sociálně spravedlivé. Krom těchto celospolečenských příčin i schopnost nacistické politiky. Masy, mobilizované i díky novým médiím a dopravním prostředkům, si žádaly rovněž nové vyjádření politického přesvědčení a politické sounáležitosti. Právě této nové poptávce dokázalo Hitlerovo hnutí vyjít vstříc.
Childers osmdesátá léta	Hlavní příčinou úspěchu byl rafinovaný antimodernismus, jenž nebyl primitivním odporem k moderní technologii či slibem likvidace jedné z nejpokrokovějších průmyslových ekonomik světa a návratu k romantizované agrární minulosti. Šlo ve skutečnosti o zásadní odmítnutí sociálních a politických plodů modernizace, odmítnutí, které se nejjasněji odráželo v tvrdých útocích proti marxistickému socialismu i proti liberálnímu kapitalismu. Nacisté tak – ideologicky ani politicky – nebyli spojováni ani s velkým kapitálem a velkostatkářskými vrstvami ani se sociální demokracií či komunistickým proletariátem.
Blasius 2005	V závěrečné etapě své existence výmarský stát ztratil kontrolu nad svými vnitřními rozpory a vzdal se svojí funkce, která měla spočívat v prozíravém zmírňování násilí. Stát se tu stává jen jednou ze soupeřících stran a právní stav, základní vlastnost státu, je smrtelně ohrožen. Nacismus tak vzešel jako vítěz z tří roky trvající občanské války.

VI. ZÁVĚR – VIDĚT, VĚDĚT A KONAT

Boj za demokracii a proti jejím nepřátelům – téma nejen pro Německo počátku třicátých let

„To, co je živé a životodárné, co je důstojné člověka, co je smysluplné, musí být nadřazeno všem ostatním hodnotám... Nutné je oživit a soustředit dnes často tak roztržité, nezakotvené síly, které umožní společné a životodárné konání. Tak opět povstane síla, která bude na všech frontách čelit víře v násilí i jeho praktickému uplatňování.“²⁰⁷

Po léta se Západ a Východ přely o to, kdo byl skutečným bojovníkem proti nacistické totalitě (jak se říkalo na Západě) či fašismu (pod nějž se v komunistických režimech s oblibou zahrnovalo vše od konzervativního katolicismu, přes Mussoliniho až po Hitlera). Pro jedny to byly především liberální demokracie, pro druhé samozřejmě komunisté a světový proletariát. V této práci promluvili první bojovníci proti nacismu; ti, kteří vážnost tohoto nebezpečí rozpoznali dříve než většina ostatních. Znovu jsme tak, jako již mnozí jiní, rozhodně ukázali, jak nesmyslné je černobílé schéma antifašistického boje, které se po desetiletí snažily konstruovat komunistické vlády zemí východního bloku, zároveň jsme ale rovněž zproblematizovali takovou – již poněkud neaktuální – koncepci totalitarismu, která by snad chtěla radikální socialisty a nacisty házet do jednoho pytle. První němečtí bojovníci proti nacismu nevykazují jednotnou politickou či ideologickou příslušnost. Jsou to katolíci, liberálové, sociální demokraté i komunisté. Mají-li tyto osobnosti něco společného, pak je to jejich nedogmaticnost a neideologičnost, plastičnost a mnohvrstevnatost jejich myšlení, otevřenost a schopnost vnitřního vývoje, vnímavost či citlivost. Jsou to, v obecném slova smyslu, demokraté, lidé, kteří chtějí a umí o věcech přemýšlet a diskutovat, lidé, kteří prostě nejdou jen tak s proudem, kteří chtějí spoluutvářet svoji dobu a především lidé, kteří cítí zodpovědnost za osud své země, v tomto případě za osud Německa a Němců.

Ve zodpovědnosti za osud německé společnosti se jistě zrcadlí jejich vlastenectví, toto vlastenectví se ovšem zásadně liší od oné nekritické lásky k vlastní zemi a národu, kterou sdílela většina jejich německých i evropských současníků. Právě tato skutečnost nám možná poskytuje jistý klíč k odpovědi na otázku, proč oni viděli a věděli, zatímco se ostatní, zaslepeni iracionální touhou, vydali vstříc děsivé propasti nebo přinejmenším pád do této propasti nevnímali. Kritičtí současníci a svědci nacistické pouti k uchopení absolutní moci v Německu, s nimiž jsme se setkávali, sice prošli z politického hlediska různými cestami, ale všichni čerpali svoji identitu v zásadě odjinud než z politické oblasti; stejně tak ji ovšem nečerpali ani čistě ze svého umístění ve společenské hierarchii, z materiálního a sociálního postavení. Byli to lidé, kteří neulpívali na své partikulární identitě, a tak nemohli být v tak velké míře zmateni situací, kdy se v důsledku překotné modernizace, transformace německého státu a hospodářské krize jednotlivé dílčí identity začaly rozpadat. Ossietzky, Mierendorff, Risse a další jako kdyby byli ukotveni ve světě, který se ještě ani nestal realitou, v budoucím demokratickém a mírovém světě, pro který se rozhodli pracovat. „...*Musíme stvořit člověka, kterému již nebude žádný stát ani žádná strana*

²⁰⁷ *“Das Lebendige und Lebensschaffende, das Menschlichwürdige, Sinnerfüllte muß als Oberwert aller Werte wieder eingesetzt werden...Notwendig ist Konzentration auf die Belebung und Heranziehung der heute so vielfach zerstreuten, beziehungslosen Kräfte zu einem lebendig verbundenen Wirken. Damit würde von selbst die Gegenkraft in allen Lagern entstehen, die dem Gewaltglauben und der Gewaltpraxis positiv entgegenwirkt.“* In: Bach, Marie Luise; Gertrud Bäumer, Biographische Daten und Texte zu einem Persönlichkeitsbild, Weinheim 1989, str. 85

*smět poroučet: „Musíš zabít!“ nebo „Musíš se nechat zabít!“ ... Musíme stvořit člověka, který bude svobodně jednat podle svého svědomí a nebude omežován žádnou jinou instancí. Musíme stvořit svobodného člověka, který nebude vázán ničím jiným než vědomím, že miliony dalších sdílejí jeho osud. Již nechceme žádnou organizaci založenou na poroučení, jaká svět zahrnala do záhuby, chceme vazby tvořené poznáním, věděním a ze svobodné vůle.*²⁰⁸ Právě společnost složenou z takových lidí si nepředstavoval jen Carl von Ossietzky; mnozí další z těch, jimiž jsme se zde zabývali, by se s ním v téhle věci zřejmě shodli. Budoucnost, z níž tito vizionáři čerpali své sny, energii a inspiraci, ovšem neměla podobu nějakého vykonstruovaného systému, daleko spíše to byla nejasná představa o společnosti, která bude v lidech podporovat individuální zodpovědnost, racionalitu, imunitu vůči davovosti a manipulaci. Představa o společnosti, která bude držet pohromadě, která se ale zároveň nebude podobat vojenské organizaci.

Při veškerém idealismu však všichni tito lidé – a v tom se lišili od některých velkých filozofů své doby – byli schopni velice střídme analyzovat, co se kolem nich děje. Představa o tom, co chtějí podporovat a budovat, o tom, jací by také lidé a společnost mohli být, je neodpoutává od věcí přítomných, naopak, poskytovala jim dostatečné zakotvení a sebevědomí, díky němuž byli schopni problémy a nebezpečí vnímat dříve a lépe než ostatní.

Neštěstím Německa počátku třicátých let nebyla zlá vůle jeho občanů. Němci nechtěli primárně škodit ostatním, proto si nacismus nezvolili. Němci zřejmě nebyli o nic více zlomyslní než ostatní národy tehdy i dnes. Neštěstím Německa té doby nebylo nic víc než lidská omezenost, do sebe zahleděnost, soustředěnost na své malé neštěstí, neschopnost vnímat věci v jejich vzájemné propojenosti – tedy takovým způsobem, jakým je vnímala ona hrstka kritických současníků, o nichž byla především řeč. Tato omezenost a neschopnost není specifikou německé společnosti let 1930-1933, společnosti, která dopustila nástup nacismu, ba ani německé společnosti let 1933-1945, té, která nacismus rozvinula až do těch nejodpornějších a nejhrůznějších podob. Lidská omezenost a nedůslednost myšlení nás provází asi od počátku dějin a zatím se nikomu nepodařilo ji vymýtit. V roce 1933 se jen „příhodně“ setkala s několika dalšími faktory: nestabilním politickým systémem, materiálním nedostatkem, ohroženou identitou, masovou společností a politickou silou, která toho všeho byla schopna využít.

Politických a ekonomických sil, které v mediálním světě sází na iracionalitu a manipulovatelnost lidí, je i po pádu diktatur 20. století více než dost. Ba, dalo by se říci, že v mnoha ohledech právě na manipulaci lidí, na marketingu, reklamě či image tento svět stojí. Sil, které lidem radí, aby se soustředili především na svá malá štěstí a neštěstí a aby se nezatěžovali složitým, zbytečně nezábavným a pro ně beztak nedůležitým kontextem, spíše přibývá. Jednotlivé komponenty moderní společnosti, jejichž setkání dovedlo německou společnost do chřtánu nacismu, ve světě vedle sebe nadále existují a v zásadě není důvodu, proč by se podobné setkání nemohlo opakovat. Zabránit mu může snad jen to, že lidí, kteří uvidí, budou vědět a budou schopni činu, bude víc než v Německu třicátých let.

208 *“...Wir müssen den Menschen schaffen, dem kein Staat, keine Partei mehr befehlen darf: Du sollst töten! oder: Du sollst dich töten lassen! Wir müssen den Menschen schaffen, frei in seinem Gewissen, von keener Instanz beeinträchtigt. Wir müssen den autonomen Menschen schaffen, durch nichts gebunden als durch das Bewußtsein, daß Millionen von Menschen sein Schicksal teilen. Wir wollen nicht mehr die Zwangsorganisation, die die alte Welt in den Abgrund getrieben hat, sondern nur die Bindung aus Erkenntnis, aus Wissen, aus freier Wahl.”* In: Ossietzky, Carl von; Der Anmarsch der neuen Reformation, Berlin 1919

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny

1) Seznam použitých dobových článků *řazené podle periodik, v rámci jednotl. periodik chronologicky*

Das andere Deutschland

Ruhig Blut, Wähler, In; Das andere Deutschland, 10. Jg, Nr. 36/6.9.1930, str. 1

Ströbel, Heinrich; *Demokratie oder Ständesystem*, In; Das andere Deutschland, 10. Jg, Nr. 36/6.9.1930, str. 1-2

Sieg der Unvernunft – und Schuld hatte "das System", In; Das andere Deutschland, 10. Jg., Nr. 38/20.9.1930, str. 1

Ströbel, Heinrich; *Sieg und Abwehr des Nationalismus*, In; Das andere Deutschland, 10. Jg., Nr. 38/20.9.1930, str. 1-2

Halt! Wer weitergeht, wird erschossen! Die Lockungen des Dritten Reiches, In; Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 49/5.12.1931, Příloha "Das Deutschland der Andern", str. 1-2

Ein Hitlermann hat das Wort – Offener Brief eines ehem. SA-Führers an Hitler, In; Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 8/20.2.1932, Příloha "Das Deutschland der Andern", str. 1

Herbers, Hein; *"Schlagt den Faschismus!" – Wer denn?, "Schlagt den Faschismus" – Und dann?*, In; Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 30/23.6.1932, str. 3

Der Schuldige von Beuthen; - Hitler!; Er muß unter Anklage gestellt werden!, In; Das andere Deutschland, 11. Jg., Nr. 35/27.8.1932, str. 1

Das Tage-Buch

Tagebuch der Zeit, In; Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 36, 6.9.1930, Nd. str. 1409-1414

Tagebuch der Zeit, In; Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 38, 20.9.1930, Nd. str. 1489-1492

Heiden, Konrad; *Lohn des Fleisses*, In; Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 39, 27.9.1930, Nd. str. 1551-1554

Exkommunikation des Hakenkreuzes, In; Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 41, 11.10.1930, Nd. str. 1625-1627

Tagebuch der Zeit, In; Das Tage-Buch, Jg. 11, Nr. 49, 6.12.1930, Nd. str. 1938-1939

Reger, Erik; *Nazi-Perspektiven*, In; Das Tage-Buch, Jg. 12, Nr. 50, 12.12.1931, Nd. str. 1924-1932

Mann, Heinrich; *Die deutsche Entscheidung*, In; Das Tage-Buch, Jg. 12, Nr. 51, 19.12.1931, Nd. str. 1964-1967

Niekisch, Ernst; *Der Kreditswindel des Nationalsozialismus*, In; Das Tage-Buch, Jg. 13, Nr. 9, 27.2.1932, Nd. str. 319-323

Der Montag Morgen, Hrsg. in Berlin-Charlottenburg

Hitler und Thälmann als Sieger – Nur nicht bange werden, In; Der Montag Morgen, 8. Jg., Nr. 37, Berlin, 15.9.1930, str. 1

- Adolphus di Medici*, In; *Der Montag Morgen*, 9. Jg., Nr. 8, Berlin, 23.2.1931 – Ausg. B, str. 1-2
- Schwarzschild, Leopold; *Jugend im Chaos*, In; *Der Montag Morgen*, 9. Jg., Nr. 34, Berlin, 31.8.1931 – Ausg. A, str. 1-2
- Schwarzschild, Leopold; *Schwarze Fahnen*, In; In; *Der Montag Morgen*, 10. Jg., Nr. 1, Berlin, 4.1.1932, str. 1-2
- Organisiert die Einheitsfront. Ein Apell an SPD und KPD von einem Jungsozialisten*, In; *Der Montag Morgen*, 10. Jg., Nr. 18, Berlin, 2.5.1932, str. 1-2
- Deutsche Republik, Hrsg. von Josef Wirth und Prof. Friedrich Dessauer, Frankfurt a.M.
- Anker, Lot; *Streifzug durchs "Dritte Reich"*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.1), Nr. 34/24.5.1930, str. 1032-1035
- Thormann, Werner; *Politik der Woche*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.1), Nr. 35/31.5.1930, str. 1057-1060
- Schmidt, Karl Franz; *Das nationalsozialistische "Zellensystem"*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.1), Nr. 37/14.6.1930, str. 1133-1137
- R. (Anonym); *Hakenkreuz und Sowjetsystem*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.1), Nr. 37/14.6.1930, str. 1137-1141
- R.(Anonym); *Aus dem deutschen Faschio*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.2), Nr. 50/13.9.1930, str. 1543-1547
- Thormann, Werner; *1924 und 1930 – Ein Vergleich, der nur halb stimmt*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.2), Nr. 51/20.9.1930, str. 1569-1572
- Teipel, Heinrich; *Der Wille des Volkes*; In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.4/Bd.2), Nr. 51/20.9.1930, str. 1572-1576
- Erkelenz, Anton; *Warum siegten Hitler und Thälemann?*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.1), Nr. 6/8.11.1930, str. 164-169
- Evangelicus; *Unter dem Hakenkreuz*; In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.1), Nr. 7/15.11.1930, str. 200-203
- Henk, Emil; *Der Faschismus von morgen*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.1), Nr. 10/6.12.1930, str. 292-295
- R. (Anonym); *Aus dem deutschen Faschio*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.1), Nr. 15/10.1.1930, str. 459-462
- Teipel, Heinrich; *Das Ende der Demokratie?*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 34/23.5.1931, str. 459-462
- Risse, Georg; *Intellektuelle und Nationalsozialisten*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 37/13.6.1931, str. 1168-1172
- Risse, Georg; *Soziologie, gebrauchsfertig fürs Dritte Reich*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 39/27.6.1931, str. 1234-1239
- Risse, Georg; *Nationalfascismus und Sozialismus*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 40/4.7.1931, str. 1262-1266
- Ramm, Hugo; *Kleinbauer und Faschismus*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 40/4.7.1931, str. 1267-1269
- Goslar, Hans; *Sterbendes Bürgertum*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 46/11.8.1931, str. 1423-1426
- Mierendorff, Carl; *Der vergessene Junker*, In; *Deutsche Republik* (Nd., Jg.5/Bd.2), Nr. 46/11.8.1931, str. 1426-1430

- Klepper, R.; *Volkswirtschaftslehre im deutschen Fascio*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 1/3.10.1931, str. 4-9
- Evangelicus; *Faschismus im Pfarrhaus*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 3/7.11.1931, str. 68-71
- Risse, Georg; *Brüning und Hitler (Kombinationen und Kombinationen)*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 9/28.11.1931, str. 260-263
- Thormann, Werner; *Abwehr des Faschismus? Was zu tun wäre*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 12/19.12.1931, str. 253-263
- Teipel, Heinrich; *Distingue!*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 16/16.1.1932, str. 486-489
- Risse, Georg; *Die Faschisierung der Intelligenz I.*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 18/30.1.1932, str. 557-560
- K.L.; *Aus dem deutschen Fascio – Statistik eines SA-Sturms*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 19/6.2.1932, str. 587-589
- Klepper, Paul; *Nazidämmerung*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 21/20.2.1932, str. 645-648
- Anker, Lot; *Novemberverbrechen, Judenrepublik, Marxistenherrschaft*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.1), Nr. 24/12.3.1932, str. 740-745
- Thormann, Werner; *Politik der Woche*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 28/9.4.1932, str. 865-869
- Risse, Georg; *Die Faschisierung der Intelligenz II.*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 30/23.4.1932, str. 934-938
- Hugin, Hugo; *Wahlrecht der Unmündigen?*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 30/23.4.1932, str. 939-944
- Roniger, Boris; *Selbstbesinnung des Proletariats*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 32/7.5.1932, str. 998-1003
- Risse, Georg; *Abwirtschaften lassen?*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 33/14.5.1932, str. 1029-1034
- Tschachotin, S.; *Lehren der Wahlkämpfe*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 36/4.6.1932
- Erkelenz, Anton; *Verteidigung der Demokratie*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 38/18.6.1932, str. 1195-1198
- Risse, Georg; *Die schiefen Fronten dieses Wahlkampfes*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 39/25.6.1932, str. 1222-1225
- Risse, Georg; *Mehrerlei Mittelstand*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 40/2.7.1932, str. 1256-1259
- Aleander, Bert; *Antifaschistische Aktivität der Massen*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 41/9.7.1932, str. 1286-1289
- Risse, Georg; *Der Katholizismus in der antifaschistischen Front*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 41/9.7.1932, 1317-1322
- Ramm, Hugo; *Arbeiter und Bauern*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 42/16.7.1932, str. 1335-1339
- Alexander, Bert; *Das System des braunen Terrors*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 46/13.8.1932, str.

1451-1456

Wehr, Gracian; *Die faschistische Chloroformierung*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.6/Bd.2), Nr. 49/3.9.1932, str. 1606-1610

Terz, Robert; *Agitation und Propaganda III.*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 2/8.10.1932, str. 53-56

Baer, Kurt St.; *Nazi-Land und Nazi-Grenzen*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 6/5.11.1932, str. 178-181

Mierendorff, Carl; *Was ist ausserparlamentarischer Kampf*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 16/15.1.1933, str. 486-490

Ellenbogen, W.; *Tendenzen und Pathos des Antifaschismus*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 16/15.1.1933, str. 491-497

Olberg, Oda; *Der Faschismus als moralische Verwüstung*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 17/22.1.1933, str. 522-526

Thormann, Werner; *Die Niederlage*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 19/5.2.1933, str. 577-583

Mierendorff, Carl; *Wir nehmen den Kampf auf*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 19/5.2.1933, str. 583-587

Lauterbach, Albert; *Verteidigung der Demokratie?*, In; Deutsche Republik (Nd., Jg.7), Nr. 21/19.2.1933, str. 650-653

Die Arbeit – Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde

Geiger, Theodor; *Panik im Mittelstand*, In; *Die Arbeit – Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde*, 7. Jg., Heft 10/1930, str. 637-654

Die Gesellschaft – Internationale Revue für Sozialismus und Politik

Mierendorff, Carl; *Gesicht und Charakter der Nationalsozialistischen Bewegung*, In; *Die Gesellschaft – Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, Band 1/1930, str. 489-504

Schiffrin, Alexander; *Literatur über den Faschismus*, In; *Die Gesellschaft – Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, Band 2/1931, str. 281-287

Die Hilfe

Holter, Josef; *Die Gefahr des Nationalsozialismus*, In; *Die Hilfe*, Jg. 36, Nr. 25 / 21.6.1930, str. 617-621

Bäumer, Gertrud; *Fieberwahlen*, In; *Die Hilfe*, Jg. 36, Nr. 38/ 20.9.1930, str. 937-940

Schedel, Kurt; *Ja und nein zum Nationalsozialismus*, In; *Die Hilfe*, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 193-197

Hettenbach, Eberhard; *Die Republik in Gefahr*, In; *Die Hilfe*, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 207-211

Wunschuh, Josef; *Aktive Demokratie – 6 Fußnoten zum Thema; Neue Mitte*, In; *Die Hilfe*, Jg. 37, Nr. 9 / 28.2.1931, str. 211-216

Bäumer, Gertrud; *Deutschland erwache!*, In; *Die Hilfe*, Jg. 38, Nr. 10 / 5.3.1932, str. 221-223

Bäumer, Gertrud, Hochstädt; *Zum Dritten Reich*, In; *Die Hilfe*, Jg. 38, Nr. 13/ 26.3.1932, str. 304-309

Hermann, Fritz H.; *Wille zur Macht oder Wille zur Freiheit?*, In; Die Hilfe, Jg. 38, Nr. 19 / 7.5.1932, str. 442-447

Thalheim, Carl C.; *Die Zukunft des Nationalsozialismus*, In; Die Hilfe, Jg. 38, Nr. 24 / 11.6.1932, str. 571-574

Die Neue Rundschau, S. Fischer Verlag, Berlin-Leipzig (Hrsg. Oscar Bie, S.Fischer, S.Saenger)

Alster, Ernst von; *Die Krise der bürgerlichen Ideologie*, In; Die Neue Rundschau, 43. Jg./Band II, Juli 1931, str. 1-13

Die Rote Fahne, Zentralorgan der KPD

Unser Wahlsieg und der Kampf gegen den Faschismus. In; Die Rote Fahne. Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands, 16. 9. 1930, str. 1

Thälmann, Ernst; *Unser Weg zur Freiheit!* In; Die Rote Fahne. Zentralorgan der Kommunistischen Partei Deutschlands, 1. Beilage, 20. 9. 1930, str. 1

Die Weltbühne, Wochenschrift für Politik, Begr. von Siegfried Jacobsen, unter Mitarbeit von Kurt Tucholsky und Carl v. Ossietzky

Gerstorff, K.C.; *Die Chancen des deutschen Fascismus I*, In; Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 35 / 26.8. 1930, str. 296-301

Gerstorff, K.C.; *Die Chancen des deutschen Fascismus II*, In; Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 36 / 2.9.1930, str. 340-344

Quietus; *Die Zukunft des Nationalsozialismus*, In; Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 39 / 23.9.1930, str. 477-480

Ossietzky, Carl von; *Die Blutlinie*, In; Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 43 / 21.10.1930, str. 603-604

Gerstorff, K.C.; *Gewerkschaften und Fascismus*, In; Die Weltbühne, 26. Jg., Band 2, Nr. 51 / 16.12.1930, str. 891-894

Ossietzky, Carl von; *Egal Legal*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 1, Nr. 12 / 24.3.1931, str. 409-413

Ossietzky, Carl von; *Nach der Sintflut?*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 1, Nr. 15 / 14.4.1931, str. 519-522

Droste, Thomas; *Was wird werden*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 29 / 21.6.1931, str. 83-86

Gantner, Anton; *Pater Muckermann* In: Die Weltbühne, Jg. 27, Nr. 33, 18.8.1931

Gerlach, Helmut von; *Hitlers Vorläufer*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 48 / 1.12.1931, str. 814-817

Ossietzky, Carl von; *Kommt Hitler doch?*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 50 / 15.12.1931, str. 875-880

Mühsam, Erich; *Aktive Abwehr*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 50 / 15.12.1931, str. 880-881

Gerstorff, K.L.; *Illusionen über Hitler*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 52 / 29.12.1931, str. 950-954

Hiller, Kurt; *Über die Ursachen des nationalsozialistischen Erfolges I*, In; Die Weltbühne, 28. Jg., Band 1, Nr. 34 / 23.8.1932, str. 270-274

Wrobel, Ignaz (d.h. Kurt Tucholsky); *Die deutschen Kleinstädter*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 34 / 23.8.1932, str. 289-290

Hiller, Kurt; *Über die Ursachen des nationalsozialistischen Erfolges II*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 35 / 30.8.1932, str. 309-314

Bargenhusen, Jan; *Hitler baut um*, In; Die Weltbühne, 27. Jg., Band 2, Nr. 39 / 27.9.1932, str. 455-457

Ossietzky, Carl von; *Kamarilla*, In; Die Weltbühne, 28. Jg., Band 1, Nr. 5 / 31.1.1933, str. 153-155

Frei, Bruno; *Hellseher*, In; Die Weltbühne, 28. Jg., Band 1, Nr. 5 / 31.1.1933, str. 161-165

Sozialistische Monatshefte

Mierendorff, Carl; *Überwindung des Nationalsozialismus*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 3/16.3.1931, str. 225-229

Möller, Georg; *Wohin strebt die junge Generation*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 8 / 3.8. 1931, str. 774 – 778

Mierendorff, Carl; *Die Lehre der Hessenwahl; aktive Auszenpolitik*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 37, Nr. 12 / 7.12. 1931, str. 1156-1163

Mierendorff, Carl; *Bedrohtes Deutschland*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 38, Nr. 3 / 7.3. 1932, str. 217- 228

Mierendorff, Carl; *Die volle Wahrheit*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 38, Nr. 5 / 5.5. 1932, str. 396 – 404

Mierendorff, Carl; *Die Republik von morgen*, In; Sozialistische Monatshefte, Jg. 38, Nr. 9 / 19.9. 1932, str. 738-744

2) Další prameny

Aktuelle Fragen des proletarischen Klassenkampfes: Disposition für Betriebskurse, Zentral-Komitee der KPD, Berlin 1930

Ahlward, Hermann ; *Der Verzweiflungskampf der arischen Völker mit dem Judentum*, 1890

Foerster, Friedrich Wilhelm; *Europa und die deutsche Frage*, 1937

Gürster, Eugen; *Volk im Dunkel*, Luzern 1946

Haffner, Sebastian; *Geschichte eines Deutschen*, Stuttgart/München 2002 (česky Příběh jednoho Němce – vzpomínky na léta 1914 – 1933, Prostor, Praha 2002)

Handbuch der deutschen Presse , Leipzig 1930

Jaspers, Carl; *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin 1930

Klasse gegen Klasse: gegen die faschistische Hindenburgfront von Severing bis Hitler, KPD, Berlin 1932

Klemperer, Victor; *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten – Teil I (Tagebücher 1933-1941)*, Berlin 1996

Klemperer, Victor; *LTI – Notizbuch eines Philologen*, Leipzig 1975

Mann, Thomas; Betrachtungen eines Unpolitischen

Mann, Thomas, Deutsche Ansprache – Ein Apell an die Vernunft, Berlin 1930

Oehme, Walter, Caro, Kurt; Kommt "Das Dritte Reich"?, Frankfurt am Main 1984 (1. Ausgabe Berlin 1930)

Olberg, Oda; Nationalsozialismus, Wien-Leipzig 1932

Ossietzky, Carl von; Der Anmarsch der neuen Reformation, Berlin 1919

Rádl, Emanuel; O německé revoluci, Praha 1933

Shirer, William L.; Aufstieg und Fall des Dritten Reiches, Band I und II, München/Zürich 1963

Stresemann, Gustav; Vermächtnis. Der Nachlass in drei Bänden, hrsg. v.H. Bernhard, Bd. 3, Berlin 1933

Zweig, Stefan; Die Welt von gestern, Berlin 1981

Literatura

- Abraham, David; *The Collapse of the Weimar Republic. Political Economy and Crisis*, Princeton 1981
- Arendt, Hannah; *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt am Main 1962 (české vydání: *Původ totalitarismu I-III (Antisemitismus, imperialismus, totalitarismus)*, Praha 1996)
- Arendt, Hannah; *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht über die Banalität des Bösen*, Leipzig 1990
- Bach, Marie Luise; *Gertrud Bäumer, Biographische Daten und Texte zu einem Persönlichkeitsbild*, Weinheim 1989
- Bahne, Siegfried; *Die KPD und das Ende von Weimar 1932-1935*, Frankfurt am Main 1976
- Balderston, Theo; *The origins and course of the German economic crisis. November 1923 to May 1932*, Berlin 1993
- Bessel, Richard/E. J. Feuchtwanger (Hrsg.); *Social Change and Political Development in Weimar Germany*, London 1981
- Blasius, Dirk; *Weimars Ende – Bürgerkrieg und Politik, 1930-1933*, Göttingen 2005
- Bracher, Karl Dietrich; *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*, Villingen 1971
- Brakelmann, Günter; *Die Kreisauer: folgenreiche Begegnungen – Biographische Skizzen zu Helmuth James von Moltke, Peter Yorck von Wartenburg, Carlo Mierendorff und Theodor Haubach*, Münster 2003
- Broszat, Martin, Möller, Horst; *Das Dritte Reich – Machtstruktur und Geschichte*, München 1983
- Dovifat, Emil; *Die Presse der Weimarer Zeit* In: *Zeitungs-Verlag + Zeitschriften-Verlag*, Bad Godesberg, Jg. 60, Nr. 13, Mai 1963
- Eichholtz, Dietrich, Grossweiler, Kurt (Hrsg.); *Faschismusforschung. Positionen, Probleme, Polemik*, Berlin (DDR) 1980, In: *Bulletin des Arbeitskreises "Zweiter Weltkrieg" I/1976*
- Erdmann, Karl Dietrich; *Die Geschichte der Weimarer Republik als Problem der Wissenschaft* In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3/1955 (str. 1-19), str. 7
- Faschismusanalyse und Antifaschistischer Kampf der Kommunistischen Internationale Internationale und der KPD (1923-1945)*, Heidelberg 1973
- Falter, Jürgen; *Hitlers Wähler*, München 1991
- Fischer, Conan; *The German Communists and the Rise of Nazism*, Basingstoke 1991.
- Friedrich, Joachim; *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart 1957
- Fromm, Erich; *Arbeiter und Angestellte am Vorabend der NS-Machtergreifung*, 1971
- Goldhagen, Daniel J. ; *Hitlerovi ochotní katani*, Praha 1997
- Haffner, Sebastian; *Anmerkungen zu Hitler*, Frankfurt am Main 1981
- Haffner, Sebastian ; *Příběh jednoho Němce – vzpomínky na léta 1914 – 1933*, Prostor, Praha 2002
- Haffner, Sebastian; *Zwischen den Kriegen-Essays zur Zeitgeschichte*, Berlin 1997

- Hilberg, Raul; Pachatelé, oběti, diváci – židovská katastrofa 1933 – 1945, Praha
- Childers, Thomas; The Nazi Voter – The Social Foundation of Fascism in Germany, 1919-1933, Chapel Hill and London 1983
- Jasper, Gotthard (Hrsg.); Von Weimar zu Hitler 1930 - 1933, Köln 1968.
- Kershaw, Ian; Der NS-Staat, Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick, Rowohlt, Hamburg 1995
- Koebner, Thomas (Hrsg.); Weimars Ende – Prognosen und Diagnosen in der deutschen Literatur und politischen Publizistik 1930 – 1933, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1982
- Kolb, Eberhard; Die Weimarer Republik, 6. Aufl., München/Wien 2002
- Lehnert, Detlev u.a. (Hrsg.); Politische Teilkulturen zwischen Integration und Polarisierung. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik, Opladen 1990
- Lemberg, Hans (Hrsg.); Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen – Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten, Marburg 1997
- Loewenstein, Bedřich; Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation, Essen 1987
- Loewenstein, Bedřich; Středověk dvacátého století. Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady, 1970 (nebylo vyd.)
- Möller, Horst; Weimar. Die unvollendete Demokratie, München 1990.
- Mommsen, Hans; Die verspielte Freiheit. Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933, Berlin 1989 (= Propyläen Geschichte Deutschlands; Bd. 8).
- Mommsen, Hans; Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft, Hamburg 1991
- Mosse, George L.; The Crisis of German Ideology – intellectual origins of the Third Reich, London 1966
- Nolte, Ernst; Fašismus ve své epoše, Praha 1999
- Peukert, Detlev J. K.; Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne, Frankfurt 1987
- Prinz, Michael; Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit, München 1986.
- Pyta, Wolfram; Gegen Hitler und für die Republik; Die Auseinandersetzung der deutschen Sozialdemokratie mit der NSDAP in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1989
- Reichel, Peter; Svůdný klam třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu, Praha 2004
- Schmidt-Hartmann, Eva; Formen des Nationalbewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismus Theorien, München 1994
- Schulz, Gerhard; Von Brüning zu Hitler. Der Wandel des politischen Systems in Deutschland 1930 – 1933, Berlin-New York 1992
- Seiterich, Bernhard; Demokratische Publizistik gegen den deutschen Faschismus: Die Deutsche Republik, eine politische Wochenschrift der späten Weimarer Republik, Frankfurt am Main 1988

Speier, Hans; Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918 - 1933, Frankfurt 1989.

Spiegel, Josef; Die Faschismus-Konzeption der KPD (1929-1933), Münster 1986

Striefler, Christian; Kampf um die Macht. Kommunisten und Nationalsozialisten am Ende der Weimarer Republik, Berlin 1993.

Weber, Manfred; Carl von Ossitzky und die Nationalsozialisten, Berlin 1999

Wegner, Konstanze (Hrsg.), Albertin, Lothar (Einleitung); Linkoliberalismus in der Weimarer Republik – Die Führungsgremien der Deutschen Demokratischen Partei und der Deutschen Staatspartei 1918-1933, Düsseldorf/Bonn 1980

Winkler, Heinrich August; Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933, Bonn 1990

Winkler, Heinrich August (Hrsg.); Die deutsche Staatskrise 1930 - 1933. Handlungsspielräume und Alternativen, München 1992

Winkler, Heinrich August; Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik, Köln 1972

Winkler, Heinrich August; Mußte Weimar scheitern? Das Ende der ersten Republik und die Kontinuität der deutschen Geschichte, München 1991

Winkler, Heinrich August; Streitfragen der deutschen Geschichte, München 1997

Winkler, Heinrich August; Weimar 1918 – 1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie, 3. Aufl., München 1998

Wirsching, Andreas ; Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg? Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918-1933/39. Berlin und Paris im Vergleich, München 1999

Unterstell, Rembert; Mittelstand in der Weimarer Republik; Die soziale Entwicklung und politische Orientierung von Handwerk, Kleinhandel und Hausbesitz 1919 - 1933, Frankfurt 1989